

Archiva Moldaviæ

Supliment I (2014)

Studii de istorie socială. Noi perspective

Coordonatori: Constantin IORDACHI, Alin CIUPALĂ

Editor-in-Chief

Dorin Dobrinu

Associate Editor

Mihai Chipur

Editorial Board

Ludmila Bacumenco-Pîrnău, Cătălin Botoșineanu, Ovidiu Creangă,
Ligia Dobrinu, Cătălina Mihalache, Mihai Mîrza

International Advisory Board

Viorel Achim (Bucharest)	Bogdan Murgescu (Bucharest)
Mihnea Berindei (Paris)	Sergiu Musteață (Chișinău)
Ovidiu Buruiană (Iași)	Lucian Nastasă (Cluj-Napoca)
Maria Bucur (Bloomington, Indiana)	Petru Negură (Chișinău)
Igor Cașu (Chișinău)	Marian Olaru (Rădăuți)
Adrian Cioflâncă (Iași)	Virgil Păslariuc (Chișinău)
Mihai Cojocariu (Iași)	Alexandru-Florin Platon (Iași)
Valentin Constantinov (Chișinău)	Leonidas Rados (Iași)
Florin Curta (Gainesville, Florida)	Oliver Jens Schmitt (Vienna)
Andrei Cușco (Chișinău)	Grigory Shkundin (Moscow)
Dennis Deletant (Washington, DC)	Flavius Solomon (Iași)
Marius Diaconescu (Bucharest)	Victor Spinei (Iași)
Vasile Docea (Timișoara)	Mihai D. Sturdza (Paris)
Alexander Drace-Francis (Amsterdam)	Igor Șarov (Chișinău)
Emil Dragnev (Chișinău)	Silviu Andrieș-Tabac (Chișinău)
Armand Goșu (Bucharest)	Victor Taki (Edmonton/Moscow)
Ion Gumenăi (Chișinău)	Vladimir Tismăneanu (Washington, DC)
Radu Ioanid (Washington, DC)	Valentin Tomuleț (Chișinău)
Florea Ioncioaia (Iași)	Ottmar Trașcă (Cluj-Napoca)
Constantin Iordachi (Budapest)	Marius Turda (Oxford)
Charles King (Washington, DC)	Virgiliu Țărău (Cluj-Napoca)
Gail Kligman (Los Angeles, California)	Florin Țurcanu (Bucharest)
Ștefan Lemny (Paris)	Constantin Ungureanu (Chișinău)
Bogdan-Petru Maleon (Iași)	Daniel Ursprung (Zürich)
Hans-Christian Maner (Mainz)	N.A. Ursu (Iași)
Paul Michelson (Huntington, Indiana)	Ion Varta (Chișinău)
Nicolae Mihai (Craiova)	Vitalie Văratie (Bucharest)
Andi Mihalache (Iași)	Petru Vicol (Chișinău)

Typing

Mihaela Răducă

Cover

Romeo Cîrjan, Iulian Constantin Copăcel, Adrian Solomon

Archiva Moldaviæ

Supliment I (2014)

Studii de istorie socială. Noi perspective

Coordonatori:
Constantin IORDACHI, Alin CIUPALĂ

Revistă publicată sub egida
Societății de Studii Istorice din România

This journal is published under the auspices of the
Romanian Society for Historical Studies

Iași

Lucrare apărută grație unei finanțări nerambursabile acordate de
Consiliul Județean Iași potrivit Legii nr. 350/2005

Mulțumim pentru susținere
Comparative History Project, International Higher Education Support Program
of the Open Society Institute și
Pasts, Center for Historical Studies, Central European University Budapesta

Adresa redacției

amoldaviae@yahoo.com
Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18,
cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România

© **Archiva Moldaviæ**

ISSN: 2067-3930

Cuprins

<i>Abrevieri</i>	13
<i>Introducere editorială</i> (Constantin IORDACHI)	17
Constantin IORDACHI, <i>Reconceptualizarea socialului: spre o nouă istorie socio-culturală în Europa Central-Răsăriteană</i>	23
Teodora Daniela SECHEL, <i>Practici medicale și instituționale de combatere a epidemiilor în Ungaria, Transilvania și Banat, 1770-1850</i>	57
Ștefania COSTACHE, <i>Afaceri private, cârmuire imperială și modernizare: un proiect de reformă la frontiera dunăreană ruso-otomană, 1800-1817</i>	77
Ramona CAMELEA, <i>Spațiu fizic și spațiu social: arhitectura școlară în România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea</i>	97
Silviu HARITON, <i>Asumarea politicilor sociale de către stat în România. Cazul invalizilor, orfanilor și văduvelor de război (IOVR) după Primul Război Mondial</i>	115
Corina DOBOȘ, <i>Medicalizarea domeniului dreptului penal în România interbelică</i>	141
<i>Lista autorilor</i>	167

Contents

<i>Abbreviations</i>	13
<i>Editorial Introduction</i> (Constantin IORDACHI)	17
Constantin IORDACHI, <i>Reconceptualizing the Social: Toward a New Socio-Cultural History in East-Central Europe</i>	23
Daniela Teodora SECHEL, <i>Medical and Institutional Practices to Combat Epidemics in Hungary, Transylvania and Banat, 1770-1850</i>	57
Ștefania COSTACHE, <i>Private Business, Imperial Rule and Modernization: A Draft Project of Reform on the Russian-Ottoman Danubian Frontier, 1800-1817</i>	77
Ramona CAMELEA, <i>Physical Space and Social Space: School Architecture in Romania, in the Second Half of the Nineteenth Century</i>	97
Silviu HARITON, <i>The Beginnings of State Social Policies in Romania? The Case of Invalids, Orphans, and War Widows after World War I</i>	115
Corina DOBOȘ, <i>The Medicalization of the Penal System in Interwar Romania</i>	141
<i>List of Authors</i>	167

Table des matières

<i>Abréviation</i>	13
<i>Préface des éditeurs (Constantin IORDACHI)</i>	17
Constantin IORDACHI, <i>La re-conceptualisation du terme « social » : Vers une nouvelle histoire socio-culturelle en Europe centrale et orientale</i>	23
Daniela Teodora SECHEL, <i>Pratiques médicales et institutionnelles pour combattre les épidémies en Hongrie, Transylvanie et en Banat, 1770-1850</i>	57
Ștefania COSTACHE, <i>Affaires privées, gouvernance impériale et modernisation: un projet de réforme à la frontière danubienne russo-ottomane, 1800-1817</i>	77
Ramona CAMELEA, <i>Espace physique et espace social : architecture scolaire en Roumanie dans la seconde moitié du XIXe siècle</i>	97
Silviu HARITON, <i>Les débuts des politiques sociales de l'État en Roumanie ? Le cas des invalides, des orphelins et des veuves de guerre (IOVR) après la première guerre mondiale</i>	115
Corina DOBOȘ, <i>La médicalisation du système pénal en Roumanie entre les deux guerres</i>	141
<i>Liste des auteurs</i>	167

Inhaltsverzeichnis

<i>Abkürzungen</i>	13
<i>Einführung des Herausgebers (Constantin IORDACHI)</i>	17
Constantin IORDACHI, <i>Rekonzeptualisierung des Sozialen: zu einer Neuen Sozial- und Kulturgeschichte in Mittel- und Osteuropa</i>	23
Daniela Teodora SECHEL, <i>Eine Sozialgeschichte der Medizin- und Verwaltungspraxis zur Behandlung der Epidemien in Ungarn, Siebenbürgen und dem Banat, 1770-1850</i>	57
Ştefania COSTACHE, <i>Private Geschäfte, imperiale Herrschaft und Modernisierung: ein Reformprojekt an der russisch-osmanischen Donaugrenze, 1800-1817</i>	77
Ramona CAMELEA, <i>Physischer Raum und sozialer Raum: Schularchitektur in Rumänien in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts</i>	97
Silviu HARITON, <i>Die Anfänge der Verantwortungsübernahme für die Sozialpolitik durch den Staat in Rumänien? Der Fall der Invaliden, Waisen und Witwen des Krieges (IOVR) nach dem Erste Weltkrieg</i>	115
Corina DOBOŞ, <i>Die Medikalisierung des Strafwesens im Zwischenkriegs-Rumänien</i>	141
<i>Autorenverzeichnis</i>	167

Содержание

<i>Сокращения</i>	13
<i>Введение от издателя (Константин ЙОРДАКИ)</i>	17
Константин ЙОРДАКИ, <i>Переоценка концепта Социальность: к Новой социально-культурной истории в Центральной и Восточной Европе</i>	23
Даниела Теодора СЕКЕЛ, <i>Социальная история медицинских и учредительных действий против эпидемий в Венгрии, Трансильвании и в Банате в 1770-1850 гг.</i>	57
Штефания КОСТАКЕ, <i>Частные дела, императорское управление и модернизация: проект реформы у дунайской русско-османской границы в 1800-1817 гг.</i>	77
Рамона КАРАМЕЛЯ, <i>Физическое и социальное пространство: школьная архитектура в Румынии во второй половине XIX века</i>	97
Силвиу ХАРИТОН, <i>Начало обязывания государством социальной политики в Румынии? Примеры инвалидов, сирот и вдов войны (ИСВВ) после первой мировой войны</i>	115
Корина ДОБОШ, <i>Введение медицины в уголовном режиме в Румынии в междувоенный период</i>	141
<i>Список авторов</i>	167

Abrevieri

„Arhiva”	= Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare din Iași
„Boabe de Grâu”	= Boabe de Grâu. Revistă de cultură, București
„Candela”	= Candela. Revistă teologică și bisericească, Cernăuți
„Carpica”	= Carpica. Muzeul de Istorie Bacău
AAR	= Analele Academiei Române, București
AAR.MN	= Analele Academiei Române. Memorii și Notițe, București
AAR.MSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
AAR.MSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare, București
AARSR	= Analele Academiei Republicii Socialiste România, București
AB	= Arhivele Basarabiei
ACNSAS	= Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
AERC-Iași	= Arhiva Episcopiei Romano-Catolice Iași
AFTO	= Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă, Universitatea București
AHR	= The American Historical Review
AIIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj, Cluj
AIIAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”, Iași
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, Cluj
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj, Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”, Iași (fost AIIAI)
<i>AIR</i>	= <i>Arhiva Istorică a României</i> (ed. B.P. Hasdeu)
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe – București
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
AMN	= Acta Musei Napocensis
AMP	= Acta Musei Porolissensis
AMR	= Arhivele Militare Române (București, Pitești)
AN-Bacău	= Serviciul Județean Bacău al Arhivelor Naționale
AN-Bihor	= Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale
AN-Botoșani	= Serviciul Județean Botoșani al Arhivelor Naționale
AN-Cluj	= Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale
AN-Galați	= Serviciul Județean Galați al Arhivelor Naționale
AN-Iași	= Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale
ANIC	= Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale – București
AnM	= Analele Moldovei
ANM-București	= Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale
AN-Mehedinți	= Serviciul Județean Mehedinți al Arhivelor Naționale
AN-Neamț	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Neamț

ANR	= Arhivele Naționale ale României
ANRM	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova
AN-Timiș	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș
AN-Vaslui	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Vaslui
AOSPRM	= Arhivele Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească
AR.MSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ARBSH	= Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ArchM	= Arhiva Moldaviei, Iași
Arh. St.-Cernăuți	= Arhiva de Stat din regiunea Cernăuți
ArhGen	= Arhiva Genealogică, Iași
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ARMSL	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare, București
ARMSS	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice, București
AS	= Analele Sighet
ASRI	= Arhivele Serviciului Român de Informații – București
AȘRS	= Arhiva pentru Știința și Reforma Socială, București
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași
AT	= Arhivele Totalitarismului, București
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
AUB	= Analele Universității București, București
BAR-București	= Biblioteca Academiei Române, București
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României, București
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București și Vălenii de Munte
BCU	= Biblioteca Centrală Universitară
BI	= Buletin Istorice, Iași
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BNB	= Biblioteca Națională București
BOR	= Biserica Ortodoxă Română. Buletinul oficial al Patriarhiei Române, București
BRV	= Bibliografia Românească Veche
BS	= Balkan Studies, Thesaloniki
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
CC	= Codrul Cosminului. Buletinul „Institutului de Istorie și Limbă”, Universitatea din Cernăuți
CC, Serie nouă	= Codrul Cosminului, Serie nouă, Universitatea „Ștefan cel Mare” – Suceava
CDM	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului (Direcția Arhivelor Centrale)</i>
CDM. S.1	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale, Supliment I (1403-1700)</i>
CDȚR	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (Arhivele Naționale)</i>
cf.	= <i>confer</i>
CI	= Cercetări Istorice. Revistă de istorie românească, Iași
CL	= Cercetări Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CR	= Cuget Românesc

CvL	= Convorbiri Literare
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaților
DEX	= <i>DEX. Dicționarul Explicativ al Limbii Române</i>
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Dosarele Istoriei
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
doc.	= document
DR	= Dacoromania, Freiburg I. Br.
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EN	= Economia Națională. Revista economică, statistică și financiară, București
f.	= fila, filele
FF	= Făt-Frumos. Revistă de literatură, artă, știință, viață socială
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii, București
IN	= „Ioan Neculce”, Buletinul Muzeului Municipal Iași
inv.	= inventar
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
LA	= Literatura și Arta
LC	= Lumina Creștinului, Iași
LL	= Limba și Literatura, București
LR	= Limba Română, București
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= „Miron Costin”. Revistă de Mărturii Istorice, Bârlad
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MEF	= <i>Moldova în Epoca Feudalismului</i>
MemAnt	= Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
menț.	= mențiune
MI	= Magazin Istoric, București
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial, București
ms. rom.	= manuscris românesc
ms. sl.	= manuscris slavon
MSSIA	= Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, București
NEdH	= Nouvelles Études d'Histoire, București
nr.	= număr
NRR	= Noua Revistă Română, București
op.	= opis
p.	= pagina, paginile
pach.	= pachet
r.	= recto
RA	= Revista Arhivelor, București
RdI	= Revista de Istorie, București
REB	= Revue des Études Byzantines, Paris
REI	= Revue des Études Islamiques, Paris
RER	= Revue des Études Roumaines, Paris
RES	= Revue des Études Slaves, Paris

RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RFR	= Revista Fundațiilor Regale, București
RH	= Revue Historique, Paris
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen, București
RI	= Revista Istorică, București
RIAB	= Revista Istorică Arheologică Bisericească, Chișinău
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie, București
RIR	= Revista Istorică Română, București
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară, București
RM	= Revista Muzeelor, București
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor, București
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire, București
RSIABC	= Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău, Chișinău
Rsl	= Romanoslavica, București
SAHIR	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
SAI	= Studii și Articole de Istorie, București
SAMBN	= Studia et Acta Musei „Nicolae Bălcescu”
SAO	= Studia et Acta Orientalia, București
SCB	= Studii și Cercetări de Bibliologie, București
SCI	= Studii și Cercetări Istorice. Buletin al Institutului de Istorie Națională „A.D. Xenopol”, Iași (ultimele din CI, seria veche)
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
SCILF	= Studii și Cercetări de Istorie Literară și Folclor, București
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie, București
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SCIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică, București
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice, seria Istorie, Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review, Londra
SMIC	= Studii și Materiale de Istorie Contemporană, București
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie, București
SMMIM	= Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară
SODF	= Südostdeutsche Forschungen, München
SOF	= Südost-Forschungen, München
SRdI	= Studii. Revista de Istorie, București
ST	= Studii Teologice, București
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj
TC	= „Teodor Codrescu” (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
TD	= Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
tr.	= transport
TV	= Teologie și Viață, Iași
v.	= verso
VR	= Viața Românească, Iași

Introducere editorială

Istoria socială s-a aflat în ultimele decenii la originea a numeroase transformări istoriografice în Europa și America de Nord, afirmându-se ca un domeniu dinamic de cercetare istorică. Dezvoltarea acestei discipline a fost însoțită de un proces de instituționalizare, prin acceptarea unor noi câmpuri de cercetare ca domenii „legitime” de către comunitatea științifică mai largă și includerea acestora în programe de educație la nivel universitar, prin apariția unor noi departamente și institute de cercetare de profil și prin înființarea unui număr considerabil de noi reviste academice precum „Past and Present” (1952), „Comparative Studies in Society and History” (1958), „International Review of Social History” (1955), „Journal of Social History” (1967), „Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft” (1975), și „Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts” (1986) etc.

Aceste procese de dezvoltare și instituționalizare au fost însoțite de o diversificare tot mai accentuată a domeniului istoriei sociale, manifestată prin multiplicarea crescândă a perspectivelor teoretice, a practicilor metodologice și a subdisciplinelor din acest domeniu. În primul rând, s-a putut observa apariția „istoriei ca știință socială” (*social science history*) marcată de dezvoltarea istoriei comparative și mai cu seamă a sociologiei istorice bazate pe o combinație între metodele și temele istorice și cele sociologice. În al doilea rând, expansiunea abordărilor semiotice și antropologice în domeniile istoriei sociale și culturale a dus la explozia unor noi câmpuri de cercetare, precum istoria sexualității și a relațiilor de gen, istoria orală, microistoria etc. Prin urmare, alături de domeniile tradiționale, ca istoria economică și socială, au apărut alte perspective de cercetare, precum istoria politico-socială (*political social history*), istoria societății (*Gesellschaftsgeschichte*), istoria socială a artelor, istoria socială a relațiilor de gen și istoria social-intelectuală. Școala germană a istoriei conceptuale (*Begriffsgeschichte*) a folosit analiza de discurs politic pentru a înțelege istoria gândirii politice, în general, dar mai cu seamă pentru a explora dinamica structurilor sociale, în timp ce „grupul istoricilor de la Cambridge”, interesați de istorie intelectuală, s-a concentrat pe studiul structurilor discursive ale limbajelor politice.

Prin prisma acestei diversități, nu este surprinzător faptul că nu există o definiție standard a istoriei sociale. Unii istorici o definesc negativ, ca pe o formă de istorie care „nu se ocupă de studiul vieții politice”, în timp ce alții

subliniază caracterul său inclusiv, definind istoria socială ca pe o formă de istorie „totală”, care nu se axează doar pe studiul vieții politice. Potrivit lui Christoph Conrad:

Termenul de istorie socială se referă la o subdisciplină a științelor istorice, pe de o parte, și la o abordare generală a istoriei care se concentrează pe studiul societății, în general, pe de altă parte. În ambele sale manifestări, istoria socială s-a dezvoltat pornind de la origini marginale și ezitante la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, pentru a cunoaște apoi o ascensiune triumfătoare între anii 1950 și 1980. În acest interval, istoria socială poate fi definită cel mai bine în funcție de ceea ce dorește să nu fie sau împotriva formei de istorie la care propune o alternativă. [...] Istoricii din domeniul istoriei sociale (inclusiv sociologii și economiștii) au căutat să ilumineze relația dintre procesele economice, demografice și sociale și structuri [mai largi – nota C.I.], precum și impactul lor asupra instituțiilor politice, distribuției resurselor, mișcărilor sociale, viziunilor colective asupra lumii și formelor de comportament public și privat. Pentru această variantă cuprinzătoare de istorie socială se folosește termenul de istoria societății (*Gesellschaftsgeschichte*)¹.

După câteva decade de expansiune prodigioasă, istoria socială se află astăzi într-un moment de răscruce. Pe de o parte, se manifestă o serie de încercări de a depăși limitele istoriei naționale și de a sintetiza diferitele abordări teoretice și metodologice la nivel internațional. În acest sens se pot da ca exemplu eforturile de a aborda istoria europeană și/sau regională dintr-o perspectivă transnațională: *histoires croisées*, *shared/connected histories*, istoria transferurilor culturale. Din punct de vedere metodologic, aceste noi tendințe revaluează practicile istoriei comparate și pun un accent mai mare pe multitudinea nivelelor de conectivitate socială și culturală și pe interdisciplinaritate. Din punct de vedere tematic, se manifestă o interacțiune crescândă și o influență mutuală tot mai accentuată între istoriografiile vest- și est-europene, cu precădere în ceea ce privește istoria socială a celui de-al Doilea Război Mondial și a regimurilor comuniste.

Aceste schimbări și interacțiuni un avut un impact major asupra istoriografiei din Europa Central-Răsăriteană. În această regiune, evoluția scrisului istoriei în ultimii 25 de ani a fost influențată de schimbări politice majore, marcate de căderea regimurilor comuniste, de procese de reorganizare economică și social-politică și de integrare în Uniunea Europeană. Ca foste membre ale lagărului sovietic, aceste țări au în comun o moștenire comunistă, vizibilă mai ales în economie și în structura socială. Cercetarea moștenirii sociale a fostelor regimuri comuniste, dintr-o perspectivă istorică mai îndelungată, cu instrumentele istoriei și a științelor sociale, este vitală pentru înțelegerea problemelor sociale cu care se confruntă Europa post-comunistă, dar și a

¹ Christoph Conrad, *Social History*, în Neil H. Smelser, Paul B. Baltes, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, vol. 21, Amsterdam, 2001, p. 14299-14306.

perspectivelor de dezvoltare a acestei regiuni în noul context economic european și mondial.

Care este stadiul istoriei sociale din România? În ciuda unei tradiții istoriografice bogate și îndelungate, o examinare profundă a studiilor de istorie sociale în cadrul istoriografiei române în timpul regimului comunist dezvăluie lipsa unui efort de cercetare concertat care să abordeze dinamica structurilor sociale din societatea românească într-un mod sistematic și coerent. Acest gol a fost umplut într-o anumită măsură în ultimele două decade, când s-au publicat contribuții valoroase ce abordează istoria socială a României în perioada modernă, într-un efort interdisciplinar al istoricilor, sociologilor și antropologilor².

Prezentul volum tematic al revistei „Archiva Moldaviae” reunește unele dintre lucrările prezentate în cadrul unei conferințe intitulate *Studii de istorie socială în România. Noi perspective*, organizată la București, în zilele de 12-13 iunie 2010, de către Pasts Inc. Center for Historical Studies, Central European University, Budapesta, în colaborare cu Catedra de istorie a românilor din cadrul Facultății de Istorie a Universității din București³. Conferința a fost parte dintr-un proiect mai larg, intitulat „CEU-HESP Comparative History Project”, sponsorizat de Higher Education Support Program (HESP) al Open Society Institute, Budapesta (vezi <http://www.ceu.hu/ceuhesp>). Acest proiect a avut scopul de a disemina istoria comparativă ca o metodă principală de cercetare și predare a istoriei regionale în facultățile și catedrele universitare din Europa Centrală, de Sud-Est și de Răsărit. Dorim să mulțumim HESP pentru sprijinul financiar acordat pentru derularea acestui proiect.

Conferința noastră a urmărit să aducă împreună o serie de specialiști în studiile românești, în principal istorici, sociologi și antropologi și să-i angajeze

² Desigur, istoriografia în domeniul istoriei sociale este deosebit de vastă. Pentru o bibliografie selectivă, vezi agenda „Revistei de Istorie Socială”, fondată în 1996 și publicată de Editura Polirom din Iași. Pentru o tratare istoriografică a domeniului, cu accent pe interferențele dintre scrisul istoric din România și Franța, vezi Alexandru-Florin Platon, Cristiana Oghina-Pavie, Jacques-Guy Petit (eds.), *Noi perspective asupra istoriei sociale în România și Franța / Nouvelles perspectives de l'histoire sociale en France et en Roumanie*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003. Pentru studiul elitelor din perspective disciplinare diferite, vezi, spre exemplu, Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească, 1866-1900*, București, Editura All, 1998, și Marius Lazăr, *Paradoxuri ale modernizării: elemente pentru o sociologie a elitelor culturale românești*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2002. Pentru o sinteză recentă de istorie economică, vezi Bogdan Murgescu, *România și Europa: acumularea decalajelor economice: 1500-2010*, Iași, Editura Polirom, 2010. Vezi și relansarea sociologiei și renașterea revistei „Sociologie Românească” (1990-1996, 1999-). Pentru un tablou istoriografic mai complex, vezi articolul nostru din acest grupaj.

³ Conferința s-a bucurat de participarea unui număr mare de cercetători, precum Venera Achim, Viorel Achim, Dorin Dobrinu, Constanța Ghiulescu, Luciana Jinga, Ecaterina Lung, Petre Matei, Adriana Mica, Corina Pălășan, Zoltán Rostás, Florin Soare, Raluca Tomi, Mihai Răzvan Ungureanu și Marian Zăloagă. Dorim să mulțumim profesoarei Ecaterina Lung pentru sprijinul său în organizarea conferinței în calitatea sa de Prodecan al Facultății de Istorie, Universitatea din București. Unele dintre lucrările prezentate la această conferință vor fi publicate în numere viitoare ale revistei „Archiva Moldaviae”.

într-un efort comun de dezbatere teoretică, metodologică și tematică a istoriei sociale, în general, și a cazului românesc, în particular. Demersul nostru pornește de la premisa că noile cercetări interdisciplinare în domeniul istoriei sociale aduc în centrul atenției o serie de întrebări importante, precum: Care sunt perspectivele dezvoltării istoriei sociale în istoriografia română? Care este impactul interacțiunilor dintre istoriografia vestică și istoriografia românească asupra dezvoltării istoriei sociale în studiile românești? Pentru abordarea acestor întrebări, participanții la conferință au fost chemați să se concentreze asupra următoarelor arii de cercetare: 1) studii istoriografice asupra situației unor subdomenii ale istoriei sociale, precum istoria grupurilor sociale, istoria politicilor sociale, istoria urbană, istoria rurală și agricolă, demografie, istoria familiei și a copilăriei, istoria relațiilor de gen și a sexualității, istoria medicinei, istoria mentalităților și culturilor populare (*popular cultures*), istoria consumerismului, istoria sărăciei, istoria criminalității și a practicilor coercitive etc.; 2) studii privind noi tendințe teoretice și metodologice în domeniul istoriei sociale; și 3) studii istorice de caz din domeniul istoriei sociale.

Numărul tematic reunește istorici din generația tânără, angajându-i într-o regândire critică a bazelor teoretice și agendei de cercetare a istoriei sociale, în jurul unora dintre temele de cercetare enunțate mai sus. Primul articol al grupajului tematic, semnat de Constantin Iordachi, oferă o privire critică asupra evoluției istoriei sociale în Europa, cu accent pe interacțiunea dintre istoriografia occidentală și cea din Europa Central-Răsăriteană. În cel de-al doilea articol, Teodora Daniela Sechel se axează pe dezvoltarea practicilor medicale în Europa Centrală, în special în Ungaria, Transilvania și Banat în timpul domniei lui Iosif al II-lea și pe impactul lor social. Ștefania Costache explorează posibilitățile de mobilitate socială sub guvernările otomană și țaristă. Analizând cazul lui Manuc Mirzayan, un zaraf armean a cărui ascensiune l-a adus în poziția de dragoman otoman, paharnic muntean și cavaler al Imperiului Țarist, autoarea evidențiază modul în care aceste oportunități au fost folosite de unele elitele comerciale cosmopolite din principatele dunărene. Ramona Caramelia abordează problema dezvoltării sistemului educațional din România modernă prin prisma arhitecturii școlare, de la organizarea spațiului la raporturile sociale și ierarhice din aceste instituții de învățământ. Silviu Hariton analizează începuturile politicilor sociale în România care vizau în primul rând protecția invalizilor, orfanilor și văduvelor de război, prin crearea Oficiului Național IOVR în 1920. În fine, Corina Doboș studiază unificarea legislației penale în România Mare, cu accent pe semnificația socială a proiectelor penale din 1928, 1933, 1934, dezbătute pe larg în societatea românească a timpului.

Desigur, având în vedere multitudinea abordărilor teoretice și metodologice asociate istoriei sociale în istoriografia română, acest număr tematic nu pretinde să ofere o imagine reprezentativă a evoluției acestui domeniu de studiu, o asemenea sarcină depășind posibilitățile unui singur volum și a unui grup restrâns de autori. Putem însă spune că diversitatea acestor contribuții – în ceea

ce privește intervalul cronologic și focalizarea lor geografică, dar și disciplinele și tradițiile academice la care se raportează – ilustrează încă o dată caracterul eterogen al cercetărilor din domeniul istoriei sociale și a unor câmpuri adiacente. De asemenea, este simptomatic faptul că nici unul din aceste articole nu abordează frontal domeniul istoriei sociale, ci propun perspective interdisciplinare care combină istoria socială cu cea culturală sau instituțională.

Sperăm că acest număr tematic va fi util studenților și cadrelor didactice și va stimula, alături de alte demersuri similare, reflecțiile asupra problematicii și metodologiei istoriei sociale în România, promovând cercetarea sa critică și interdisciplinară și integrarea sa mai fermă în programele de studiu și de cercetare ale universităților din țară.

*

Coordonatorii acestui volum tematic doresc să-i mulțumească lui Silviu Hariton, student doctoral la CEU, Budapesta, pentru ajutorul oferit în organizarea conferinței *Studii de istorie socială în România* și în pregătirea acestui număr tematic, în faza de început a proiectului. Dorim să mulțumim, de asemenea, echipei editoriale a revistei „Archiva Moldaviae”, și în special lui Dorin Dobrințu, pentru găzduirea acestui grupaj tematic și pentru munca dedicată în vederea ducerii la bun sfârșit a acestui proiect editorial.

Constantin IORDACHI

Reconceptualizarea socialului: spre o nouă istorie socio-culturală în Europa Central-Răsăriteană*

Constantin IORDACHI

În ultimele decenii, istoria, etimologia și posibilele definiții ale conceptului de „social” și ale derivatelor sale au fost amplu dezbătute de istorici și specialiști din domeniul științelor sociale¹. Asimilând principalele lecții ale „turnurilor” lingvistice, culturale și postmoderne, numeroși specialiști au contestat existența „societății” ca o categorie de cercetare viabilă și atotcuprinzătoare. Aceștia au criticat metodologia cauzală și pretenția de obiectivitate clamată de promotorii istoriei sociale și au pus sub semnul întrebării terminologia și clasificările consacrate din acest domeniu. În ton cu unele tendințe academice recente, mulți specialiști proclamă acum criza sau chiar „sfârșitul” istoriei sociale. Aceștia susțin că, în ceea ce privește scrierea istoriei, am pășit deja în era „istoriei post-sociale”, caracterizată prin dizolvarea „socialului” ca o categorie de cercetare relevantă sau viabilă². În tentativa lor de a merge „dincolo” de istoria socială și de a identifica modele teoretice alternative de acțiune socială, unii specialiști susțin că a sosit

* O variantă anterioară a acestui articol a fost publicată în limba engleză sub titlul: *Reconceptualizing the Social: East Central Europe and the New Sociocultural History*, în „East-Central Europe”, vol. 34-35, nr. 1-2, 2008, p. 1-35. Pentru publicarea în limba română, am restructurat articolul și l-am actualizat cu noi judecăți de valoare și referințe istoriografice.

¹ Pentru dezbaterile asupra istoriei sociale, vezi următoarea listă selectivă de numere speciale ale unor reviste științifice: *Social History Today... and Tomorrow?*, în „Journal of Social History”, vol. 10, 1976; *Special Issue on Social History*, în „Theory and Society”, vol. 9, nr. 5, 1980; *Social History and the American Political Climate: Problems and Strategies*, în „Journal of Social History”, vol. 29, 1995; *The Futures of Social History*, în „Journal of Social History”, vol. 37, nr. 1, Fall 2003. Vezi, de asemenea, și Jacques Revel (editor), *La construction du social*, Paris, Gallimard, 1996; Patrick Joyce (editor), *The Social in Question. New Bearings in History and the Social Sciences*, London, Routledge, 2002.

² Miguel A. Cabrera, *The Crisis of the Social and Post-Social History*, în „The European Legacy”, vol. 10, nr. 6, 2005, p. 611-620. Pentru tentativele de a oferi modele alternative de acțiune socială care ar merge dincolo de abordările clasice ale istoriei sociale, vezi idem, *Linguistic Approach or Return to Subjectivism? In Search of an Alternative to Social History*, în „Social History”, vol. 24, 1999, p. 74-78; idem, *Postsocial History. An Introduction*, Lanham, Lexington Books, 2004.

momentul pentru a scrie „istorie antisocială”, adică o istorie fără grupuri³. În ansamblul lor, aceste ample dezbateri internaționale au afectat profund maniera în care conceptul de „social” este definit teoretic și cercetat empiric, conducând la schimbări semnificative în statutul academic al istoriei sociale și în metodele de predare în universități ale acestui domeniu de cercetare. Așa cum era de așteptat, aceste dezbateri academice, dublate de transformările rapide generate de procesul de globalizare, au afectat și maniera în care socialul este definit din punct de vedere normativ în cadrul programelor politice și implementat în noi politici de dezvoltare⁴.

Prezentul studiu propune o trecere în revistă sistematică și o evaluare critică a recentelor dezbateri asupra istoriei sociale, focalizându-se pe influențele reciproce dintre istoriografia răsăriteană și cea occidentală, precum și pe posibilul impact al acestor interacțiuni asupra reînnoirii abordărilor din domeniul istoriei sociale a continentului european, în ansamblul său. Prima parte a articolului tratează apariția istoriei sociale ca reacție împotriva istoriei politice, dominante în secolul XIX, și cristalizarea acesteia într-o multitudine de școli naționale: „istoria știință socială” (*social science history*) în Statele Unite ale Americii; „Grupul Istoricilor” de factură neo-marxistă și „istoria de jos” (*history from below*) din Marea Britanie; cele trei generații ale Școlii de la Annales în Franța și interesul acestora în structurile profunde și durată lungă (*longue durée*) a schimbărilor istorice; „Școala de la Bielefeld” din Germania și paradigma *Gesellschaftsgeschichte*; și școala italiană a „microistoriei”. Această parte continuă cu o recenzie a recentelor provocări postmoderne și poststructuraliste, analizând „criticile” acestora privind conceptul de social, precum și impactul acestora asupra scrierii istoriei sociale. A doua secțiune explorează tradițiile de cercetare privind istoria socială în arealul est european, insistând asupra revirimentului recent al interesului în acest domeniu de cercetare, care echivalează cu o veritabilă turnură socială, chiar dacă „întârziată” în comparație cu Europa Occidentală. Concluziile reprezintă o privire de ansamblu asupra recentelor tendințe internaționale privind scrierea istoriei sociale, evidențiind noile abordări transnaționale și relaționale cu privire la istoria socială a Europei sau a unor regiuni istorice. Demersul nostru se bazează pe trei premise principale.

În primul rând, postulăm că „socialul” va continua să rămână o preocupare constantă a cercetătorilor din cadrul științelor umaniste. Ca una dintre cele mai integrante categorii analitice disponibile cercetătorilor, „socialul” pătrunde toate formele de scriere istorică și, în mod inevitabil, figurează – implicit dacă nu explicit – în toate tipurile de cercetări științifice. Așadar, criza recentă a istoriei sociale nu poate postula „decesul” istoriei sociale *per se*, ci doar respingerea

³ Michael Seidman, *Social History and Antisocial History*, în „Common Knowledge”, vol. 13, nr. 1, 2007, p. 40-49.

⁴ Nikolas Rose, *The Death of the Social? Re-figuring the Territory of Government*, în „Economy and Society”, vol. 25, 1996, p. 327-356; și Mitchell Dean, *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*, London, Sage, 1999, p. 151-153.

unui anume mod de a practica istoria socială, ce a dominat agenda anilor 1960-1970, și anume față de conceptul de „social” definit ca un element de bază al modernismului, așa cum susținea un critic proeminent al disciplinei⁵. Această critică este acompaniată de o continuă căutare de noi metode și perspective de cercetare.

În al doilea rând, considerăm intensitatea acestor dezbateri – care s-au desfășurat de-a lungul mai multor decenii – drept un exemplu grăitor privind relevanța constantă a conceptului de social în științele *sociale* și umaniste. Departe de a fi o arie de cercetare marginalizată, re-conceptualizarea „socialului” și, prin extensie, a altor concepte înrudite de investigare analitică reprezintă una din principalele forțe motrice din spatele inovațiilor academice de dată recentă. Grăitor în acest sens este faptul că această critică a istoriei sociale inițiate la începutul anilor 1980 a fost recent extinsă și la critica istoriei culturale: după o explozie fără precedent a studiilor culturale, mulți cercetători subliniază acum limitele analitice ale conceptului de cultură, ce riscă să devină un nou tip hegemon de „istorie totală”. Tentativele de a reconceptualiza socialul, pe de o parte, și critica istoriei culturale, pe de alta, au condus recent la elaborarea unor noi paradigme sintetice sub stindardul *istoriei socio-culturale*.

În al treilea rând, pentru a evidenția potențialul inovator al *istoriei socio-culturale*, ne focalizăm analiza pe arealul Europei Central-Răsăritene (care cuprinde Europa Centrală, dar cu unele extensii răsăritene, vezi mai jos). Istoria Europei Centrale în perioada modernă – marcată de mari transformări demografice și socio-politice, experimente de inginerie socială la scară largă sub dictaturi de tip fascist și comunist, precum și – în ultimele decenii – de procese de democratizare politică și integrare europeană – prezintă anumite particularități care o transformă într-un laborator pentru studiul schimbărilor sociale. Istoria fostelor regimuri comuniste, în mod special, furnizează un teren fertil pentru testarea de noi metodologii; studiul acestor societăți, ce necesită combinarea unor metode interdisciplinare din domeniile istoriei, istoriei orale, științelor politice, sociologiei și antropologiei, printre altele, stimulează apropierea dintre dimensiunea „socială” și cea „culturală” a cercetării. Din acest punct de vedere, convingerea noastră este că reînnoirea relațiilor și schimburilor reciproce după 1989 dintre istoriografia central-europeană și cea occidentală poate să contribuie la reînnoirea istoriei sociale. Pe de o parte, prăbușirea „socialismului real” a amplificat deziluzia față de marxism ca ideologie, dar și ca metodă de analiză științifică. Pe de altă parte, cataclismul politic produs în Europa Răsăriteană în 1989-1991 a adus noi provocări pentru domeniul istoriei sociale din Europa Occidentală, aflat el însuși în schimbare, accelerând unele tendințele deja în desfășurare. Nevoia imperioasă de a integra istoria țărilor est și central-europene într-un cadru european comun a necesitat noi perspective de cercetare transnaționale, ducând la apariția „istoriei sociale a Europei” ca un nou domeniu *integrant* de cercetare.

⁵ Patrick Joyce, *The End of Social History?*, în „Social History”, vol. 20, nr. 1, 1995, p. 73-91.

În fine, având în vedere puternicele conotații politice ale unor denumiri geografice aparent „neutre”, precum Europa Occidentală, Centrală sau Răsăriteană, folosirea termenului de Europa Central-Răsăriteană necesită clarificări terminologice. Așa cum afirmam într-un articol anterior⁶, subscriu punctului de vedere potrivit căruia conceptele privind regiuni istorice sunt construcții analitice concepute în scopuri euristice; ca și concepte abstracte, acestea nu reflectă realitatea istorică *per se*, ci sunt tentative mereu-schimbătoare de a înzestra geografia cu înțelesuri istorice și culturale, reflectând convenții geopolitice prevalente la un anumit moment⁷. Istoria lungă, bogată și extrem de disputată a conceptului de Europa Centrală este un exemplu elocvent: se poate identifica un număr considerabil de definiții rivale ale acestei regiuni, de la viziunea habsburgică a Europei Centrale din secolele XVIII și XIX, la denumirea maghiară de *Kárpát-medence* (Bazinul carpatic), la cea germană de *Mitteuropa* din preajma Primului Război Mondial, la cea franceză de *L'Europe Centrale*, care a dominat perioada interbelică, și până la epurarea conceptului de Europa Centrală din vocabularul politic al Războiului Rece sub hegemonia sovietică și revirimentul acestuia la mijlocul anilor 1980 în opera unor intelectuali din exil și a unor disidenți politici⁸. În acest eseu, folosesc noțiunea extinsă de Europa Central-Răsăriteană; termenul se referă la vastul spațiu istoric situat „între Marea Baltică și cea Adriatică”, cuprinzând astfel țările din centrul Europei, dar și Țările Baltice, ce au aparținut fostei Uniuni Sovietice și sunt de regulă asimilate Europei de Est⁹. Acest areal eterogen este caracterizat

⁶ Constantin Iordachi, *The Quest for Central Europe: Symbolic Geographies and Historical Regions*, în Zlatko Sabic, Petr Drulák (editors), *Regional and International Relations of Central Europe*, Houndmills, UK, Palgrave Macmillan, 2012, p. 40-61. Vezi și un articol editorial programatic publicat în 2004: Maciej Janowski, Constantin Iordachi, Balázs Trencsényi, *Why Bother about Regions: Debates over Symbolic Geography in Poland, Hungary and Romania*, în „East-Central Europe. L'Europe du Centre Est. Eine wissenschaftliche Zeitschrift”, vol. 1, nr. 1-2, 2005, p. 5-58.

⁷ Pentru dezbaterile asupra geografiei simbolice și hărților mentale, vezi lucrarea influentă și inovatoare a lui Edward W. Said, *Orientalism*, New York, Vintage Books, 1979; pentru Occidentalism definit ca „imagini stilizate ale Vestului” și ca o contrapondere a Orientalismului, vezi James G. Carrier (editor), *Occidentalism: Images of the West*, Oxford, Clarendon Press, 1995. Pentru procesul de inventare a conceptului de Europa de Est, vezi Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the Enlightenment*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1994; pentru istoria conceptului de Balcani, vezi Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1997.

⁸ Pentru viziunea germană asupra *Mitteuropa*, vezi Friedrich Naumann, *Central Europe*, trad. Christabel M. Meredith, London, P.S. King, 1917. Pentru „Europa Centrală a anilor 1980”, vezi George Schöpflin, Nancy Wood (editors), *In Search of Central Europe*, Totowa, NJ, Barnes and Noble, 1989; și László Kontler, *Introduction: Reflections on Symbolic Geography*, în „European Review of History”, vol. 6, nr. 1, 1999, p. 9-15; pentru relația acesteia cu Balcanii, vezi Maria Todorova, *Between Classification and Politics: The Balkans and the Myth of Central Europe*, în *Imagining the Balkans...*, p. 140-160.

⁹ Termenul de Europa Central-Răsăriteană nu este nou, el fiind folosit după 1944 de istorici consacrați, precum Oskar Halecki. Vezi lucrările sale: *The Historical Role of Central-Eastern Europe*, în „Annals of the American Academy of Political and Social Science”, vol. 232, 1944, p. 9-18; *The*

printr-o poziție geopolitică distinctă (în mijlocul continentului, între Europa de Est și cea Occidentală), multiple moșteniri imperiale (cele mai notabile fiind filoanele bizantin/otoman, rus și habsburgic), un trecut comunist recent, și – strâns legate de această moștenire – provocări postcomuniste comune caracterizate prin procese de tranziție de la o economie de comandă la una de piață, democratizare politică și integrare în structuri politice, economice și de securitate europene și euro-atlantice. Nu pledăm pentru o definiție rigidă, „totalizantă” a Europei Central-Răsăritene, care ar traversa toate perioadele istorice, dar nici pentru perspective de scurtă durată (și astfel mărginite) care caracterizează anumite abordări necritice de tip „tranzitologist”. În opinia noastră, dacă sunt folosite în mod adecvat, conceptele geopolitice privind anumite regiuni istorice pot să servească drept unghiuri de abordare a istoriei anumitor spații geografice, dar și drept instrumente euristice utile pentru investigarea unor teme de cercetare cu relevanță regională.

Istoria socială: „veche” și „nouă”

Apariția, evoluția, starea actuală și perspectivele istoriei sociale pot fi înțelese doar dintr-o perspectivă istoriografică de lungă durată, care să evidențieze schimbările profunde prin care a trecut scrierea istoriei începând cu ultimul sfert al secolului XIX. În decursul acestei perioade, istoricii și-au extins cercetările asupra unor noi categorii și arii de investigație socială, au încorporat împrumuturi meta-teoretice și metodologice din alte discipline, și au pus sub semnul întrebării principiile de bază ale abordărilor tradiționale. Drept urmare, scrierea istoriei a fost dominată de polemici între „istoria tradițională”, care a respins modelul de cercetare oferit de științele naturale și s-a orientat către studiile de drept ca model de evaluare a dovezilor, și „noua istorie”, care s-a apropiat de științele sociale folosind metode cantitative și modele comportamentale. Cele două moduri de scriere a istoriei au fost despărțite de diferite agende de cercetare, metodologii și concepții intelectuale, diferind, de asemenea, și în privința subiectelor tratate, tipurilor de dovezi preferate, și a standardelor de verificare¹⁰.

Limits and Divisions of European History, London, New York, Sheed & Ward, 1950; și *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe*, New York, The Ronald Press, 1952. În timpul războiului rece, revista „East Central Europe”, lansată în 1974, a fost printre primele semne de revigorare a studiilor central-răsăritene la nivel universitar; termenul de Europa Central-Răsăriteană a căpătat un nou suflu în urma extinderii Uniunii Europene înspre Est, referindu-se la opt din cele zece țări care au intrat în Uniune în 2004 (cele trei Țări Baltice – Estonia, Lituania, Letonia; cele patru țări din „grupul de la Visegrád” – Polonia, Ungaria, Republica Cehă și Slovacia; și Slovenia); România și Bulgaria au fost adăugate simbolic la această regiune odată ce au devenit membre ale UE în 2007.

¹⁰ Pentru dezbaterile asupra celor două tipuri de istorie, vezi Robert William Fogel, Geoffrey R. Elton, *Which Road to the Past? Two Views of History*, New Haven, Yale University Press, 1983. Pentru perspective mai recente, vezi Gertrude Himmelfarb, *The New History and the Old*, Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 1987; Gertrude Himmelfarb, *Some Reflections on the New History*, în AHR, vol. 94, nr. 3, 1989, p. 661-670; Peter Burke, *Overture: The*

Proliferarea istoriei sociale a fost în centrul acestor dezbateri. În opinia lui Eric Hobsbawm, un proeminent teoretician și practicant al istoriei sociale din Marea Britanie, conflictul dintre „vechea” și „noua” istorie, care a divizat profesiunea din 1890 până în 1970, a fost „o bătălie între presupuziția conform căreia «istoria este politica trecutului» în cadrul statelor-națiune și a relațiilor dintre acestea, pe de o parte, și o istorie a structurilor și transformărilor societăților și culturilor, pe de alta, între istoria ca narativă și istoria ca analiză și sinteză, între cei care considerau imposibile generalizările privind problemele umane și cei care le considerau esențiale”¹¹.

Bătălia împotriva istoriei „tradiționale” a fost dusă pe două fronturi, pe cel european și american. În Europa, confruntarea cu paradigma neo-rankeană de studiere a istoriei, ce devenise dominantă, a fost inițiată de istoricul german Karl Gottfried Lamprecht (1856-1915)¹². Susținând că istoria era „în primul rând o știință socio-psihologică”¹³, Lamprecht a experimentat cu noi abordări interdisciplinare și comparative ale istoriei sociale, economice și culturale a societăților¹⁴. Viziunea lui Lamprecht și agenda sa de cercetare a stârnit o intensă dezbateră în cadrul istoriografiei germane la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, numită *Methodenstreit* (disputa metodologică). Deși Lamprecht a rămas o figură mai degrabă marginală în lumea academică germană din epocă, agenda sa de cercetare inovativă avea să exercite influențe fertile în Franța și Statele Unite ale Americii.

În Statele Unite, noua școală „progresivă” de scriere a istoriei, creată în jurul anului 1900 și devenită proeminentă în anii 1920, avea ca principali reprezentanți pe James Harvey Robinson, Charles A. Beard, Carl L. Becker și Vernon Parrington, printre alții¹⁵. Distanțându-se de perspectiva predominantă a

New History. Its Past and Its Future, în Peter Burke (editor), *New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge, England, Polity Press, 1992, p. 1-23.

¹¹ Eric Hobsbawm, *Among the Historians*, în *Interesting Times. A Twentieth Century Life*, London, Abacus, 2002, p. 285.

¹² Pentru personalitatea și activitatea lui Lamprecht, vezi Roger Chickering, *Karl Lamprecht: A German Academic Life (1856-1915)*, New Jersey, Atlantic Highlands, 1993; Gerald Diesener, *Lamprecht, Karl. German Cultural and Social Historian*, în Kelly Boyd (editor), *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, vol. 1, London/Chicago, Fitzroy Dearborn Publishers, 1999, p. 680-681; și Georg G. Iggers, *The Historian Banished. Karl Lamprecht in Imperial Germany*, în „Central European History”, vol. 27, 1994, p. 87-92. Agenda sa de cercetare a fost instituționalizată în *Institut für Kultur- und Universalgeschichte* din Leipzig. Vezi Roger Chickering, *Weltgeschichtsschreibung im Zeitalter der Verfachlichung und Professionalisierung. Das Leipziger Institut für Kultur- und Universalgeschichte 1890-1990*, în „Central European History”, vol. 40, nr. 2, 2007, p. 350-352.

¹³ Citat în Peter Burke, *History and Social Theory*, the second edition, Ithaca, New York, Cornell University Press, 2005, p. 13.

¹⁴ Vezi Karl Lamprecht, *What is History? Five Lectures on the Modern Science of History*, trad. E. A. Andrews și William Edward Dodd, New York, Macmillan, 1905. Vezi, de asemenea, și monumentală lucrare în douăsprezece volume *Deutsche Geschichte*, Berlin, R. Gaertners Verlagsbuchhandlung, 1895-1909.

¹⁵ Pentru principalele trăsături ale istoriei progresive americane, vezi Charles Crowe, *The Emergence of Progressive History*, în „Journal of the History of Ideas”, vol. 27, nr. 1, 1966, p. 109-124;

istoriei Statelor Unite, care punea accent pe originile europene ale democrației americane și pe importanța specială a legăturii euro-atlantice, noua interpretare „progresivă” a istoriei americane evidenția rolul hotărâtor jucat de forțele interne în modelarea societății americane. Astfel, istoria progresivă a mutat accentul de pe istoria politică pe studiul factorilor economici și de mediu în modelarea unor structuri sociale și politice de mare anvergură. Punctul culminant al noii orientări a fost studiul lui Frederick J. Turner, care creditează expansiunea vestică a frontierei Statelor Unite ale Americii ca având un rol central în apariția și consolidarea democrației¹⁶. Gradual, în domeniul studiilor academice, istoria progresivă a dat naștere noii discipline a istoriei sociale.

Prima instituție care s-a implicat activ în promovarea cercetărilor de istorie socială a fost *International Institute for Social History* (IISH), înființat la Amsterdam în 1935 de către istoricul economic și politologul olandez N. W. Posthumus (1880-1960) cu scopul de a oferi un forum pentru cercetările de orientare marxistă în afara sferei stalinismului dogmatic. În această perioadă, institutul a achiziționat o bogată arhivă documentară și de cercetare privind istoria socială, inclusiv documente personale ale lui Karl Marx și Friedrich Engels, Karl Kautsky și Leon Trotsky, printre alții. Institutul a încurajat cercetarea în diverse domenii ale istoriei sociale, în special a istoriei muncii și femeilor. Din anul 1955, Institutul editează revista „*International Review of Social History*” (ce existase încă din 1937 sub numele de „*Bulletin of the International Review of Social History*”).

Cu toate aceste progrese, istoria socială s-a dezvoltat ca un domeniu distinct de investigare istorică de-abia în perioada de după 1945. Conform relatării de *ego-istorie* a lui Hobsbawm, prima masă rotundă de istorie socială la un congres internațional din domeniul științelor istoriei a fost organizată la Paris, în 1950¹⁷. Începând cu acel an, istoria socială s-a instituționalizat în noi catedre universitare, institute de cercetare și reviste de specialitate, mai ales în Marea Britanie (vezi înființarea revistei „*Past and Present. A Journal of Historical Studies*”, 1952), Statele Unite ale Americii („*Comparative Studies in Society and History*”, 1958; „*Journal of Social History*”, 1967; „*Journal of Interdisciplinary History*”, 1970) și mai târziu în Germania („*Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*”, 1975).

În Statele Unite, așa-numita „nouă istorie socială”, construită pe tradițiile istoriei progresive, s-a manifestat cu vigoare în anii 1950 și 1960, având două ramuri principale¹⁸. Prima ramură a fost aceea a „istoriei știință socială” (*social*

Ernst A. Breisach, *American Progressive History: An Experiment in Modernization*, Chicago, Londra, The University of Chicago Press, 1993.

¹⁶ Vezi Frederick J. Turner, *Social Forces in American History*, în AHR, vol. 16, nr. 2, 1911, p. 217-233.

¹⁷ Eric Hobsbawm, *op. cit.*

¹⁸ Pentru evoluția cercetărilor de istorie socială din Statele Unite, vezi Alice Kessler Harris, *Social History*, în Eric Foner (editor), *The New American History*, Philadelphia, Temple University Press, 1990, p. 163-180; Georg G. Iggers, *American Traditions of Social History*, în

science history), ascensiunea acesteia fiind strâns legată atât de dezvoltarea științelor comportamentale, cu abordările sale cliometrice și cantitative, cât și de interacțiunea crescândă dintre istorie și disciplinele contigue ale sociologiei și științelor politice. Practica „istoriei știință socială” a însemnat o mutare a interesului dinspre evenimentele politice înspre structurile socio-economice și o schimbare metodologică de la tehnici narative la tehnici cantitative și modele interpretative interdisciplinare¹⁹. „Istoria știință socială” a fost, de asemenea, explicit „teoretică”, fiind caracterizată de utilizarea conștientă și pe scară largă a modelelor și tipurilor de interpretare istorică. A doua ramură, strâns legată de mișcarea pentru drepturi politice, a fost „istoria de jos” (*history from below*), o formă a istoriei angajate (*histoire engagée*), animată de un imbold de stânga pentru emanciparea cetățenilor și egalitatea între rase și între sexe.

În Marea Britanie, promovarea istoriei sociale a fost realizată prin intermediul activității „Grupului de Istoric” marxisti²⁰, alcătuit din specialiști de marcă precum Christopher Hill, Eric Hobsbawm, Rodney Hilton, Raphael Samuel, John Saville, Dorothy Thompson, Edmund Dell, Victor Kiernan, Maurice Dobb și Edward P. Thompson²¹. Abordarea lui Thompson, care a pus bazele Școlii de istorie socială, instituționalizată în Centrul de Istorie Socială (*Center of Social History*) în cadrul Universității Warwick, a exercitat o influență majoră, inspirând o nouă agendă de cercetare socială orientată cultural, care se focaliza pe apariția și importanța politică a clasei muncitoare, pe istoria mișcărilor muncitorești și pe rolul ideologiei în modelarea politicii sociale britanice.

Eric Hobsbawm, o altă figură de prim rang a istoriei sociale de sorginte marxistă din Marea Britanie, pleda pentru o nouă formă de scriere a istoriei sociale: istoria societății. Istoricul britanic susținea că, „în momentul de față, multe activități ale specialistului în științele sociale sunt aproape imposibil de urmat într-o altă manieră decât cea banală fără acceptarea structurilor sociale și

Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge, Hanover, NH, Wesleyan University Press, 1997, p. 41-50; Kenneth L. Kusmer, *American Social History: The Boorstin Experience*, în „Reviews in American History”, tom 4, nr. 4, 1976 p. 471-482; Leonard Joseph Moore, *Good Old-Fashioned New Social History and the Twentieth-Century American Right*, în „Reviews in American History”, tom 24, nr. 4, 1996, p. 555-573; Sean Wilentz, *Against Exceptionalism: Class Consciousness and the American Labor Movement*, în „International Labor and Working-Class History”, vol. 26, 1984, p. 1-24, și replica lui Nick Salvatore la p. 25-30.

¹⁹ Vezi lucrarea inovatoare, dar foarte dezbătută și controversată, redactată de Robert William Fogel și Stanley L. Engerman, *Time on the cross. The economics of American Negro slavery*, Boston, Little, Brown, 1974, o abordare economică și cantitativă a istoriei sclaviei în Statele Unite.

²⁰ Pentru istoria socială din Marea Britanie, vezi Gertrude Himmelfarb, *The Writing of Social History: Recent Studies of 19th Century England*, în „The Journal of British Studies”, vol. 11, nr. 1, 1971, p. 148-170; idem, *The Group: British Marxist Historians*, în *The New History and the Old...*, p. 70-93; și Eric Hobsbawm, *From Social History to the History of Society*, în Felix Gilbert și Stephen Graubard (editors), *Historical Studies Today*, New York, WW Norton, 1972, p. 1-26.

²¹ Edward P. Thompson: *The Making of the English Working Class*, New York, Random House, 1963; și *Eighteenth Century English Society: Class Struggle without Class?*, în „Social History”, vol. 2, nr. 5, 1978, p. 133-165.

a transformărilor acestora: fără istoria societăților”. În opinia sa, noua istorie a societății reclama construirea unor noi modele de cercetare: „Istoria societății este ... o colaborare între formele generale de structură și schimbare socială și ansamblul specific de fenomene care s-au petrecut în fapt”. Istoricii sociali aveau sarcina imperativă de a elabora modele viabile de înțelegere a dinamicii socio-istorice „în beneficiul tuturor științelor sociale”²².

În Franța, prestigiul intelectual a trei generații consecutive ale Școlii de la Annales a conferit istoriei o poziție hegemonică în rândul științelor sociale și a avut un impact major asupra dezvoltării istoriei sociale și economice, dar și asupra studiului mentalităților colective și a civilizației materiale²³. Marc Bloch a fost un precursor al studiului comparativ al societăților învecinate, în vreme ce Fernand Braudel a încurajat apropierea dintre istorie și sociologie și a militat pentru crearea unui limbaj comun al științelor sociale. Inspirându-se din disciplina geografiei umane, Braudel a revalorizat proiectul istoriei totale (*histoire totale*) – lansat de Ernst Troeltsch și continuat într-un anumit fel de geograful Vidal de la Blanche – și a promovat studiul structurilor profunde și a duratei lungi a schimbărilor istorice în detrimentul istoriei evenimentiale (*histoire événementielle*). Aceste demersuri au fost continuate de reprezentanții celei de-a treia generații a Școlii de la Annales, care s-au focalizat asupra studiului culturii populare și a structurilor sociale și ideologice profunde ale societăților.

Deși istoria socială a fost mereu o componentă majoră a proiectului de cercetare al Școlii de la Annales, latura socială nu a fost niciodată pe deplin separată de dimensiunile economică și cea culturală a societății în cadrul cercetărilor desfășurate sub egida istoriei totale (*histoire totale*). Ca o disciplină distinctă, istoria socială a fost promovată în cadrul istoriografiei franceze de către Ernest Labrousse (1895-1988)²⁴. Construind pe tradiția istoriei seriale (*histoire sérielle*), inaugurată de sociologul, economistul și istoricul francez François Simiand, dublată de influențe din tradiția științelor comportamentale și a cliometriei din Statele Unite, Labrousse a promovat dezvoltarea istoriei

²² Eric Hobsbawm, *op. cit.*, p. 1-26.

²³ Pentru Școala de la Annales, vezi Georg G. Iggers, *France: The Annales*, în *Historiography in the Twentieth Century...*, p. 51-64; Maurice Aymand, *The Annales and French Historiography (1929-1972)*, în „The Journal of European Economic History”, vol. 1, nr. 2, 1972, p. 491-511; Lynn Hunt, *French History in the Last Twenty Years: The Rise and Fall of the Annales Paradigm*, în „Journal of Contemporary History”, vol. 21, nr. 2, 1986, p. 209-224; Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School, 1929-89*, Oxford, Polity Press, 1990; Ernst Breisach, *The Annales School*, în *Historiography: Ancient, Medieval and Modern*, Chicago, University of Chicago Press, 1994, p. 370-376; și Stuart Clark (editor), *The Annales School: Critical Assessments*, 4 vol., London, Routledge, 1999. Pentru istoria socială și Școala de la Annales, vezi *Social Historians in Contemporary France: Essays from Annales*, Paris, New York, Harper & Row, 1972, volum tradus și editat de către personalul revistei „Annales”.

²⁴ Vezi lucrarea de pionierat a lui Ernest Labrousse: *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, 2 vol., Paris, Librairie Dalloz, 1933; și *La crise de l'économie française a la fin de l'ancien régime et au début de la révolution*, Paris, Presses Universitaires de France, 1944.

cantitative, bazată pe metode statistice inovatoare, cu scopul de a studia societățile la trei niveluri analitice independente: economic, social și mental²⁵. Mai recent, agenda de cercetare și orientarea interdisciplinară a Școlii de la Annales a suferit schimbări semnificative, reflectate și în schimbarea titlului principalei sale reviste, din „Annales. Economies, Sociétés, Civilisations” în „Annales. Histoire, Sciences Sociales”, în 1994²⁶. Moștenirea lăsată de Școala de la Annales și de proiectul său de istorie socială face, în acest moment, obiectul unei evaluări critice atât în Franța, cât și în alte țări²⁷.

Istoriografia germană s-a alăturat relativ târziu domeniului istoriei sociale în comparație cu cea americană sau britanică²⁸. Motivele acestei „rămăneri în urmă” a istoriei sociale din Germania a avut de-a face – așa cum susținea în 1974 unul dintre pionierii acestei discipline – mai ales cu tradiția conservatoare a sistemului universitar german, cu experiența totalitară nazistă și procesul de denazificare de după încheierea războiului și cu efortul de reconstrucție politico-instituțională din Germania postbelică. De-abia în anii 1960, o nouă generație de specialiști pregătită în străinătate – în special în Statele Unite – s-a rupt de orientarea conservatoare predominantă din cadrul istoriografiei germane și a propus o paradigmă neoweberiană de studiere a istoriei sociale, mai exact aceea a *Historische Sozialwissenschaft*-ului (Științele Sociale Istorice). Această școală s-a evidențiat prin contribuțiile unor autori ca Hans-Ulrich Wehler²⁹ și Jürgen Kocka³⁰, care au ajuns să fie cunoscuți ca „Școala de la Bielefeld”. Aceștia au

²⁵ Vezi magistrala lucrare coordonată de Fernand Braudel și Ernest Labrousse: *Histoire économique et sociale de la France*, 4 vol., Paris, Presses universitaires de France, 1970-1982. Pentru acest proiect de istorie socială și impactul său asupra istoriografiei franceze, vezi și *Conjoncture économique, structures sociales. Hommage à Ernest Labrousse*, Paris, Mouton, 1974. Vezi, de asemenea, și website-ul Asociației Franceze de Cliometrie (L'Association Française de Cliométrie), fondată în anul 2001, la adresa <http://www.cliometrie.org>; accesat la 24 septembrie 2014.

²⁶ Vezi articolul programatic al editorilor revistei „Annales”, *Histoire et Sciences Sociales: Un Tournant critique*, în „Annales ESC”, vol. 43, 1988, p. 291-293; and *Tentons l'expérience*, în „Annales ESC”, vol. 44, 1989, p. 1317-1323.

²⁷ Pentru o perspectivă critică, vezi François Furet, *Beyond the Annales*, în „The Journal of Modern History”, vol. 55, nr. 3, 1983, p. 389-410; și Antoine Prost, *What Has Happen to French Social History?*, în „The Historical Journal”, vol. 35, nr. 3, 1992, p. 671-679.

²⁸ Georg G. Iggers, *Critical Theory and Social History: „Historical Social Science” in the Federal Republic of Germany*, în *Historiography in the Twentieth Century...*, p. 65-77; Ernst A. Breisach, *The Transformation of German Historiography*, în *Historiography...*, p. 378-385; Jürgen Kocka, *Theory and Social History: Recent Developments in West Germany*, în „Social Research”, vol. 47, nr. 2, 1980, p. 426-457. Vezi și Georg G. Iggers, *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown, Conn., Wesleyan University Press, 1983.

²⁹ Vezi Hans-Ulrich Wehler: *Moderne deutsche Sozialgeschichte*, Köln, Berlin, Kiepenheuer u. Witsch, 1966; *The German Empire, 1871-1918*, Leamington Spa, UK, Berg, 1985; *Politische Sozialgeschichte, 1867-1945*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.

³⁰ Jürgen Kocka, *Facing total war: German society, 1914-1918*, Leamington Spa, Berg, 1984. Pentru propria viziune asupra istoriei sociale, vezi idem, *Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme*, ediția a doua, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.

propus o nouă abordare sintetică a istoriei generale a societății, numită *Gesellschaftsgeschichte* (istorie societală), cel mai bine ilustrată de magistrala lucrare a lui Hans-Ulrich Wehler, intitulată *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*³¹. În anii 1980, această formă de istorie a științelor sociale a fost pusă în discuție de către o nouă abordare a vieții de zi cu zi, *Alltagsgeschichte*, o formă specific germană a „istoriei de jos” (*history from below*), promovată de istorici tineri și avându-l ca principal reprezentant pe Alf Lütke³².

În ansamblu, se poate spune că, până în 1980, istoria socială a devenit gradual o parte integrantă a vieții universitare din Europa și Statele Unite; în multe țări, aceasta chiar a căpătat o poziție hegemonică în cadrul științelor umaniste și sociale. Curând, însă, poziția sa dominantă a fost amenințată de apariția „noii istorii culturale”. Desigur, interesul istoricilor pentru cultură nu reprezenta un element nou, așa cum o demonstrează venerabila tradiție a *Kulturgeschichte* în Germania. Până la sfârșitul secolului XIX și începutului secolului XX au existat numeroase tentative explicite de a defini cultura ca pe un câmp de investigație distinct, mai ales în lucrările unor deschizători de drumuri precum Jakob Burckhardt și Johan Huizinga³³. Peter Burke a identificat următoarele etape în evoluția disciplinei istoriei culturii: etapa clasică la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX; „istoria socială a artei” din anii 1930; studiul culturii populare din anii 1960; și „noua istorie culturală” din anii 1980. Soarta lucrării lui Norbert Elias, *The Civilizing Process*, care abordează istoria manierelor, poate fi considerată drept un exemplu emblematic privind revirimentul istoriei culturale sub noi auspicii: publicată în Germania în 1939, lucrarea a trecut aproape neobservată, pentru a fi redescoperită treizeci de ani mai târziu ca urmare a traducerii sale în limba engleză (1969/1982), când a devenit unul din punctele de reper ale noii turnuri culturale³⁴.

³¹ Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 4 vol., Munich, C.H. Beck, 1987-2003.

³² Alf Lütke, *The Historiography of Everyday Life: The Personal and the Political*, în Raphael Samuel, Gareth Stedman Jones (eds.), *Culture, Ideology and Politics: Essays for Eric Hobsbawm*, Londra, Routledge-Paul, 1982, p. 38-54; *Stofflichkeit, Macht-Lust und Reiz der Oberflächen: Zu den Perspektiven von Alltagsgeschichte*, în Winfried Schulze (editor), *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie: Eine Diskussion*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1994, p. 65-80; Alf Lütke (editor), *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton, Princeton University Press, 1995. Pentru perspective de ansamblu asupra istoriei vieții cotidiene și a relației sale cu istoria socială, vezi Volker Ullrich, *Alltagsgeschichte. Über einen neuen Geschichtstrend in der Bundesrepublik*, în „Neue Politische Literatur”, vol. 29, 1984, p. 50-71; Roger Fletcher, *History from Below Comes to Germany: The New History Movement in the Federal Republic of Germany*, în „Journal of Modern History”, vol. 60, 1988, p. 557-568; David F. Crew, *Alltagsgeschichte: A New Social History „From Below?”*, în „Central European History”, vol. 22, 1989, p. 394-407.

³³ Vezi Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Leipzig, E. A. Seemann, 1908; și Johan Huizinga, *The Waning of the Middle Ages: A Study of Forms of Life, Thought, and Art in France and the Netherlands in the Dawn of the Renaissance*, trad. Fritz Hopman, Londra, 1924 (titlul original: *Herfsttij der Middeleeuwen*).

³⁴ Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Basel, Verlag Haus zum Falken, 1939, vol. 1, *Wandlungen des Verhaltens in*

Apariția „noii istorii culturale” a fost parte a unei turnuri mai vaste din cadrul științelor umaniste și sociale, ce a afectat antropologia, sociologia, științele politice și noului domeniu interdisciplinar al studiilor culturale, printre altele. Așa cum în mod pertinent sublinia Burke, trăsătura definitorie a acestei noi turnuri a fost „interesul său pentru aspectul simbolic și interpretarea acestuia”³⁵. Cea mai importantă influență a venit dinspre domeniul antropologiei interpretative, având ca nucleu teoria interpretării culturale a lui Clifford Geertz. Acesta făcea diferența între cultură și structurile sociale ale unei societăți. De asemenea, el nu percepea ideile, conceptele și valorile umane ca „umbre ce reflectau organizarea societății”, ci ca forțe „independente” și interdependente care ar trebui studiate în contextele lor specifice³⁶. Geertz nu definea cultura prin prisma funcției sale sociale (precum propunea antropologia structurală a lui Claude Lévi-Strauss), ci ținând seamă de însemnătatea acesteia: „Crezând, la fel ca Max Weber, că omul este un animal suspendat în rețele de semnificații pe care el însuși le-a creat, percep cultura ca fiind acele rețele, iar analiza acelora ca fiind, prin urmare, nu o știință experimentală în căutare de legi, ci una interpretativă în căutare de sensuri”³⁷. În analiza semnificației simbolurilor culturale, precum ritualuri, rituri, instituții sau alte sisteme de credințe, Geertz propunea noua metodologie a cercetării antropologice microscopice, numită – printr-o sintagmă împrumutată de la Gilbert Ryle – „descriere densă” (*thick description*). Teoria sa asupra culturii a exercitat o influență semnificativă asupra științelor umaniste și sociale.

Noua istorie culturală a fost, de asemenea, puternic influențată atât de turnura lingvistică, cât și de cea postmodernă, care au avut loc în anii 1970, respectiv 1980, marcate de teoriile elaborate de Richard Rorty³⁸, Roland Barthes³⁹, Jean-Francois Lyotard⁴⁰ și Michel Foucault⁴¹, precum și de teoria deconstructivistă a lui Jacques Derrida⁴². Aceste teorii și metode au avut un

den weltlichen Oberschichten des Abendlandes, și vol. 2, *Wandlungen der Gesellschaft. Entwurf einer Theorie der Zivilisation*. Ediția în limba engleză: *The Civilizing Process*, vol. 1, *The History of Manners*, Oxford, Blackwell, 1969, și vol. 2, *State Formation and Civilization*, Oxford, Blackwell, 1982.

³⁵ Peter Burke, *What is Cultural History*, ediția a doua, Cambridge, UK, Polity, 2008, p. 3.

³⁶ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures. Selected Essay*, New York, Basic Books, 1973, p. 361-362.

³⁷ *Ibidem*, 5.

³⁸ Richard Rorty, *The Linguistic Turn; Recent Essays in Philosophical Method*, Chicago, University of Chicago Press, 1967.

³⁹ Roland Barthes, *The Discourse of History*, în „Comparative Criticism: A Yearbook”, vol. 3, 1981, p. 3-28.

⁴⁰ Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1984.

⁴¹ Michel Foucault, *Discipline and punish: the birth of the prison*, New York, Vintage Books, 1977; *The archaeology of knowledge*, London, Routledge, 1972; *The Foucault reader*, ed. Paul Rabinow, New York, Pantheon, 1984; *The history of sexuality*, New York, Vintage Books, 1988-1990.

⁴² Vezi Jacques Derrida, *De la Grammatologie*, Paris, Éditions de Minuit, 1967; Barry Stocker (editor), *Jacques Derrida: Basic Writings*, London, Routledge, 2007; Julian Wolfreys (editor), *The Derrida Reader Writing Performances*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1998.

mare impact asupra scrierii istoriei. În primul rând, turnura lingvistică a crescut gradul de conștientizare și sensibilitate al istoricilor la chestiunile de vocabular, terminologie și categorizare socială, ducând la noi abordări care conciliau istoria conceptuală cu cea socială⁴³. Școala *Begriffsgeschichte* din Germania folosea analiza discursului politic în scopul investigării atât a istoriei gândirii politice, cât și a structurilor sociale a unei societăți anume⁴⁴, în vreme ce istoricii gândirii din Marea Britanie, reprezentând „Școala de la Cambridge”, erau interesați mai ales de structurile discursive ale „limbajelor politice”⁴⁵. În al doilea rând, a avut loc și o expansiune a abordărilor antropologice și semiotice ale istoriei culturale și sociale, facilitând dezvoltarea istoriei genului și a sexualității, a istoriei orale și a istoriei vieții cotidiene. O serie de lucrări noi explorau istoria reprezentărilor, practicilor, memoriei și a comemorării⁴⁶. Aplicând noua metodologie a constructivismului social, acestea evidențiau construcția realității prin intermediul unei continue „producții” și „re-producții” a sensului. În al treilea rând, istoricii sociali și-au îndreptat atenția către perspectivele macro- și micro-sociale⁴⁷. Microistoria permitea istoricilor să

⁴³ Vezi lucrarea inovatoare a lui Raymond Williams, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, New York, Oxford University Press, 1976. Pentru reflecțiile asupra terminologiei istoriei sociale, vezi Alfred Cobban, *The Vocabulary of Social History*, în „Political Science Quarterly”, vol. 71, nr. 1, 1956, p. 1-17; Daniel Orlovsky, *Social History and its Categories*, în „Slavic Review”, vol. 47, nr. 4, 1988, p. 620-623.

⁴⁴ Otto Brunner, Werner Conze, și Reinhart Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart, E. Klett, 1972-1997. Vezi, de asemenea, lucrările lui Reinhart Koselleck: *Preussen zwischen Reform und Revolution: allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848*, Stuttgart, Klett, 1967; *Begriffsgeschichte and Social History*, în *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, trad. Keith Tribe, Londra și Cambridge, MIT Press, 1985, p. 73-92; și *Sozialgeschichte und Begriffsgeschichte*, în Wolfgang Schieder, Volker Sellin (eds.), *Sozialgeschichte in Deutschland: Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang*, 2 vol., Göttingen, Vandenhoeck și Ruprecht, 1987, vol. 2, p. 89-107.

⁴⁵ Pentru „Școala de la Cambridge” de „limbaje politice”, vezi John G. Pocock, Gordon J. Schochet, Lois G. Schworer (eds.), *The Varieties of British Political Thought, 1500-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993; Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, 2 vol., Cambridge, Cambridge University Press 1990-1992. Pentru o comparație între școala germană și cea britanică, vezi Melvin Richter, *Reconstructing the History of Political Languages, Pocock, Skinner și the Geschichtliche Grundbegriffe*, în „History and Theory”, vol. 29, nr. 1, 1990, p. 38-69.

⁴⁶ Pentru două dintre cele mai influente și reprezentative lucrări ale turnurii culturale, vezi Natalie Zemon Davis, *The Return of Martin Guerre*, Cambridge, Harvard University Press, 1983; Robert Darnton, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York, Vintage Books, 1984.

⁴⁷ Pentru lucrări paradigmatiche de microistorie, vezi Emmanuel Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris, Gallimard, 1975; Carlo Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1980. Pentru reflecții teoretice asupra microistoriei, vezi Giovanni Levi, *On Microhistory*, în Peter Burke (editor), *New Perspectives on Historical Writing...*, p. 93-113; Jacques Revel, *Micro-analyse construction du sociale*, în idem (editor), *La construction du social*, publicată în limba engleză sub titlul *Microanalysis and the Construction of the Social*, în Jacques Revel, Lynn Hunt (eds.), *Histories: French constructions of the past*, trad. de Arthur Goldhammer, New York, New Press, 1995, p. 492-502.

dobândească noi perspective asupra unor modele de comportament la nivel individual și colectiv; însă, concomitent, această disciplină a adus cu sine și noi provocări teoretice și metodologice privind comprimarea proporțiilor și relația dintre perspectivele micro- și macro- ale cercetării istorice.

Turnura culturală a avut un impact profund și ireversibil asupra scrierii istoriei sociale. Schimbările masive pe care le-a generat pot fi mai bine înțelese prin luarea în considerație a evoluției agendelor academice și a perspectivelor de cercetare științifică a câtorva dintre cei mai iluștri practicanți ai istoriei sociale. Spre exemplu, remarcabila și bogata carieră a lui Geoff Eley ilustrează magistral evoluția sinuoasă a domeniului istoriei sociale – trasând „o linie șerpuitoare”, așa cum sugestiv și-o descrie el însuși într-o recentă autobiografie științifică⁴⁸. Eley a fost educat la Oxford, începându-și activitatea științifică în Statele Unite în anii 1970 ca istoric social specializat în studii germane. În anii 1980, Eley s-a îndepărtat de istoria socială, îndreptându-și atenția către domeniul noii istorii culturale. Recent, Eley promovează o istorie largă a societății bazată pe o sinteză între „categoriile gemene” ale socialului și culturalului. Sub titlul sugestiv *Backing Away from the Social* (Îndepărtându-ne de social), Eley susține fără echivoc că:

„Istoria socială” pur și simplu nu mai există, nici în versiunile ei materialiste cele mai coerente și mai conștiente de sine (marxistă, cea aparținând Școlii de la Annales, social-științifică), nici în formele ei mai amorfе, dar încă augmentative din anii 1970. Istoria socială a încetat să mai existe în forma proiectului original. ... Noua istorie culturală i-a luat locul⁴⁹.

Eley a celebrat sfârșitul proiectului istoriei sociale ca pe o „eliberare”, în măsură să dezlănțuie imaginația istoricilor și să deschidă calea către noi abordări:

Ieșirea din „istoria socială” a fost atât necesară, cât și roditoare. Slăbirea, în anii 1980, a dominației „societății” și „socialului” asupra imaginației analitice – precum și a puterii determinative a structurii sociale și a pretențiilor sale cauzale – a permis extinderea spațiului imaginativ și epistemologic pentru alte tipuri de analize. Au urmat bogatele multiplicări ale noilor istorii culturale.

Totuși, pentru Eley, sfârșitul istoriei sociale nu înseamnă și sfârșitul interesului specialiștilor în componenta socială a comunităților umane. Dimpotrivă, Eley pledează în favoarea unei fuziuni între istoria culturală și socială, sub forma istoriei socio-culturale. Care sunt trăsăturile acestei noi forme de scriere a istoriei, aflată în plin proces de maturare și dezvoltare? În primul rând, noua istorie socio-culturală respinge „diviziunea polarizată dintre «social»

⁴⁸ Geoff Eley, *Crooked Line. From Cultural History to the History of Society*, Michigan, University of Michigan Press, 2005.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 189.

și «cultural»”, denunțând-o ca pe o „falsă separare a categoriilor”. În al doilea rând, noua istorie socio-culturală trebuie să redea încrederea în „posibilitatea de a pricepe socialul ca pe un întreg, de a teoretiza fundamentele ei de coeziune și instabilitate, și de a analiza formele sale de mișcare”. În fine, pentru o revenire în prim-planul cercetării istorice, noua istorie socio-culturală ar trebui să își reînnoiască spiritul său rebel și militant de care duce lipsă în momentul actual⁵⁰.

Este această istorie socio-culturală a societății concepută de către Eley o „revenire” sau, chiar mai mult, o „victorie ” peste timp a istoriei sociale asupra istoriei culturale?⁵¹ Desigur, așa cum pertinent sublinia Eley, proiectul istoriei sociale din anii 1960-1970 este, în forma sa clasică, demult epuizat. Cu toate acestea, ar fi contraproductiv să proclamăm, în schimb, „victoria” noii istorii culturale asupra istoriei sociale. Este mai important să înțelegem atât impactul profund pe care aceste două „turnuri” istoriografice rivale, dar totuși puternic interconectate, l-au avut asupra scrierii istoriei, cât și noile perspective sintetice pe care ele le pot genera.

Istoria socială în Europa Central-Răsăriteană: spre o turnură socială „întârziată”?

Evoluția cercetării științifice din domeniul istoriei sociale de după 1945 în arealul central european aflat sub dominație sovietică a fost vizibil diferită față de aceea a istoriografiei occidentale, din motive care țineau, în primul rând, de preluarea puterii de către partidele comuniste. Curând după ce au acaparat puterea politică, partidele comuniste au desființat vechile institute de cercetare, au epurat specialiștii indezirabili din punct de vedere politic, și au așezat cercetarea și educația pe noi baze politico-ideologice, emulând modelul sovietic.

Represiunea politică brutală și controlul ideologic au afectat puternic cercetarea științifică sub regimurile comuniste; în multe privințe, efectele dăunătoare ale acestor politici sunt încă prezente și așteaptă să fie depășite. Totuși, în evaluarea istoriografiei comuniste, ar trebui să fim atenți să nu aruncăm totul peste bord. Fără îndoială, noile schimbări politice au încurajat, într-o oarecare măsură, cercetările din domeniul istoriei sociale. Acest lucru a fost posibil datorită faptului că scrierea oficială a istoriei s-a bazat pe marxism-leninism, o ideologie care pune accent pe lupta de clasă și pe istoria clasei muncitoare pentru a explica transformările politice din perioada modernă. Așa rigidă cum a fost, schema marxistă tripartită de înțelegere a societăților umane – formată din baza economică, structura socială și suprastructura culturală – favoriza cercetările din domeniul istoriei sociale, focalizându-se în primul rând asupra proceselor de schimbare socio-economică de lungă durată. De altfel, deși

⁵⁰ *Ibidem*, p. 200-203.

⁵¹ Recenzia lui Jürgen Kocka la lucrarea lui Geoff Eley, *Crooked Line: Returning to social history?*, în „History and Theory”, vol. 47, 2008, p. 421-426; Peter Burke, *What is cultural History?*..., p. 114.

istoria socială nu este neapărat promovată de istorici de stângă⁵², totuși gândirea marxistă este cea care s-a afirmat ca principală sursă de inspirație pentru istoricii occidentali din acest domeniu de cercetare. În ciuda dogmatismului său evident, adoptarea marxismului drept cadru teoretic oficial în Europa Central-Răsăriteană a cultivat, într-o oarecare măsură, interesul și sensibilitatea pentru problematica de ansamblu a istoriei sociale. În acest context, istorici și sociologi proeminenți din această regiune au adus contribuții notabile, în special privind procesul de industrializare, formarea clasei muncitoare și mișcările muncitorești, dar și privind istoria de ansamblu a societății.

Desigur, evoluția istoriei sociale în Europa Central-Răsăriteană nu a fost monolitică. Dincolo de unele trăsături comune generate de impunerea modelului stalinist în regiune, se pot identifica și o serie de caracteristici specifice anumitor istoriografii naționale. În genere, în statele care beneficiau de o puternică tradiție precomunistă privind cercetarea socială în domeniile istoriei și științelor sociale, în care epurările politice staliniste din mediul universitar au fost realizate doar parțial sau în care controlul politic asupra cercetărilor științifice a fost ceva mai relaxat ca urmare a procesului de destalinizare, istoria socială a cunoscut o dezvoltare semnificativă. La polul opus s-au aflat statele în care tradițiile precomuniste privind cercetările de istorie socială erau limitate, în care epurările politice au dus la distrugerea aproape completă a rețelelor de cercetare precomuniste și în care controlul politic asupra mediului universitar a rămas la fel de puternic și după dispariția lui Stalin. În asemenea cazuri, istoria socială nu s-a dezvoltat dincolo de un stadiu incipient. Pentru a ilustra aceste două poluri opuse, mă voi referi mai pe larg la exemplul Poloniei, pe de o parte, și al României, pe de alta.

Istoria socială în Polonia și România

În Polonia, istoria socială s-a dezvoltat într-o formă incipientă începând cu perioada interbelică, în interacțiune cu domeniile înrudite ale sociologiei și istoriei economice. În primul rând, cercetarea istoriei economice în Polonia interbelică a fost deosebit de dezvoltată. În 1931, doi eminenți istorici ai economiei, Jan Rutkowski și Franciszek Bujak, au pus bazele revistei științifice „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” (Anale de Istorie Socială și Economică) în Poznań, având remarcabile similitudini în privința obiectivelor cu echivalentul său mai celebru din Franța⁵³. Tot în această perioadă, sociologia a fost pe deplin instituționalizată în trei mari universități, cele mai importante centre fiind Institutul de Economie Socială din Varșovia, condus de Ludwik

⁵² Jürgen Kocka, *What Is Leftist about Social History Today?*, în „Journal of Social History”, vol. 29, 1995, p. 67-71.

⁵³ Revista a fost suspendată între 1939 și 1946, perioadă acoperită doar de vol. 8, nr. 2, 1946. Pentru o bibliografie completă, vezi Wiesława Turczynowicz, *Bibliografia zawartości Roczników dziejów społecznych i gospodarczych: t. I, 1931 – t. XL, 1979* [Bibliografia conținutului revistei Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, vol. 1 (1931) – vol. XL (1979)], vol. 1, Varșovia, s.n., 1981.

Krzywicki, și Institutul de Sociologie al Universității din Poznań, sub conducerea lui Florian Zaniecki. Cea mai importantă publicație serială din domeniu era Revista Poloneză de Sociologie⁵⁴. După întreruperile cauzate de al Doilea Război Mondial și de interdicerea temporară a predării și cercetării sociologiei ca urmare a preluării puterii de către comuniști (1951-1956), școala de sociologie poloneză a fost revigorată și a putut să contribuie în mod semnificativ la studiul societății sub aspect social⁵⁵.

Sub aceste auspicii interdisciplinare favorabile, cercetările de istorie socială au înregistrat progrese semnificative în Polonia comunistă⁵⁶. O arie de cercetare majoră a fost istoria socială a Poloniei medievale, abordată în special dintr-o perspectivă legal-istorică și în strânsă legătură cu istoria așezărilor umane și a colonizării interne. Această tradiție de cercetare, care datează încă din secolul XIX⁵⁷, a continuat neîntrerupt de-a lungul perioadei interbelice până în era comunistă și a produs numeroase lucrări de mare valoare. Desigur, în acest timp, paradigma interpretativă din acest domeniu de cercetare s-a schimbat considerabil, însă cu toate acestea se poate observa o anumită continuitate în abordările tematice și metodologice⁵⁸. În ultimele două decenii,

⁵⁴ Pentru evoluția sociologiei poloneze, vezi Eileen Markley Znaniecka, *Sociology in Poland*, în „American Sociological Review”, vol. 1, nr. 2, 1936, p. 296-298; Theodore Abel, *Sociology in Postwar Poland*, în „American Sociological Review”, vol. 15, nr. 1, 1950, p. 104-106; Edmund Mokrzycki, *From Social Knowledge to Social Research the Case of Polish Sociology*, în „Acta Sociologica”, vol. 17, nr. 1, 1974, p. 48-54; Hieronim Kubiak, *Hopes, Illusions and Deceptions: Half a Century of Political Sociology in Poland*, în „Current Sociology”, vol. 44, nr. 3, 1996, p. 21-39; Janusz Mucha, *Poland in Central and Eastern Europe, Polish Sociology within the Central European Context*, în „Journal of Classical Sociology”, vol. 6, 2006, p. 251-256.

⁵⁵ Vezi activitatea Asociației Poloneze de Sociologie (*Polskie Towarzystwo Socjologiczne*), fondată în 1957 sub conducerea lui Stanisław Ossowski, și agenda promovată de „Polish Sociological Bulletin” (1961–).

⁵⁶ Pentru o sinteză istorică privind istoria socială a Poloniei, vezi Ireneusz Ichnatowicz, Antoni Mączak, Benedykt Ziętara, *Spółczesność polska od X do XX wieku* [Societatea poloneză din secolul X până în secolul XX], Warszawa, Książka i Wiedza, 1979. O ediție lărgită, cu capitole adiționale privind perioada 1914-1945, redactate de Janusz Żarnowski, a fost publicată în 1988 și reeditată de mai multe ori.

⁵⁷ Pentru un exemplu timpuriu de abordare „legalistă” a istoriei sociale, vezi Michał Bobrzyński, *Geneza społeczeństwa polskiego na podstawie kroniki Galla i dyplomatów XII w* [Geneza societății poloneze pe baza Cronicii lui Gallus și a diplomelor din secolul XII], în *Szkice i studia historyczne* [Eseuri și studii istorice], vol. 1, Kraków, Krakowska Spółka Wydawnicza, 1922, p. 88-158; prima ediție publicată în 1881.

⁵⁸ Vezi Benedykt Ziętara, *Henryk Brodaty i jego czasy* [Henric cel Bărbos și epoca sa], Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. Ediția germană: *Heinrich der Bärtige und seine Zeit. Politik und Gesellschaft im mittelalterlichen Schlesien*, trad. P.O. Loew, München, R. Oldenbourg, 2002; Karol Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej* [Țărănimia din perioada timpurie a dinastiei Piast], Wrocław, Ossolineum, 1987. Exemple relativ recente sunt: Andrzej Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII wieku* [Așezări din zona de frontieră polono-rutenă. Voievodatul Belz de la sfârșitul secolului XIV până la secolul XVII], Wrocław, Ossolineum, 1991; Grzegorz Jawor, *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu* [Coloniile de drept valah și locuitorii lor în Rutenia Roșie în Evul Mediu târziu], ediția a doua, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004.

medieviștii polonezi și-au deplasat atenția în mod treptat dinspre aspectele socio-economice înspre studiul ritualurilor și a formelor simbolice ale puterii, apropiindu-se astfel de antropologia istorică.

În mare măsură, istoria socială din Polonia comunistă s-a focalizat pe istoria premodernă și modernă. Cercetarea a fost realizată în special în cadrul unor grupuri de cercetare specializate, organizate în cadrul Institutului de Istorie al Academiei de Științe din Polonia, cu sediul în Varșovia, pe diferite teme, mai ales relațiile agrare, apariția capitalismului și istoria clasei muncitoare. Un grup de acest gen a fost creat și condus de către eminentul istoric Witold Kula⁵⁹. Deși acesta se remarcase inițial ca istoric al economiei, a devenit din ce în ce mai atras de istoria socială, iar mai târziu chiar de antropologie⁶⁰. Munca sa laborioasă, care s-a extins pe durata mai multor decenii, a exercitat o influență majoră atât în Polonia, cât și în afara granițelor acesteia. O influență semnificativă a avut, de asemenea, grupul coordonat de Ryszarda Czepulis-Rastenis, care s-a concentrat pe istoria socială a intelectualității poloneze în secolele XIX și XX⁶¹, servind ca sursă de inspirație pentru o direcție de cercetare majoră din cadrul istoriografiei poloneze de dată recentă⁶².

⁵⁹ Witold Kula, Janina Leskiewiczowa (eds.), *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815-1864* [Schimbări sociale în Regatul Polon, 1815-1864], Wrocław, Ossolineum, 1979), un volum sintetic reprezentativ pentru activitatea grupului de cercetători format în jurul lui Kula.

⁶⁰ Vezi următoarea listă de lucrări semnate de Witold Kula, în special de istorie: *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego: próba modelu*, Varșovia, Państwowe Wydawn. Nauk., 1962 (ediția engleză: *An economic theory of the feudal system: Towards a model of the Polish economy, 1500-1800*, Londra, N.L.B., 1976); *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce* [Dezvoltarea capitalismului în Polonia], Warszawa, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1955; *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku* [Eseuri asupra manufacturilor din Polonia secolului XVIII], 2 vol., Warszawa, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1956; *Problemy i metody historii gospodarczej*, Varșovia, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1963 (ediția engleză: *The problems and methods of economic history*, Aldershot, Burlington, Ashgate, 2001). Pentru istoria orală, vezi *Miary i Ludzie*, Warszawa 1970 (ediția engleză: *Measures and Men*, New York, Princeton University Press, 1986). Pentru o perspectivă sintetică asupra operei lui Witold Kula, vezi *Dziedzictwo Witolda Kuli* [Moștenirea lui Witold Kula], Warszawa, Uniwersytet Warszawski, 1990.

⁶¹ Ryszarda Czepulis-Rastenis, „Klasa umysłowa.” *Inteligencja Królestwa Polskiego, 1832-1862* [Intelectualitatea. Intelectualii în Regatul Poloniei, 1832-1862], Warszawa, Książka i Wiedza, 1973. Pentru lucrări publicate de către acest grup de cercetători, vezi Ryszarda Czepulis-Rastenis (editor), *Inteligencja polska XIX i XX w.* [Intelectualii polonezi în secolele XIX și XX], 6 vol., Warszawa, 1979-1991; Stefania Kowalska-Glikman (editor), *Drobnomieszczaństwo XIX i XX w.* [Mica burghezie în secolele XIX și XX], 3 vol., Warszawa, 1984, 1988, 1992. Ultima carte publicată de Ryszarda Czepulis Rastenis, *Ludzie nauki i talentu: studia o świadomości społecznej inteligencji polskiej w zaborze rosyjskim* [Oameni cu educație și talent. Studii asupra conștiinței sociale a intelectualității poloneze în teritoriile anexate de Rusia], Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1988), diferă din punct de vedere metodologic, deoarece este preocupată mai degrabă de conștiința subiectivă a segmentului educat, decât de statistici „reci” și analiza propopografică. Această evoluție ilustrează o tendință mai generală din cadrul istoriografiei poloneze a ultimelor decenii.

⁶² Józef Borzyszkowski, *Inteligencja polska w Prusach Zachodnich 1848-1920* [Intelectualitatea poloneză din Prusia Occidentală], Gdańsk, Wydawnictwo Morskie, 1986; Irena Homola, *Kwiat społeczeństwa. (Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach*

Istoria clasei muncitoare, redactată dintr-o perspectivă marxistă, a reprezentat, de asemenea, o altă direcție de cercetare importantă. Majoritatea lucrărilor dogmatice din domeniu au fost strâns legate de interpretarea comunistă oficială a istoriei; cu toate acestea, unii cercetători au deviat în mod semnificativ de la linia oficială. Printre numeroșii istorici care activau în acest domeniu, merită menționați Anna Żarnowska, ale cărei cercetări au acoperit sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX⁶³, și Janusz Żarnowski, care s-a remarcat prin cercetări privind Polonia interbelică⁶⁴. Per ansamblu, în Polonia comunistă, istoria socială a fost o disciplină cu o agendă bogată și diversă. Elocvent în acest sens este faptul că multe proiecte de cercetare din domeniu, inițiate în perioada comunistă, au fost continuate în perioada postcomunistă, chiar dacă sub o formă diferită⁶⁵.

În România, cercetările de istorie socială s-au dezvoltat în contextul „marii dezbateri” asupra unor modele alternative de dezvoltare a țării, care a avut loc în cadrul vieții politice și intelectuale începând cu mijlocul secolului XIX⁶⁶. În perioada interbelică, această dezbateră a atins un grad înalt de sofisticare teoretică, implicându-i, printre alții, pe sociologul neoliberal Ștefan Zeletin⁶⁷,

1860-1914) [Crema societății (Structura socială și schița situației intelectualității din Cracovia, 1860-1914)], Kraków, Wydawn. Literackie, 1984.

⁶³ Anna Żarnowska, *Spojrzenie na rewolucję 1905 roku w polskiej historiografii – garść refleksji* [O privire asupra Revoluției din 1905 în cadrul istoriografiei poloneze – câteva reflecții], în „Kwartalnik Historyczny”, vol. CXIII, nr. 4, 2006, p. 59-94, un eseu bibliografic comprehensiv privind cercetările asupra istoriei clasei muncitoare la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX.

⁶⁴ Janusz Żarnowski: *Spoleczeństwo Polski międzywojennej* [Societatea poloneză interbelică], Warszawa, Wiedza Powszechna, 1969; *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939* [Structura socială a intelectualității poloneze], Warszawa, Państwowe Wydawn. Naukowe, 1964; *Polska 1918-1939: praca, technika, społeczeństwo* [Polonia 1918-1939: Muncă, tehnologie, societate], Warszawa, Książka i Wiedza, 1992.

⁶⁵ Pentru lucrări recente de istorie socială, vezi Włodzimierz Mędrzecki, *Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku* [Intervenția militară germană în Ucraina din 1918], Warszawa, 2000, o lucrare care se focalizează în principal pe țărănime; idem, *Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym* [Intelectualitatea poloneză în Volânia interbelică], Warszawa, Neriton, Instytut Historii PAN, 2005; Helena Datner, *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku* [Partea aceasta și cealaltă. Intelectualitatea evreiască din Varșovia din a doua jumătate a secolului XIX], Warszawa, Żydowski Instytut Historyczny, 2007. O nouă serie de lucrări publicată de către editura Trio începând cu 1990, intitulată „W Krainie PRL” [În statul RPP (Republica Populară Poloneză, 1949-1989)], cercetează viața cotidiană și diverse aspecte de istorie socio-culturală din Polonia comunistă. Seria a publicat mai ales lucrări ale membrilor seminarului doctoral condus de profesorul Marcin Kula (fiul lui Witold Kula), dar și lucrări elaborate de cercetători din alte centre. Vezi Błażej Brzostek, *Za progiem. Codziennosc w przestrzeni publicznej Warszawy 1955-1970* [Afară. Viața cotidiană din spațiul public al Varșoviei], Warszawa, W Krainie PRL, 2007.

⁶⁶ Pentru o privire de ansamblu asupra acestei dezbateri, vezi Keith Hitchens, *Models of Development, in Rumania, 1866-1947*, Oxford, Clarendon Press, 1994, p. 55-89.

⁶⁷ Ștefan Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, București, Editura Nemira, 1997. Pentru o privire de ansamblu introductivă cu privire la dezbaterile sociologice asupra istoriei sociale a României, vezi Henry H. Stahl, *Gânditori și curente de istorie socială românească*, București, Editura Universității din București, 2001.

intelectualul social-democrat Șerban Voinea⁶⁸, teoreticianul corporatist Mihail Manoilescu⁶⁹, economistul țărănist Virgil Madgearu⁷⁰ și pe sociologul Dimitrie Gusti și școala sa de sociologie monografică inspirată de Frédéric Le Play⁷¹. În 1945, după preluarea puterii de către comuniști, aceștia au întrerupt în mod brutal această bogată tradiție științifică, desființând vechile școli de cercetare și epurând majoritatea istoricilor și sociologilor de marcă⁷². Gheorghe Brătianu, spre exemplu, un cercetător de frunte din domeniul istoriei sociale, educat la Iași și Paris și influențat de Școala de la Annales, a murit în închisoare în 1950⁷³. Conducerea comunistă l-a epurat, de asemenea, și pe Lucrețiu Pătrășcanu (1900-1954), cel mai proeminent gânditor social marxist al României⁷⁴. În plus, sociologia a fost interzisă, fiind considerată o știință burgheză și, spre deosebire de Polonia, aceasta nu a fost repusă în drepturi decât pentru un scurt interval (1965-1977), desființată ca disciplină universitară și reînființată practic în 1990⁷⁵.

În primul deceniu de după instaurarea regimului comunist, istoriografia oficială marxistă nu a reușit să promoveze noua sa interpretare a istoriei prin intermediul unor lucrări aprofundate de istorie socială. În schimb, prioritatea sa a fost să contracareze principalele canoane ale naționalismului burghez prin impunerea propagandistică a unei viziuni alternative a identității naționale românești, de sorginte comunistă. Prima sinteză marxistă de istorie a României,

⁶⁸ Șerban Voinea, *Marxism oligarhic: contribuție la problema dezvoltării capitaliste a României*, București, Branșteanu, 1926.

⁶⁹ Mihail Manoilescu, *Le siècle du corporatisme; doctrine du corporatisme intégral et pur*, Paris, F. Alcan, 1934.

⁷⁰ Virgil N. Madgearu, *Agrarianism, capitalism, imperialism: contribuțiuni la studiul evoluției sociale românești*, București, Economistul, 1936; *Rostul și destinul burgheziei românești*, București, Cugetarea, 1942.

⁷¹ Pentru un produs emblematic al școlii monografice coordonate de Gusti, vezi *Enciclopedia României*, 4 vol., București, Imprimeria națională, 1936-1944. Pentru activitatea lui Gusti, vezi Zoltán Rostás, *Dimitrie Gusti and the Bucharest School of Sociology*, Iași, Center for Romanian Studies, 2007.

⁷² Pentru politicile în istoriografie ale Partidului Comunist Român, vezi Vlad Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români, 1944-1977*, München, J. Dumitru Verlag, 1983; Șerban Papacostea, *Captive Clio: Romanian Historiography Under Communist Rule*, în „European History Quarterly”, vol. 26, 1996, p. 181-209. Pentru evoluțiile recente, vezi Bogdan Murgescu, *A fi istoric în anul 2000*, București, Editura All, 2000.

⁷³ Gheorghe Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, București, Editura Enciclopedică, 1995. Capodopera sa, *La Mer Noire, des origines à la conquête ottomane*, Monachii, Societas academica Dacoromana, 1969, o aplicare creativă a metodologiei Școlii de la Annales la studiul de caz al Mării Negre, a fost publicată pentru prima dată în 1969 în Franța, și abia în 1980 în România.

⁷⁴ Lucrețiu Pătrășcanu: *Sub trei dictaturi*, București, Forum, 1944; *Un veac de frământări sociale, 1821-1907*, București, Editura Cartea Rusă, 1945; *Problemele de bază ale României*, București, Editura de stat, 1946.

⁷⁵ Pentru tribulațiile sociologiei românești, vezi soarta revistei „Sociologie Românească”, fondată în 1936 de Dimitrie Gusti, suspendată după ce-al Doilea Război Mondial, republicată din 1990 până în 1996 și din nou începând cu 1999. Vezi site-ul: <http://www.sociologieromaneasca.ro/index.htm>.

coordonată de Mihail Roller (1908-1958), nega originile latine ale românilor, acordând în schimb slavilor un rol formativ în cadrul etnogenezei poporului român; de asemenea, aceasta evidențiază rolul „progresist” jucat de Rusia și Uniunea Sovietică în evoluția României moderne. Emergența istoriei sociale ca o ramură distinctă a istoriografiei marxiste s-a petrecut gradual la sfârșitul anilor 1950, încurajată fiind de câțiva istorici educați în perioada interbelică, precum Petre Constantinescu-Iași, P. P. Panaitescu⁷⁶ și Andrei Oțetea⁷⁷. Acesta din urmă a activat pentru o lungă perioadă ca director al Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” (1947-1948, 1956-1970). În calitate de editor al manuscriselor lui Karl Marx, descoperite la IISH în Amsterdam⁷⁸, și de coordonator al unei voluminoase sinteze de istorie a României, Oțetea a jucat un rol determinant în recuperarea perspectivelor tradiționale asupra identității naționale românești, pe baza unui amestec de marxism și naționalism.

Cercetările de istorie socială au continuat să se extindă în anii 1960-1970, când au fost publicate numeroase studii privind relațiile agricole, procesul de industrializare, apariția relațiilor capitaliste de producție, „declinul” aristocrației funciare, precum și ascensiunea burgheziei⁷⁹ și a clasei muncitoare, toate din perspectivă marxistă. Începând cu ultima parte a anilor 1970, cercetările de istorie socială au pierdut însă teren în favoarea unor alte teme promovate la nivel oficial, precum dezvoltarea mișcării naționale și afirmarea identității naționale. (Primele semne ale acestei evoluții apăruseră în cadrul istoriografiei Transilvaniei, unde temele de istorie socială au fost subsumate istoriei mișcării naționale a românilor, pe considerentul că problematica socială și cea națională erau strâns legate, lupta de emancipare socială fiind însă subordonată luptei de autodeterminare națională⁸⁰.) Din cauza interdicțiilor politice, câteva dintre cele mai valoroase și mai vaste proiecte de cercetare privind istoria socială nu au

⁷⁶ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, Fundația Regele Carol I, 1936; idem, *Obștea românească în Țara Românească și Moldova: orânduirea feudală*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1964.

⁷⁷ Andrei Oțetea, *Marea răscoală a țăranilor din 1907*, București, Editura Academiei, 1967; idem (sub redacția) *et alii, Istoria poporului român*, București, Editura Științifică, 1970.

⁷⁸ Karl Marx, *Însemnări despre români (ms. inedite)*, ediție de Andrei Oțetea, București, Editura Academiei, 1964; ediția engleză: *Notes About the Rumanians: Unpublished Manuscripts*, Washington, U. S. Joint Publications Research Service, 1965.

⁷⁹ Cele mai semnificative contribuții din domeniu au fost aduse de Gheorghe Platon în anii 1980 și, mai recent, de Alexandru-Florin Platon. Pentru o perspectivă sistematică, vezi Gheorghe Platon, *Istoria modernă a României*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1985. Pentru lucrări recente, vezi Gheorghe Platon și Alexandru-Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea: context european, evoluție socială și politică (date statistice și observații istorice)*, București, Editura Academiei, 1995; Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române: A doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea: preliminariile unei istorii*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997.

⁸⁰ Vezi, printre altele, David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum or The Political Struggle of the Romanians in Transylvania During the 18th Century*, București, Editura Academiei, 1971; idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986; Ștefan Pascu, *A History of Transylvania*, Detroit, Wayne State University Press, 1982.

putut fi duse la bun sfârșit. Relevantă în această privință este soarta istoricului Vlad Georgescu. La începutul anilor 1970, în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene din București, Georgescu realiza cercetări cliometrice privind istoria elitelor socio-politice românești și a gândirii politice în Principate⁸¹. În anii 1980, din cauza cenzurii și a numeroaselor impedimente politice în calea cercetărilor sale, Georgescu a decis să emigreze în Occident, unde s-a implicat activ în susținerea mișcărilor disidente în calitate de director al Secției Române a postului Radio Europa Liberă. În România, programul său de cercetare socială a fost întrerupt, fiind continuat doar la nivel individual de către câțiva dintre foștii săi colaboratori sau cercetători mai tineri, precum Elena Siupur, respectiv Sorin Mihai Rădulescu⁸².

În contextul politic dogmatic al anilor 1980, cercetări originale și semnificative au putut fi desfășurate doar în domeniile istoriei culturale și intelectuale, care nu erau direct legate de propaganda oficială a regimului, fiind așadar mai ferite, într-o oarecare măsură, în fața eventualelor intervenții ideologice. Turnura culturală din cadrul științelor umaniste occidentale, mai ales în variantele sale franceze, a influențat și ea istoriografia română, venind în principal pe filiera istoriei literaturii, un domeniu mai puțin politizat și mai receptiv la tendințele și dezbaterile internaționale. Cele mai notabile contribuții din domeniul studiilor culturale au fost aduse de Pompiliu Teodor pe tema istoriei intelectuale a Iluminismului la Universitatea din Cluj, de Alexandru Duțu pe tema istoriei comparative a mentalităților în regiunea sud-est europeană la Institutul de Studii Sud-Est Europene, și de Lucian Boia pe tema istoriei imaginarului la Universitatea din București⁸³. O altă direcție majoră de cercetare a fost istoria istoriografiei. Lucrările lui Alexandru Zub de la Institutul de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol” din Iași, precum și cele ale lui Lucian Boia, s-au numărat printre

⁸¹ Vezi Vlad Georgescu: *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities, 1750-1831*, Boulder, East European Quarterly, 1971; idem, *Istoria ideilor politice românești, 1369-1878*, München, J. Dumitru Verlag, 1987; vezi, de asemenea, sinteza sa de istorie a României, publicată în exil: *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, Los Angeles, American-Romanian Academy of Arts and Sciences, 1984 (ediția în limba engleză: *The Romanians: A history*, tradusă de Alexandra Bley-Vroman, Columbus, Ohio State University Press, 1991).

⁸² Elena Siupur, *The Training of Intellectuals in South-East Europe during the 19th Century. The Romanian Model*, în RESEE, vol. 2, 1986, p. 469-490; Sorin Mihai Rădulescu, *Elita liberală românească, 1866-1900*, București, Editura All, 1994.

⁸³ Vezi Pompiliu Teodor, *Enlightenment and Romanian Society*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980; Alexandru Duțu, *Romanian Humanists and European Culture: A Contribution to Comparative Cultural History*, București, Editura Academiei, 1977; idem, *Humanisme, baroque, lumières: l'exemple roumain*, București, 1984; *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, Editura Univers, 1981; idem, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine; Introduction à l'histoire des mentalités sud-est européennes*, Bucharest, Association Internationale d'Etudes du Sud-est européen, 1971; idem, *European Intellectual Movements and Modernization of Romanian Culture*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1981; Lucian Boia, *L'exploration imaginaire de l'espace*, Paris, La Découverte, 1987; idem, *La fin du monde: une histoire sans fin*, Paris, La Découverte, 1989; și, mai recent, idem, *Pour une histoire de l'imaginaire*, Paris, Belles Lettres, 1998.

cele mai importante din domeniu⁸⁴. În perioada postcomunistă, Lucian Boia a devenit liderul unei campanii de „demitizare” a istoriografiei române⁸⁵.

În ciuda acestor realizări științifice individuale remarcabile, istoria socială nu a reușit să se consolideze pe deplin ca un domeniu de studii distinct în România comunistă. Elocvent în această privință este faptul că, deși temele de istorie socială au pătruns în sintezele oficiale marxiste de istorie a românilor, „socialul” nu a dobândit niciodată un statut autonom, fiind menționat în titlurile unor capitole doar ca parte a unor formule mai generale, precum „istoria socio-economică” sau „istoria economică și socio-politică”. În perioada postcomunistă, principalele impulsuri de revigorare a istoriei sociale au venit din partea membrilor fostei școli de sociologie din perioada interbelică, în special Henri H. Stahl (1901-1991), sau a domeniului studiilor istoriei regimului comunist, aflat în ascensiune⁸⁶.

Istoria socială în Europa Central-Răsăriteană postcomunistă

Cazurile contrastante ale Poloniei și României demonstrează că, în evaluarea istoriografiei comuniste, trebuie să avem grijă să nu extrapolăm tendințele naționale la nivel regional. Cu toate aceste diferențe în dezvoltarea istoriografiilor naționale din regiune, putem afirma totuși că istoria socială din Europa Central-Răsăriteană comunistă nu a reușit să dobândească niciodată statutul dominant de „istorie-regină”, și nu a devenit o paradigmă explicită, atotcuprinzătoare și expansivă, cum a fost cazul în cadrul istoriografiilor occidentale. Politizarea excesivă și controlul exercitat asupra scrierii istoriei a lăsat foarte puțin loc pentru dezbateri asupra fundamentelor teoretice și metodologice ale istoriei sociale. În locul unor aplicații critice, creative și interdisciplinare ale teoriei sociale marxiste, istoriografia comunistă oficială a impus o schemă rigidă și teleologică a periodizării istoriei, acompaniată de o focalizare unilaterală și propagandistică asupra formării clasei muncitoare și a istoriei partidelor comuniste aflate la putere. În vreme ce în anumite contexte deviația de la interpretarea oficială a fost tolerată, aceasta a fost realizată cu mari costuri personale și în urma unor inevitabile compromisuri. Pe lângă aceasta, cercetările substanțiale privind țeșăturile sociale ale societăților comuniste au fost privite ca potențial subversive, fiind ca atare suprimate.

⁸⁴ Pentru Alexandru Zub, vezi reconstituirea biobibliografiei unor figuri fondatoare ale istoriografiei din România modernă, spre exemplu, *Mihail Kogălniceanu, istoric*, Iași, Editura Junimea, 1974. Pentru Lucian Boia, vezi: *Evoluția istoriografiei române*, București, Universitatea din București, 1976; *Études d'historiographie*, București, Université de Bucarest, 1985.

⁸⁵ Vezi Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Editura Humanitas, 1997 (ediția în limba engleză: *History and Myth in Romanian Consciousness*, Budapest, Central European University Press, 2001).

⁸⁶ Vezi cartea de referință a lui Henri H. Stahl, *Probleme confuze în istoria socială a României*, București, Editura Academiei, 1992. Vezi, de asemenea, idem, *Controverse de istorie socială românească*, București, Editura Științifică, 1969; idem, *Gânditori și curente de istorie socială românească*, București, Editura Universității din București, 2001; și Zoltán Rostás, *Monografia ca utopie: interviuri cu Henri H. Stahl (1985-1987)*, București, Editura Paideia, 2000.

De-abia în perioada postcomunistă a redevenit posibil ca cercetările de istorie socială din Europa Central-Răsăriteană să se dezvolte neîngrădit. În primul rând, liberalizarea vieții politice a făcut posibilă cercetarea unor teme care inițial fuseseră considerate tabu⁸⁷. În al doilea rând, eliberată de constrângeri politice, istoria socială a devenit instituționalizată în noi institute de cercetare sau catedre universitare în regiune, precum: Institutul de Istorie Economică și Socială din cadrul Facultății de Filosofie, Universitatea Carol, Praga, fondat în 1990 cu scopul declarat de „a umple golul din istoriografia cehă prin focalizarea acesteia asupra istoriei economice și sociale”⁸⁸; Catedra de Istorie Economică și Socială, Universitatea ELTE, Budapesta, Ungaria; Institutul de Istorie Socială a Academiei Naționale de Științe, Varșovia, Polonia; Centrul de Istorie Socială din cadrul Institutului de Istorie Generală, Moscova, Federația Rusă; Asociația de Istorie Socială, fondată în 1998 la Belgrad, Serbia, etc. Acest nou val de interes în istoria socială este, de asemenea, ilustrat și de apariția unor reviste de specialitate, precum „Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen” [Studii de Istorie Economică și Socială] din Praga, fondată în 1990, „Godišnjak za društvenu istoriju” [Anuarul de Istorie Socială], publicat la Belgrad din 1994, „Revista de Istorie Socială”, publicată de Editura Polirom din Iași, începând cu anul 1996, „Social'naja istorija Ezhegodnik” [Anuarul de Istorie Socială Rusă] publicat la Moscova din 1998 (cu sprijinul Institutului Internațional de Istorie Socială, Amsterdam), și „Korall: társadalomtörténeti folyóirat” [Coral: Revistă de Istorie Socială] din Budapesta, Ungaria, fondată în 1999 ca un nou for de cercetare a istoriei sociale. Deși acest reviriment general al istoriei sociale în regiune are unele trăsături comune, există însă și diferențe notabile de la o țară la alta. Pentru a ilustra aceste diferențe, mă voi axa în continuare pe unele aprecieri generale privind cercetările de istorie socială din ultimele două decenii în Germania, Bulgaria, Estonia și Grecia⁸⁹.

Germania de Est a cunoscut nu doar transformări politice radicale, ci și un proces de disoluție statală, acompaniată de integrarea instantanee a landurilor estice în instituțiile federale ale Germaniei de Vest și accederea la instituțiile supranaționale ale Comunității Europene. Aceste schimbări au avut implicații profunde în privința reorganizării instituționale a istoriei în general, și scrierii istoriei în special⁹⁰. Încă din momentul apariției sale ca sub-domeniu de cercetare, istoria socială vest-germană s-a dezvoltat în cadrul unor polemici

⁸⁷ Pentru perspective de ansamblu asupra istoriografiei central-est europene din perioada postcomunistă, vezi mai ales Ulf Brunnbauer (editor), *(Re)Writing History in Southeast Europe after Socialism*, Münster, Lit Verlag, 2004.

⁸⁸ Pentru această declarație de intenție, vezi http://uhsd.ff.cuni.cz/index_en.htm.html, accesat la 27 martie 2007.

⁸⁹ Pentru aceste evoluții, vezi pe larg Constantin Iordachi (editor), *Rethinking the Social: Writing Social History in East Central Europe*, în „East-Central Europe”, tom 34-35, nr. 1-2, 2008.

⁹⁰ Stefan Berger, *Former GDR Historians in the Reunified Germany: An Alternative Historical Culture and Its Attempts to Come to Terms with the GDR Past*, în „Journal of Contemporary History”, tom 38, nr. 1, 2003, p. 63-83.

acute atât cu susținătorii istoriei politice tradiționale, dar încă dominante în anii 1960-70, cât și cu cei ai istoriei culturale și a istoriei vieții cotidiene din anii 1980⁹¹. Schimbările politice generate de căderea regimurilor comuniste și de procesul de unificare a Germaniei au reconfigurat termenii acestor dezbatere istoriografice. Provocările scrierii istoriei sociale a fostei Republici Democratice Germane (RDG) au reprezentat unul din vectorii schimbării din cadrul istoriografiei Germaniei unificate, stimulând perspectivele sintetice care uneau istoria socială, culturală și politică pe noi căi. Aceste schimbări s-au focalizat pe apariția unor noi forme de istorie socio-culturală caracterizate prin abordări culturale constructiviste ale unor probleme legate de identitate, acțiune și subiectivism. Aceste abordări culturale constructiviste aduc contribuție inovatoare la efortul de scriere a istoriei RDG-ului, căci ele promovează studiile comparative și investigațiile privind transferurile transfrontaliere.

În Bulgaria, schimbarea politică postcomunistă nu a fost acompaniată de crize ale unificării sau reconstrucției statale, așa cum a fost cazul Germaniei de Est. Principalele probleme din cadrul procesului de reformă instituțională a domeniului istoriografiei au fost ruptura de trecutul comunist, scoaterea scrierii istoriei de sub zodia ingerințelor politice și reînnoirea legăturilor cu comunitatea științifică internațională. Evoluția disciplinei istoriei sociale în Bulgaria se caracterizează astfel printr-un complex set de continuități și de rupturi de istoriografia comunistă. Îndepărtarea treptată de interpretarea marxistă a istoriei Bulgariei, cu accent pe istoria muncii și problema luptei de clasă, a dus la apariția unor noi tendințe în domeniul istoriei sociale, precum studiile de gen și istoria femeilor, istoria orală, istoria vieții cotidiene, antropologia istorică etc.⁹². Cel mai ambițios proiect de istorie socială a fost lansat de Roumen Daskalov, care – emulând modelul istoriografiei germane – a publicat o cuprinzătoare „istorie a societății” (*Gesellschaftsgeschichte*) Bulgariei moderne din perioada 1878-1939⁹³. Aceste demers trebuie plasat în cadrul contextul istoriografic mai larg al revirimentului unor noi narațiuni de mare anvergură privind modernizarea, însă într-o formă mai critică și nuanțată. Acest exemplu de transfer al unei paradigme majore de istorie socială, elaborată în Germania de Vest, către Europa Central-Răsăriteană postcomunistă ilustrează prestigiul și influența de care se bucură „Școala de la Bielefeld” în această regiune; de asemenea, el ridică însă câteva întrebări interesante cu privire la cronologia acestor transferuri și schimburi și a implicațiilor acestora.

Cu toate că împărtășește o moștenire sovietică cu alte state din spațiul central-est european, se poate spune că Estonia, și Țările Baltice în ansamblul

⁹¹ Vezi Arnd Bauerkämper, *Not Dusk, But Dawn: The Cultural Turn and German Social History after 1990*, în „East-Central Europe”, tom 34-35, nr. 1-2, 2008, p. 39-62. Autorul oferă o evaluare critică de ansamblu a evoluției istoriei sociale în cadrul istoriografiei vest-germane și a transformării acesteia ca urmare a procesului de unificare a Germaniei în 1990.

⁹² Vezi Roumen Daskalov, *Social History in Bulgaria: Topics and Approaches*, în „East-Central Europe”, tom 34-35, nr. 1-2, 2008, p. 81-100.

⁹³ Roumen Daskalov, *Bŭlgarskoto obshtestvo, 1878-1939*, 2 vol., Sofia, Gutenberg, 2005.

lor, se încadrează într-o categorie analitică aparte în privința transformărilor postcomuniste, aceea a statelor restaurate. Eliberată de sub ocupație sovietică în 1991, Estonia s-a lansat pe calea (re)construirii statale, caracterizată printr-o metamorfoză rapidă dintr-o republică sovietică într-o entitate politică suverană. Ca parte a efortului de recreare a instituțiilor naționale estoniene, istoricii estoni au rupt legăturile cu fosta istoriografie sovietică marxistă și au început să construiască o nouă istorie națională axată pe statul ce și-a recâștigat independența. După cum remarcă Olaf Mertelsmann, evoluția istoriografiei estoniene postsovietice a fost influențată de trei factori majori: 1) moștenirea sovietică; 2) caracterul agrar al societății estoniene în secolul XX; și 3) caracterul restrâns al comunității științifice⁹⁴. La începutul anilor 1990 s-a petrecut o deplasare dinspre istoria socială de orientare marxistă, focalizată în special pe istoria țărănimii și a clasei muncitoare, înspre dominanța istoriei politice. Mai recent, extinderea sistemului de educație la nivel postuniversitar, precum și reînnoirea relațiilor cu comunitatea științifică internațională a dinamizat și diversificat comunitatea științifică estoniană. O nouă generație de istorici abordează noi teme de cercetare referitoare la istoria medievală, premodernă și modernă prin utilizarea de metode moderne, focalizându-se mai ales pe istoria elitelor, istoria educației, naționalism, istoria vieții cotidiene sau istoria genului și a femeilor. Istoria socială s-a aflat în prim-planul acestor noi tendințe istoriografice. O parte importantă a noilor cercetări de istorie socială din Estonia tratează trecutul comunist recent; având în vedere că accesul la arhivele sovietice a fost până nu demult restricționat, cercetătorii au folosit în special metodele istoriei orale. Drept urmare, a fost colectată o cantitate uriașă de surse de istorie orală începând cu anii 1980, alcătuită din istorisiri și interviuri axate pe o temă specifică, precum și pe chestionare etnologice. Istoria orală s-a afirmat astfel ca un domeniu de cercetare de primă mână în Estonia⁹⁵.

În Grecia, procesul de transformare instituțională și schimbare istoriografică a urmat o cronologie diferită față de fostele state comuniste, avându-și rădăcinile în moștenirea Războiului Civil (1946-1949), care a urmat celui de-al Doilea Război Mondial, și în procesul de democratizare și integrare europeană inițiat cu vigoare la mijlocul anilor 1970, după căderea dictaturii cunoscute sub denumirea de „Regimul Coloneilor” (1967-1974). Dincolo de aceste diferențe substanțiale, evoluția istoriografiei grecești de dată recentă împărtășește unele asemănări cu alte cazuri din spațiul central-est european. Pe fundalul acestui context politic, istoria socială nu a reușit să devină un domeniu de cercetare consacrat în cadrul istoriografiei grecești de sorginte marxistă⁹⁶. Cu toate că a existat un interes general și vag definit în chestiunile sociale, aceste teme au fost

⁹⁴ Olaf Mertelsmann, *Social and Oral History in Estonia*, în „East-Central Europe”, tom 34-35, nr. 1-2, 2008, p. 63-80.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ Pentru dezbaterile din cadrul istoriografiei grecești din ultimele trei decenii cu privire la istoria socială a Greciei moderne, vezi Yannis Yannitsiotis, *Social History in Greece: New Perspectives*, în „East-Central Europe”, tom 34-35, nr. 1-2, 2008, p. 101-130.

subordonate interesului principal în modernizarea economică și relațiile Greciei moderne cu Occidentul. Istoria socială s-a remarcat ca un domeniu autonom în anii 1990, inspirându-se din tradiția marxismului britanic, mai ales în ceea ce privește sub-domeniile istoriei muncii și „istoria de jos”. Treptat, s-a produs o deplasare a interesului de cercetare dinspre prevalența istoriei politice în anii 1970, înspre apariția istoriei sociale în anii 1990, inspirată mai ales de abordarea lui E. P. Thompson și de recenta predominanță a abordărilor socio-culturale. Principalul vector al transformării istoriografice a fost apariția studiilor de gen, care a pus sub semnul întrebării concepte sociale marxiste cheie, precum cel de clasă, promovând în schimb abordări culturale critice privind identitățile individuale și colective⁹⁷.

Aceste evoluții sugerează că asistăm la (re)întoarcerea istoriografiei sociale în Europa Central-Răsăriteană, un fenomen care, având în vedere declinul istoriei sociale în Europa occidentală, a trecut în mare parte neobservat⁹⁸. Căile înspre această turnură socială au fost diverse și sinuoase. În anumite cazuri, calea spre istoria socială a condus înapoi înspre trecutul precomunist cu scopul recuperării tradițiilor interbelice de cercetare. În altele, a implicat reluarea sau continuarea, într-un nou context, a unor valoroase proiecte de cercetare inițiate în timpul regimului comunist. Cu toate acestea, revirimentul istoriei sociale a fost intrinsec legat de apariția unei noi generații de cercetători, mulți dintre ei educați în străinătate, care au promovat metode de cercetare interdisciplinare⁹⁹. Aceștia au abordat teme de istorie socială prin intermediul unor subdomenii de cercetare, precum studiile de gen, studiile urbane sau istoria mișcărilor naționale.

Nu în ultimul rând, revirimentul interesului în problematica socială în Europa Central-Răsăriteană se datorează, în mare măsură, interacțiunilor și schimburilor științifice cu istoria socială, sociologia și antropologia din spațiul vest-european. Această tendință este cel mai bine exemplificată de domeniul studiului istoriei regimurilor comuniste, pe care îl consider cel mai productiv în ceea ce privește schimburile dintre istoriografiile est- și vest-europene. În anii 1960-1970, o nouă generație de istorici sociali occidentali au schimbat fața studiului comparat al regimurilor comuniste în general, și pe cea a studiilor

⁹⁷ *Ibidem*.

⁹⁸ Pentru perspective de ansamblu asupra domeniului istoriei sociale în Europa Central-Estică postcomunistă, vezi pentru Ungaria: Zsombor Bódy, József Ö. Kovács (editor), *Bevezetés a társadalomtörténetbe* [Introducere în istoria socială], Budapeșt, Osiris, 2003; pentru România, vezi Alexandru-Florin Platon, Cristiana Oghina-Pavie, Jacques-Guy Petit (eds.), *Noi perspective asupra istoriei sociale în România și Franța / Nouvelles perspectives de l'histoire sociale en France et en Roumanie*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003; pentru RDG, vezi Konrad H. Jarausch (editor), *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR*, Oxford, New York, Berghahn Books, 1999; Hartmut Kaelble, Jürgen Kocka, Hartmut Zwahr (editor), *Sozialgeschichte der DDR*, Stuttgart, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger GmbH, 1994.

⁹⁹ Pentru un exemplu elocvent privind cercetările recente din domeniul istoriei sociale, vezi Gábor Gyáni, *Parlor and Kitchen: Housing and Domestic Culture in Budapest, 1870-1940*, Budapeșt, New York, CEU Press, 2002.

sovietice în particular. Acești istorici „revizionişti” – așa cum au ajuns să fie numiți în cadrul dezbaterilor cu sovietologii „tradiționali” – respingeau relațiile simpliste cu privire la societățile comuniste conform cărora acestea erau alcătuite exclusiv din elitele comuniste și clasa muncitoare sau, în termeni morali, din „opresați” și „opresori”, fără niciun strat social intermediar între aceste categorii sociale¹⁰⁰. În schimb, istoricii sociali subliniau complexitatea societăților comuniste, alcătuite dintr-o multitudine de straturi sociale și grupuri de interese care concureau pentru putere politică și influență¹⁰¹. În anii 1980 și 1990, domeniul studiului comunismului a continuat să fie transformat de o nouă generație de antropologi și istorici culturali care au desfășurat cercetări de teren în Europa central-răsăriteană aflată sub influență sovietică¹⁰². Documentați în urma unor cercetări la fața locului și înarmați cu un set de teorii și metode inovatoare, antropologii și istoricii culturali au promovat o nouă agendă de cercetare care avea ca scop studiul interdisciplinar al societăților comuniste, focalizându-se, în primul rând, pe timp și spațiu, viața cotidiană și cultura cotidiană, relațiile sociale și politice, discursurile politice, precum și pe chestiuni cu privire la identitatea națională, toate studiate la fața locului, în cadrul acestor comunități¹⁰³.

Din cauza interdicțiilor politice, istoricii „locali” care activau în Europa Central-Răsăriteană în perioada comunistă au eludat aceste demersuri de cercetare de pe plan internațional. De-abia în perioada postcomunistă a fost posibilă o intensificare neîngrădită a dialogului și schimbului de idei dintre

¹⁰⁰ Pentru tendința revizionistă, vezi Stephen F. Cohen, *Stalin's Terror As Social History*, în „Russian Review”, vol. 45, nr. 4, 1986, p. 375-384; William Case, *Social History and the Revisionism of the Stalinist Era*, în „Russian Review”, vol. 46, nr. 4, 1987, p. 382-385; Ronald Grigor Suny, *Revision and Retreat in the Historiography of 1917: Social History and its Critics*, în „Russian Review”, vol. 3, nr. 2, 1994, p. 165-182.

¹⁰¹ Vezi, de exemplu, H. Gordon Skilling și Franklyn Griffiths, *Interest Groups in Soviet Politics*, Princeton, Princeton University Press, 1971.

¹⁰² Pentru metodologia și implicațiile politice ale cercetărilor de teren în societățile comuniste, vezi Joel Martin Halpern, David A. Kideckel, *Anthropology of Eastern Europe*, în „Annual Review of Anthropology”, vol. 12, 1983, p. 377-402; Steven L. Sampson, David A. Kideckel, *Anthropologists Going into the Cold: Research in the Age of Mutually Assured Destruction*, în Paul Turner, David Pitt Hadley (eds.), *The Anthropology of War and Peace*, Hadley, Massachusetts, Bergin and Garvery, 1989, p. 160-173; Katherine Verdery, *How I Became Nationed*, în Ronald Grigor Suny, Michael D. Kennedy (eds.), *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1999, p. 341-344.

¹⁰³ Menționez câțiva dintre principalii reprezentanți ai acestei tendințe: Gail Kligman, *Căluș: Symbolic Transformation in Romanian Ritual*, Chicago, University of Chicago Press, 1981; idem, *The Wedding of the Dead: Ritual, Poetics, and Popular Culture in Transylvania*, Berkeley, University of California Press, 1988; Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Berkeley, Los Angeles, Londra, University of California Press, 1991; Sheila Fitzpatrick (editor), *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca, Cornell University Press, 1992; Sheila Fitzpatrick, Alexander Rabinowitch, Richard Stites (eds.), *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, Bloomington, Indiana University Press, 1991; Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley, University of California Press, 1995.

istoriografia răsăriteană și cea apuseană. În anii 1990 efectele benefice ale acestor schimburi reciproce au devenit deja vizibile. Pe de o parte, autorii occidentali și-au adaptat gradual agenda de cercetare pentru a aborda într-o măsură tot mai mare probleme și preocupări locale, precum naționalismul sau identitatea națională. Pe de altă parte, emulând știința occidentală, numeroase lucrări noi elaborate de tineri specialiști din regiune au abordat studiul comunismului cu instrumentele și metodele specifice științelor politice, istoriei orale și antropologiei sociale și culturale. Aceste evoluții au contribuit atât la o deplasare graduală a agendei de cercetare locale dinspre istoria politică înspre cea socio-culturală, cât și la o orientare interdisciplinară și o interacțiune științifică mai intensă cu tendințele internaționale. Convergența crescândă a cercetării și multiplelor căi de colaborare instituțională de pe plan internațional au estompat diferențele dintre istoriografia „apuseană” și răsăriteană” sau dintre cea „locală” și „externă”.

Istoria socială în Europa Central-Răsăriteană: înspre o nouă istorie socio-culturală

Revirimentul cercetărilor de istorie socială în Europa Central-Răsăriteană ridică o serie de întrebări istoriografice, precum: Care este impactul convergenței dintre Est și Vest de după 1989 asupra evoluției istoriei sociale? Este oare noul val de cercetări din domeniul istoriei sociale din Europa Central-Răsăriteană o revenire la istoria socială practică în anii 1960 și 1970 în Europa de Vest, astfel că tot ceea ce era vechi acolo este „iarăși nou” în centrul continentului? Sau se poate vorbi de apariția unui nou tip de istorie socio-culturală, fundamentată pe o sinteză între agenda de cercetare a istoriei sociale și istoria culturală? Cum se poate scrie istoria socială în secolul XXI?

Pentru a răspunde la aceste întrebări, folosim ca punct de plecare o definiție sintetică a istoriei sociale avansată de Jürgen Kocka în 2005:

Am două sensuri de istorie socială în minte: (1) istoria socială ca o sub-disciplină specializată ce se concentrează asupra studiului structurilor sociale, proceselor și acțiunilor într-un sens specific (precum inegalitatea, mobilitatea, clase și straturi sociale, grupurile etnice, relațiile de gen, urbanizarea, modul de muncă și viață al diferitelor grupuri de oameni, nu doar al elitelor), în contrast cu alte sub-discipline precum istoria economică, istoria constituțională sau istoria ideilor; și (2) istoria socială ca o abordare specifică sau un mod de a privi istoria generală, ce subliniază structuri și procese largi, precum și acele dimensiuni ale realității istorice pe care se concentrează istoria socială în sensul (1), descris mai sus¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Jürgen Kocka, *Losses, Gains, and Opportunities: Social History Today*, în „Journal of Social History”, vol. 37, no. 1, Fall 2003, p. 21. Pentru alte definiții, vezi Christoph Conrad, *Social History*, în Neil H. Smelser, Paul B. Baltes, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, vol. 21, Amsterdam, 2001, p. 14299-14306, în prefața editorială. Vezi și Geof. Elley, *Some Recent Tendencies in Social Studies*, în Georg G. Iggers, Harold T. Parker (eds.), *International handbook of Historical Studies: Contemporary Research and Theory*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1979, p. 55-70; Harry Ritter, *Social History*, în *Dictionary of Concepts*

Care este impactul noilor curente istoriografice asupra istoriei sociale, astfel definite? Pe baza acestei perspective parțiale, câteva tendințe generale pot fi identificate. În primul rând, este evident că istoria socială s-a despărțit demult de istoria economică, orientându-se în schimb înspre metodologii de orientare critică și culturală. În al doilea rând, turnura lingvistică și culturală din cadrul științelor umaniste și a științelor sociale a provocat o schimbare de paradigmă dinspre explicații cauzale și accent pe structuri sociale înspre problematica identității la nivel personal sau colectiv. Prin urmare, obiectul central de referință al științelor sociale nu mai este conceptul de „societate”, ci conceptul de „identitate.” Din punct de vedere metodologic, în scopul de-esențializării identităților sociale, există o tendință de a considera aceste identități în flux și mișcare, evidențiind mai degrabă procesul de „devenire” și „transformare” decât modele sau structuri statice. De asemenea, cercetătorii evidențiază caracterul hibrid și multiplu al identităților la nivel personal sau colectiv, cât și interacțiunea dintre diversele nivele ale identității, precum statutul legal-politic, vârstă, gen, etnicitate, rasă etc. Pentru a capta dinamica acestor paliere ale identității și pentru a explica mai bine comportamentul la nivel individual sau colectiv, există și o tendință de a focaliza cercetarea asupra unor cazuri de mică anvergură, prin utilizarea instrumentelor specifice microistoriei.

În al treilea rând, reconfigurarea „socialului” apare ca inseparabilă de dimensiunea „culturală”, într-o nouă sinteză socio-culturală. Desigur, încă de la apariția lor ca domenii de studiu autonome, istoria socială și istoria culturală au fost strâns legate în multe privințe. Totuși, noua istorie socio-culturală nu doar conectează dimensiunea socială de cea culturală a existenței umane de o manieră mai sistematică, conștientă și programatică, ci le și reconceptualizează ca inseparabile. Agenda de cercetare a revistei „Cultural and Social Studies”, înființată în 2004 de către Societatea de Istorie Socială (Social History Society) din Marea Britanie, este ilustrativă în această privință. Scopul revistei este de a „stabili legături de-a lungul vastului spațiu al istoriei culturale și sociale” prin evidențierea căilor prin care „socialul” și „culturalul” sunt „inextricabil legate”, contribuind astfel la o mai bună înțelegere a societății. Această agendă de cercetare se bazează pe premisa că dimensiunea culturală nu este „o entitate diferită de «societate», ci ... un produs al practicii sociale, fiind prin urmare în centrul societății înseși”¹⁰⁵.

În al patrulea rând, fuziunea dintre istoria socială și cea culturală permite istoricilor să relanseze vechi arii de investigație, precum istoria socială a politicii, foarte dezvoltată în Germania¹⁰⁶. În plus, critica tot mai accentuată a

in *History*, London, New York, Westpoint, The Greenwood Press, 1986, p. 408-413; și *Social History*, în D.R. Woolf (editor), *A Global Encyclopedia of Historical Writing*, vol. 2, New York, Garland Publications, 1998, p. 844-849.

¹⁰⁵ Vezi declarația de intenție aici: <http://socialhistory.gellius.net/journal.php>; pentru Societatea de Istorie Socială din Marea Britanie, vezi <http://socialhistory.gellius.net/Home.php>.

¹⁰⁶ Vezi Georg G. Iggers, *The Social History of Politics: Critical Perspectives in West German Historical Writing since 1945*, Dover, N.H., Berg, 1985.

conceptului de „societate” a readus conceptul de „stat” în centrul cercetărilor socio-culturale, revigorând interesul față de istoria instituțională a statului. Inspirându-se mai ales din lucrările lui Michel Foucault, suntem martorii apariției unor noi domenii de cercetare, precum cel al guvernamentalității, axat pe studiul tehnicilor de conducere din cadrul societăților moderne, și al biopoliticii, care tratează relația dintre putere, populație și mediul înconjurător¹⁰⁷.

În al cincilea rând, noua istorie socială acordă o atenție crescută și problemei spațiilor geografice, pășind dincolo de cadrul îngust al istoriei naționale¹⁰⁸. Preocupările istoricilor au fost extinse de la istoria elitelor politice la cea a unor grupuri sociale mai largi, ceea ce a stimulat studiul comparativ al societăților la nivel micro și macro. În momentul de față există o nouă tendință favorabilă istoriei transnaționale, ce își trage seva mai ales din studiile de istorie locală și regională. Noi cadre analitice au fost elaborate pentru abordarea istoriei europene și regionale dintr-o perspectivă transnațională, precum istoria comparativă, istoria „transferurilor”, istoria regională sau *histoire croisée* – o orientare istoriografică ce s-ar putea traduce în limba română prin istoria „întrepătrunsă” sau „conectată” a unor țări sau regiuni europene.

Nu în ultimul rând, există încercări de a reduce decalajul sau clivajele dintre școlile naționale de istorie socială, marcate de efortul de *sintetizare* a diferitelor abordări teoretice și metodologice, și de noi pași în direcția *internaționalizării* cercetărilor de istorie socială. Urmând experiența de succes a Institutului Internațional de Istorie Socială (International Institute of Social History, IISH), noi organisme internaționale de istorie socială au fost create în ultima vreme, cele mai notabile fiind Conferința Europeană de Istoria Știință Socială (European Social Science History Conference) organizată anual începând cu 1998 (o co-inițiativă a IISH, vezi <http://www.iisg.nl/esshc/>) și Asociația Internațională de Istorie Socială (International Social History Association, ISHA), creată în 2005 la al Douăzecilea Congres de Științe Istorice de la Sydney¹⁰⁹.

Care sunt, în acest context, perspectivele pentru emergența unui nou tip de istorie „socio-culturală” în Europa Central-Răsăriteană? La prima vedere, istoriografia din acest spațiu oferă imaginea unei istoriografii în transformare,

¹⁰⁷ Vezi John Caputo, Mark Yount (eds.), *Foucault and the Critique of Institutions*, University Park, Penn., Pennsylvania State University Press, 1993; Jon Simons, *Foucault & the Political*, Londra, Routledge, 1995; Andrew Barry, Thomas Osborne, Nikolas Rose (eds.), *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism, and Rationalities of Government*, Chicago, University of Chicago Press, 1996. Pentru domeniul guvernamentalității, vezi Mitchell Dean, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, Londra, Sage Publications, 1999; Jack Z. Bratich, Jeremy Packer, Cameron McCarthy (eds.), *Foucault, Cultural Studies, and Governmentality*, Albany, State University of New York Press, 2003; Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality. With Two Lectures By and an Interview with Michel Foucault*, Chicago, University of Chicago Press, 1991.

¹⁰⁸ Stephen Mosley, *Common Ground: Integrating Social and Environmental History*, în „Journal of Social History”, vol. 39, nr. 3, 2006, p. 915-933.

¹⁰⁹ Béla Tomka, *Perfecting Institutionalization: The Foundation of the International Social History Association*, în „Journal of Social History”, vol. 40, nr. 4, 2007, p. 987-989.

care încă se luptă să se rupă de trecut și să își regenereze cadrul instituțional, să se familiarizeze cu cele mai recente tendințe din istoriografia internațională și să își redefină rolul în cadrul istoriografiei continentale și globale. Pentru un observator extern superficial, agenda de cercetare a Europei Central-Răsăritene poate să pară în mare depășită; încercările acestora de a învigorarea domeniile tradiționale ale istoriei sociale pot părea în dezacord cu evoluțiile de pe plan internațional. Ele ar putea fi considerate simple tentative de a urma modele consacrate și de a reitera perspective care au fost demult depășite în Europa de Vest și care acum sunt aplicate, cu mare întârziere, în Europa Central-Răsăriteană. La o privire mai atentă, istoriografia central europeană apare – deși în mare măsură încă inegală și pestriță – ca un posibil laborator al inovației istorice și ca un spațiu de experimentare și interacțiune între specialiști din diferite discipline și tradiții istoriografice, în cadrul cărora tendințe vechi și noi se amestecă pe căi specifice și uneori inovatoare.

Este convingerea noastră că interes interdisciplinar reînnoit în istoria socială a Europei Centrale poate să se dovedească o forță motrice a tendinței mai largi de pe plan internațional de a reînvingora „socialul”. „E bine să fii istoric social în aceste vremuri” afirma triumfător Eric Hobsbawm în anii 1960, într-o perioadă în care Grupul Istoricilor din Marea Britanie dobândise nu doar o poziție proeminentă în cadrul vieții științifice din Marea Britanie, ci și prestigiu internațional. „Nu e bine să fii istoric social în aceste vremuri” se plângea în 1995 Jürgen Kocka, figura de referință a istoriei sociale din Germania, într-o perioadă marcată de critici acerbe la adresa istoriei sociale venite din domeniul istoriei culturale, aflat atunci în plină ascendență. Este însă imperios necesar să promovăm o istorie socio-culturală în Europa Central-Răsăriteană, așa adăuga eu, dintr-o perspectivă regională. Acest demers nu este doar un exercițiu menit să ajungă din urmă „Occidentul dezvoltat”; contrar clișeele, Europa Central-Răsăriteană nu este un receptor pasiv care doar transferă o paradigmă academică gata-făcută la propria tradiție a studiilor regionale. Noua agendă de cercetare a istoriei socio-culturale este capabilă să contribuie la procesul de rescriere a istoriei europene dintr-o perspectivă integrată. În prezent, istoriografia europeană se află într-un proces de transformare, mutându-și atenția dinspre experiența istorică a Europei Occidentale înspre luarea în considerare și a istoriei altor regiuni¹¹⁰. Statele central europene pot să contribuie activ la lărgirea experiențelor istorice și culturale și a pluralității care definesc „europenitatea” și valorile europene. Ele

¹¹⁰ Vezi recenta tendință de a merge dincolo de focalizarea exclusivă pe istoria socială a Europei Occidentale și de a acoperi istoria socială a întregii Europe: Hartmut Kaelble, *Industrialisation and Social Inequality in 19th Century Europe*, translation Bruce Little, New York, St. Martin's Press, 1986; idem, *Social Mobility in the 19th and 20th Centuries: Europe and America in Comparative Perspective*, New York, St. Martin's Press, 1986; Hartmut Kaelble (editor), *The European Way: European Societies during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, New York, Berghahn Books, 2004; idem, *Sozialgeschichte Europas: 1945 bis zur Gegenwart*, München, Beck, 2007. Totuși, integrarea Europei Central-Estice în istoria europeană a rămas, până în acest moment, mai mult un deziderat, decât o realizare.

pot să depășească tendința de izolare sau de „esențializare” a experienței regiunilor istorice europene, precum „Vestul” și „Estul”, prin promovarea unei perspective mai integrante. Pe termen lung, influența reciprocă între cercetătorii occidentali și cei din Europa Central-Răsăriteană ar putea duce la o reconfigurare a istoriei europene. Acest demers nu presupune integrarea Europei Central-Răsăritene în narative istorice vest europene, ci elaborarea unui nou cadru analitic și metodologic pentru a studia istoria Europei, inspirat de istoria transnațională și de istoria transferurilor. Există semne încurajatoare că acest demers este în plină desfășurare.

**Reconceptualizing the Social:
Toward a New Socio-Cultural History in East-Central Europe**
(Abstract)

Keywords: social history, social science history, history from below, Gesellschaftsgeschichte, microhistory, post-modernism, socio-cultural history, Western Europe, East-Central Europe.

This study provides a systematic overview and a critical evaluation of the recent debates in the field of social history, with a focus on the reciprocal influences between the Western and East-Central historiographies and their impact on the emergence of new socio-cultural approaches to the history of Europe. The first part of the article deals with the emergence and evolution of social history as a reaction against the field of political history, dominant in the 19th century, and its crystallization in a multitude of national schools: social science history in the United States of America; the Marxist Historians Group and the emergence of „history from below” in the United Kingdom; the three generations of the Annales School in France and their interest in deep structures and long term historical changes (*longue durée*); the “Bielefeld School” in Germany and the paradigm *Gesellschaftsgeschichte*; and the Italian school of “microhistory”. The part continues with a review of post-modern and post-structuralist critiques of the concepts of “social” and “society”, and their impact on the writing of social history. The second part of the article explores traditions of research on social history in East-Central Europe, focusing on the recent revival of interest in this field, which is a genuine social turn in historiography, even if “belated” as compared to similar processes that took place in Western Europe. I argue that the European-wide trend of reconceptualizing the “social” in the humanities and social sciences, which we are witnessing at the moment, could be further consolidated, by the recent social “turn” in East-Central Europe, potentially leading to the emergence of innovative *socio-cultural* approaches to the history of Europe. The history of East-Central Europe in the modern period – marked by profound demographic transformations and socio-political, social engineering experiments on a large scale under fascist and Communist dictatorships, and post-1989 processes of democratisation and European integration – presents certain particularities that can turn it into a laboratory for the study of social change and a field of interdisciplinary interaction of scholars from various disciplines and historiographic traditions. From this perspective, the conclusion reviews recent international trends on writing social history, highlighting new transnational and relational approaches to social history, at European, regional or local levels.

Practici medicale și instituționale de combatere a epidemiilor în Ungaria, Transilvania și Banat, 1770-1850

Teodora Daniela SECHEL

Introducere și istoriografie

În cartea sa *De salubritate et morbis Hungariae*, Fridrich Jakub Fuker menționează:

Reputația aerului din Ungaria este că creează condiții de dezvoltare a bolilor și epidemiilor. Aceasta îl poate face pe om să se întrebe: cum pot trăi oamenii în acea regiune¹.

Într-adevăr, Transilvania și Ungaria, mai ales Banatul, erau arii cu faimă proastă între soldații și coloniștii germani, fiind supranumite cimitirul popoarelor, mai cu seamă al germanilor².

Acest articol analizează *medizinische Polizeiwissenschaft* (tradus cu aproximare prin „științe ale poliției medicale”) și teoriile sănătății și bolii, așa cum erau ele construite în secolul al XVIII-lea în Monarhia Habsburgică. Acestea erau parte a unei mai extinse strategii discursive desemnate să articuleze legătura dintre teoriile guvernării, populaționism și menținerea sănătății populației. Sub titulatura de *medizinische Polizeiwissenschaft* se aflau câteva categorii, incluzând practicile poliției medicale (*medizinischen Polizei*) și medicina legală ca latură practică a „științei teoretice”. Practicile poliției medicale, prezentate și aplicate de unii medici din Ungaria și Transilvania, în ultima parte a secolului al XVIII-lea, au fost conturate de interdependența dintre teoriile medicale, mai specific teoriile contagiunii, și interesul politic și economic al împăraților Habsburgi. Politica sanitară dezvoltată în Imperiul Habsburgic a fost extrem de complexă, influența sa extinzându-se și în teritoriile învecinate, în special în Țara Românească și Moldova în secolul al XIX-lea. Articolul subliniază interdependența factorilor economici, politici, culturali și

¹ F. J. Fuker, *De salubritate et morbis Hungariae. Proclamatum aeris virus et morbi nescio quanti et qualis en – et epidemici Meditationi occasionem dederunt*, Antonii Loewii, Lipsiae, 1787.

² Joannes Baty, *Morborum Hungaris endemiorum et remediorum iisdem familiarium et quasi domesticorum quorundam descriptio. Diss. inaug. med. Trajecti ad Rhenum, Abr. van Paddenburg, 1775.*

epidemiologici în elaborarea de politici sanitare din aceste teritorii și reevaluează rolul carantinelor în lupta antiepidemică. În ciuda daunelor pe care aceste instituții le-au adus activităților economice existente între Imperiile Habsburgic și Otoman, acestea erau considerate, până spre sfârșitul secolului al XIX-lea, ca fiind cea mai bună metodă de prevenire a epidemiilor. Această instituție reprezenta soluția cea mai convenabilă care, datorită izolării spațiale a celor suspecți, oferea un sentiment de siguranță și protecție în fața epidemiilor.

Începând cu epidemii cu „puternică individualitate”, după cum le numea Charles Rosenberg³, și continuând cu episoade minore și insignifiante, ciuma a atras atenția multor grupări de intelectuali: medici, sociologi, istorici și istorici ai medicinei, într-un mod de neegalat de către alte boli. O vastă literatură a subliniat rolul pandemiei de ciumă și impactul acesteia atât asupra medicinei, cât și asupra societății, ideilor, credințelor, religiei, culturii și demografiei. În capitolul introductiv din cartea referitoare la epidemie, Paul Slack și Terence Ranger postulează:

Epidemiile se pretează studiilor comparative întrucât ele sunt comune tuturor societăților. Epidemiile din trecutul tuturor continentelor și culturilor deschid vaste orizonturi în istoria ideilor, deoarece presupun și aruncă o lumină particulară asupra ideologiilor și mentalităților societăților pe care le afectează⁴.

Într-un articol ce analiza tiparele mortalității datorate ciumei, Graham Twigg se întreba în ce măsură cunoscutele epidemii de ciumă din Marea Britanie din 1348 și 1665 pot fi atribuite cu adevărat bacilului *Yersinia pestis*⁵. Alături de autorii unui recent volum despre *Complexitățile pestilențiale*, el pune sub semnul întrebării punctul de vedere prestabilit, argumentând că un întreg complex de boli cunoscute au fost regăsite sub umbrela ciumei. Samuel K. Cohn comentează că episoadele ciumei, mai ales cel cunoscut ca Ciuma Neagră, au reformat întreaga societate a Evului Mediu⁶.

Epidemiile (ciuma cu precădere) așa cum sunt ele prezentate de către istorici și medici-istorici ai medicinei ne arată complexa întrepătrundere dintre idei, religie, politică și medicină. Ann G. Carmichael a demonstrat cum teoriile medicale (în special contagiunea) au schimbat practicile medicale din timpul unei epidemii minore de ciumă la Milano, în 1448⁷. Mai mult, în studiile referitoare la conflictele teoretice din secolul al nouăsprezecelea asupra

³ Charles E. Rosenberg, *Explaining epidemics and other studies in the history of medicine*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

⁴ Terence Ranger, Paul Slack (eds.), *Epidemics and idea: essays on the historical perception of pestilence*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, p. 3.

⁵ Graham Twigg, *Plague in London: Spatial and Temporal Aspects of Mortality*, în vol. J.A.I. Champion (editor), *Epidemic Disease in London*, London, London Centre for Metropolitan History Working Papers Series, nr. 1, 1993, p. 11-17.

⁶ V. Nutton (editor), *Pestilential Complexities. Understanding Medieval Plague. Medical History*, supplement, nr. 27, Wellcome Trust for History of Medicine at UCL, London, 2008.

⁷ Ann G. Carmichael, *Contagion Theory and Contagion Practice in Fifteenth-Century*, în „Renaissance Quarterly”, vol. 44, nr. 2, Summer, 1991, p. 213-256.

contagiunii, Andrew Aisenberg arată că teoriile medicale despre transmiterea bolilor contagioase în societatea industrială au fost modelate de dezbaterile politice⁸. Studiind impactul ciumei asupra societății moderne timpurii, Paul Slack argumentează că eforturile guvernărilor și administrațiilor orășenești de a controla ciuma au constituit un important pas către centralizare și au favorizat intervenția statului în relațiile sociale⁹. Prin contrast, Anne Hardy¹⁰ argumenta că în Anglia atenția a fost îndreptată în principal asupra individului și nu asupra comunității. O intervenție propriu-zisă a statului a fost inițiată în Marea Britanie abia în secolul al XIX-lea.

Spre deosebire de lumea anglo-saxonă, intervenția statului în organizarea administrației medicale în Europa continentală a început în secolul al XVIII-lea. Analizând impactul ciumei în Imperiul Habsburgic, Erna Lesky, istoric austriac al medicinei, subliniază că epidemiile au avut un rol important în centralizarea administrației medicale din Imperiul Habsburgic. Lucrarea ei a influențat studiile românești despre ciumă¹¹. Alături de holeră, această boală a primit cea mai mare atenție din partea istoricilor, medicilor și demografilor. Aspectul episoadelor ciumei a fost studiat de către medici și istorici specializați în istoria medicinei, români și maghiari, incluzându-i pe Pompei G. Samarian, Ioan Nistor, V.L. Bologa, N. Vătămanu, J. Spielmann și alții. George Brătescu a editat mai multe culegeri de studii publicate sub titluri ce conțin termeni ca „Trecutul istoriei medicinei”, „Din istoria medicinei”, „Studii de istoria medicinei”, „Din istoria luptei epidemice”. Cele mai multe articole includ izvoare documentare pe teme medicale din arhivele românești.

Multitudinea documentelor referitoare la aceste boli a încurajat pe medicii-istorici și epidemiologi să elaboreze studii care au descris epidemiile mai importante, evoluția și impactul acestora. Aceste articole au o abordare tradițională ce a avut în vedere în principal evoluția epidemiilor, măsurile preventive luate de autorități, dar și impactul demografic al acestora. Autori precum Caius T. Jiga, Paul Cernovodeanu, Paul Binder, Sámuel Iszák, Nicolae Vătămanu, József Spielmann, Arnold Hutmann, Gabriela Rusu și alții au furnizat descrieri detaliate ale epidemiilor, istoricul și impactul acestora asupra societății românești.

⁸ Andrew R. Aisenberg, *Contagion: disease, government, and the „social question” in nineteenth-century France*, Stanford, Stanford University Press, 1999.

⁹ „Odată stabilite principiile de bază ale izolării bolnavului și tratării lui din fonduri publice, definite de centru și acceptate în provincii, ele au devenit elemente permanente ale guvernării locale” (Paul Slack, *The Impact of the Plague in Tudor and Stuart England*, London, Routledge & Kegan Paul, 1985, p. 200).

¹⁰ Anne Hardy, *The Medical Response to Epidemics in the Long Eighteenth Century*, în J.A.I. Champion (editor), *Epidemic Disease in London*, London, London Centre for Metropolitan History Working Papers Series, nr. 1, 1993, p. 65-70; idem, *The Epidemic Streets. Infectious disease and the raise of preventive medicine 1856-1900*, Oxford, Clarendon Press, 1993.

¹¹ Erna Lesky, *Die österreichische Pestfront an der k. k. Militärgrenze*, în „Saeculum”, vol. 8, 1957, p. 82-106. Articol tradus în limba română: *Frontul austriac împotriva ciumei la granița militară cezaro-crăiască*, în G. Brătescu (editor), *Din istoria luptei antiepidemice. Studii și note*, București, Editura Medicală, 1972, p. 95-114.

Istoriografia românească și maghiară au subliniat în mod deosebit rolul medicilor, lucrărilor și ideilor promovate de aceștia pentru eradicare epidemiilor. József Spielmann¹² și Arnold Huttman¹³ analizează teoriile epidemiologice medicale ale lui Adam Chenot¹⁴ și influențele acestora asupra medicinei din Transilvania și Ungaria la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Într-adevăr, scrierile lui Adam Chenot au schimbat politica Imperiului Habsburgic referitoare la carantină. Cu toate acestea, un studiu atent asupra dezbaterilor vieneze și provinciale privitoare la teoriile miasmei și contagiunii, care au în vedere explicarea cauzelor și originilor ciumei, ne dezvăluie o imagine diferită. Din acest motiv, articolul de față încearcă să răspundă întrebărilor privitoare la modul în care argumentele științifice, medicale, economice și politice înaintate de către medici, intelectuali și chiar membri ai autorităților statale (Curtea Habsburgică, *Consilium Locum-tenetiale* din Ungaria, *Gubernium* din Transilvania, domnitorii din Țara Românească și Moldova, precum și magistrații orașelor) au contribuit la elaborarea unei politici sanitare și la centralizarea aparatului administrativ al Monarhiei Habsburgice și al celor două Principate Românești.

Acest articol, în prima parte, analizează conceptele și construcțiile ideilor de poliție medicală promovate la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea de către medici din Ungaria și Transilvania, urmând ca apoi să arăt modul în care poliția medicală devine mai delimitat construită și definită ca formă de regularizare și control al sănătății populației. Astfel, voi examina discursurile poliției medicale așa cum au fost ele înaintate de către autori și/sau medici ca Joseph Sonnefels, Gerard van Swieten, Johann Frank, Friedrich Jakob Fucker (1748-1805), Franz Schraud (1761-1806), Zacharias Theophilus Huszty (1754-1803) etc. Am selectat autorii mai importanți, care au avut o influență mai mare asupra medicilor din Ungaria și Transilvania, în scopul de a furniza dovezi menite să ducă la înțelegerea schimbării tiparelor teoriilor poliției medicale și a modului de aplicare practică a teoriilor contagiunii. În ultima parte a articolului voi evidenția rolul carantinelor în spațiul central și sud-est european, precum și practici medicale legate de aceste instituții. Aceste practici erau elaborate sub influența teoriilor medicale ale directei contagiuni combinate cu teoriile derivate din științele statului (în special statistici și aritmetici politice dezvoltate la Viena), ca și circumstanțele politice și economice. Teoriile

¹² József Spielmann, *Restituiri istorico-medicale. Studii de istoria științei și culturii*, București, Editura Kriterion, 1980; idem, *Reforma chenotiană a sistemului de carantine*, în G. Brătescu (editor), *Din istoria luptei antiepidemice. Studii și note*, p. 115-121; idem, *Probleme de patologie industrială în revista Isis sau Natura*, în „Revista Medicală”, nr. 11, fasc. 3-4, 1966, p. 464-468.

¹³ Arnold Huttman, *Das Siebenbürgische Protomedicus Dr. Adam Chenot*, în „Naturwissenschaftliche Forschungen über Siebenbürgen. IV. Siebenbürgisches Archiv”, vol. 25, p. 1-27; idem, *Ciuma doctorului Chenot*, în *Apărarea sănătății ieri și azi. Studii, note, documente*, București, Editura Meridiane, 1984, p. 83-91; idem, *Pregătirea profesională a lui Ioan Piuaru Molnar*, în „Revista Medicală”, nr. 13, fasc. 1, 1967, p. 105-110.

¹⁴ Adam Chenot (1721-1789) a fost *protomedicus* (șef al administrației sanitare) în Transilvania între 1774-1789.

contagiunii și practicile medicale preventive aveau implicații importante pentru politicile de sănătate, ca și pentru lupta împotriva otomanilor. Astfel, mai mult decât o problemă medicală, contagiunea era una economică și politică¹⁵.

Teorii ale poliției medicale în Ungaria și Transilvania (1770-1830)

Revoluția franceză, războaiele napoleoniene și creșterea intensității conflictului politic dintre elitele politice maghiare și habsburgice, culminând cu procesul iacobinilor maghiari, au ajutat la răspândirea în Monarhie a ideilor „polițienesti” (*Polizeiwissenschaft*). Ele au fost dominante în timpul regimului politic al Împăratului Francisc I. *Poliția*, așa cum a fost definită în scrierile lui Sonnefels, nu a mai fost restrânsă la ideea de bună guvernare, ci la securitatea statului și populației. Centrarea pe securitatea publică și privată a populației, pe siguranța bunurilor care aparțineau cetățenilor și pe siguranța afacerilor interne, l-a inspirat pe împărat să adopte măsuri care să supravegheze populația în scopul de a preveni epidemiile, în special cele de ciumă, dar și de „ciuma ideilor revoluționare”. În secolele XVIII și XIX literatura poliției medicale scrisă în latină, maghiară și germană a înflorit în Ungaria și Transilvania. Principiile cameraliste s-au răspândit printre studenții maghiari și saxonii, aparținând denominațiilor catolice și/sau protestante, aflați în călătorii de studii în Olanda, în statele germane și la Viena. Lucrările în franceză și engleză referitoare la guvernare, morală, educație și sănătate erau citite și bine cunoscute, cu toate acestea modul de interpretare și aplicare a teoriilor polițienesti, și în special de poliție medicală, a fost influențat în principal de scrierile germane și austriece.

În Ungaria, la Bratislava/Pressburg/Pozsony, medicul Zakariás Teofil Huszty (1754-1803) a scris o carte influentă pe acest subiect, intitulată *Diskurs über die medizinische Policey*, publicată în același oraș, în 1786. Teoriile au fost inspirate de Joseph von Sonnefels și de cărțile lui Johan Peter Frank despre poliția medicală¹⁶. Totuși, cartea lui Huszty a fost rezultatul experienței lui practice ca medic și al erudiției sale. Contribuția lui originală la înțelegerea poliției medicale a fost că aceasta este o știință ce include o dimensiune practică și una teoretică. Criteriul de separare era oarecum diferit de cel al contemporanilor, subliniind importanța laturii practice a poliției medicale. Aplicațiile practice ale poliției medicale erau criticate de către mulți autori, care le considerau doar o colecție de ordonanțe și legi emise de către administrația imperială pentru a trata problemele de sănătate din teritoriile lor. Huszty nota:

¹⁵ Sursele utilizate în acest articol sunt ordonanțele sanitare ale Imperiului Habsburgic, documente oficiale ca *Generale Normativum in Re Sanitatis* din 1770, precum și cărțile publicate de Zacharias Huszty, Jacob Fueker, Franz Schraud, Franz Xavier Linzbauer. Tratatul medical, jurnalul lui Iosif al II-lea (parțial publicat), câteva documente din Bratislava și arhivele din Budapesta, toate acestea ilustrează modul în care conceptul de „politică medicală” a fost înțeles de către medicii din Bratislava, precum și în ce măsură a fost aplicat practic.

¹⁶ József Spielmann, *Restituiri istorico-medicale...*, p. 299; E. Schultheisz, *Literature on Public Health and State Medicine in the Age of Enlightenment*, în *Orvostörténeti Köylemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae*, Budapesta, vol. 194-195, 2006, p. 88-90.

Poliția Medicală e cea mai solidă temelie a sănătății publice; cuprinde scrieri despre măsurile de guvernare necesare pentru menținerea sănătății și vieții oamenilor și animalelor; în felul acesta e o știință teoretică; e necesară atât pentru guvernarea persoanelor, care au nevoie să fie supravegheate, cât și pentru societate. [Cuprinde] toate decretele și ordonanțele, acesta e aspectul practic al poliției medicale¹⁷.

Aspectul practic al poliției medicale, așa cum a fost definit de Huszty, a luat în considerare și regulamentul profesiei de medic, precum și pregătirea profesională a personalului sanitar. Huszty a inclus în rândul aspectelor practice ale poliției medicale măsuri guvernamentale luate împotriva bolilor contagioase și măsuri având ca țel creșterea veniturilor statului și populației, în vreme ce latura teoretică a fost o măsură luată pentru menținerea sănătății populației¹⁸.

Aspectul teoretic al acestei științe cuprinde ceea ce astăzi e considerat practic, de exemplu: igiena alimentelor, băuturilor și suprafețelor locuite, educația populației și lupta împotriva obiceiurilor nesănătoase, descrierea stadiilor copilăriei, ideile referitoare la educația copiilor, igiena căsniciei și așa mai departe. Igiena muncii și bolile profesionale au constituit un alt obiect al poliției medicale¹⁹.

Un aspect important al laturii practice a poliției medicale a fost problema educației medicale. Conținutul predării a fost orientat în asemenea mod încât să instruiască nu doar teoreticienii, ci și „experții profesionali”, care să lucreze în provinciile monarhiei²⁰. Capitolul lui Huszty despre „Iluminismul medical” relevă un program de educație medicală care a emulat idealurile vieneze. El a combinat programa Facultății de Medicină cu cea de la Academia medicală înființată de Iosif al II-lea și a susținut ca un curs de poliție medicală să fie introdus în toate universitățile și școlile medicale din Ungaria. Lui Franz Schraud (1761-1806), *protomedicus* al Ungariei, i-a revenit sarcina de a inaugura un curs de poliție medicală, care a fost introdus în programa Universității Maghiare din Buda/Pesta înaintea celor din Praga și Viena. „Un decret emis de Consiliul Guvernator la 22 noiembrie 1793 a ordonat Universității din Pesta să stabilească un departament de medicină legală (*medicina forensis*) și altul de poliție medicală (*politia medica*)... și să includă aceste

¹⁷ Zacharias Gottlieb Huszty von Rasznina, *Diskurs über die Medizinische Polizei*, Pressburg, Leipzig, Anton Löwe, 1786, p. 19.

¹⁸ Zacharias Theophilus Haszty, *op. cit.*, p. 19-20.

¹⁹ Zacharias Theophilus Huszty și medicul transilvănean István Mátyus au exprimat o linie de gândire similară. Cărțile lor, *Diskurs über die Medizinische Polizei* (vezi nota 17), respectiv *Ó és új dietetika* (Vechea și noua dietetică) publicată la Bratislava de către János Mihály Landerer în 1792, analizează în detaliu – între altele – condițiile de viață ale minerilor, metalurgiștilor, producătorilor de săpun, tăbăcarilor și ale altor artizani din Transilvania și Ungaria de Sus.

²⁰ T. D. Sechel, *The Emergence of the Medical Profession in Transylvania (1770-1848)*, în V. Karady and B. Zs. Török (eds.), *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770-1950)*, Cluj-Napoca, CRDE, 2008, p. 95-114.

subiecte în rândul materiilor cerute la examenul de doctorat”²¹. Schraud a fost, deci, întâiul profesor de poliție medicală.

Stabilirea postului de profesor de poliție medicală și medicină legală/jurisprudență medicală a fost favorizată de schimbarea politică a monarhiei și, de asemenea, de teoriile medicale ale epocii. „Medicalizarea” societății, în termeni foudaldieni, a fost, de asemenea, dorită de către toți autorii cărților de poliție medicală. Influențele proiectului propus de doctorul Johann Peter Frank de a mări numărul indivizilor sănătoși a fost văzut în programul regulamentului polițienesc propus de Schraud. Controlul epidemiilor, nașterilor și căsătoriilor, măsurile pentru protecția sănătății publice, tehnica construcției caselor, igiena străzilor și locuințelor, a alimentelor, băuturii, îmbrăcăminte, festivităților populare au fost doar câteva probleme asupra cărora au convenit ideile lui Frank și Schraud referitoare la poliția medicală²².

Sub influența de Frank, Schraud a definit poliția medicală ca o „doctrină care țintește la protejarea vieții populației. Ajută de asemenea la prevenirea și tratarea bolilor”²³. Cartea sa, *Aphorismi de Politia Medica*, publicată la Pesta în 1795, a rămas multă vreme ca manual folosit la Universitatea de Medicină din Pesta. Deși cartea constituia o sinteză a tratatului lui Frank tradus în latină, aplicarea practică a ideilor promovate de poliția medicală era influențată și de cartea *protomedicusului* Adam Chenot (1722-1789). Chenot a scris *Tractatus de Peste* (Tratat despre ciumă), publicată la Viena în 1766, care cuprinde ideile sale referitoare la molipsirea cu ciumă²⁴. Chenot sprijinea teoriile directei contagiuni, argumentând că agentul cauzator al ciumei era un *virus pestiferi* (otravă a ciumei) și/sau *fomites* (particule mici). Era transmis prin contactul direct cu persoana bolnavă și obiectele sale personale (haine, pat etc.). Uneori contagiunea era indirectă, prin intermediul unor *fomites* transmise prin aer. De aici și importanța acordată aerului și temperaturii în elaborarea teoriilor despre răspândirea ciumei.

Termenul de *virus pestiferi* a fost folosit ca expresie a unei boli otrăvitoare ca ciuma și nu ca urmare a descoperirii vreunui „bacil” al ciumei. Explicația cauzelor și transmiterii dată de Chenot în cartea *Tractatus de Peste* a fost extrem de complexă²⁵. Pe de o parte, el credea în doctrina hipocratică a apei,

²¹ E. Schultheisz, *op. cit.*, p. 91.

²² Franz von Schraud, *Aphorismi de Politia Medica*, Pestini, Fratres Kilian, 1795. Cartea a fost dedicată lui J. P. Frank și reprezintă un rezumat al primelor volume publicate de acesta.

²³ *Ibidem*, p. 1: „Politiae medicae doctrina agit de iis, que ad vitam civium diutissime servandam, ad sanitatem tuendam, provehendam, reparandam, ad procuranda, quaecunque emolumenta corpore a publice oportet constitui”.

²⁴ Adam Chenot a fost un medic belgian din provincia Luxemburg. Împărăteasa Maria Tereza l-a trimis să organizeze campania împotriva ciumei din 1755-1757. În timpul primei campanii de acest fel din Transilvania, în 1756, el însuși a fost contaminat de ciumă. Aplicând propriile principii de tratament, el s-a vindecat și a supraviețuit ciumei. El a ajutat la stoparea epidemiei și de asemenea a unei epidemii mai târziu, din 1771-1772. Experiența sa a fost descrisă într-o carte care a devenit faimoasă în toată Europa.

²⁵ Pe baza unor observații personale, Chenot a argumentat că ciuma e o boală contagioasă cauzată de către un virus al ciumei (*virus pestiferi*) și nu e răspândită din cauza

piețelor și aerului responsabile pentru apariția anumitor boli. Pe de altă parte, el a dedus pe baza observației personale mecanismul de transmitere a ciumei prin contact direct cu persoana bolnavă (sau cu hainele acesteia) care conținea mici particule (*fomites*) ce transmit boala. Chenot a observat că ciuma era răspândită cu ușurință în timpul verii, când aerul era mai puțin dens și favoriza mișcarea particulelor. Schimbarea anotimpurilor putea reduce extinderea epidemiei; cele mai multe epidemii își opreau acțiunea în timpul iernii și în anotimpurile reci. El a menționat importanța locurilor murdare, sordide ca fiind suspecte în a favoriza transmiterea ciumei²⁶. Chenot a descris o complexă matrice a bolii, dorind să explice de ce anumite persoane ar putea contacta boala și totuși să se vindece. El a făcut legătura între echilibrele umorale, temperamentul persoanei și schimbările ce puteau avea loc în timpul anotimpurilor calde și reci²⁷. Viziunea sa a fost neclară cu privire la transmiterea ciumei, dar a subliniat complexitatea condiției și factorilor sub care epidemiile ar putea apărea. El a atras atenția în special asupra mișcării populației, ca și asupra importanței climei și a factorului igienic, fără să accepte teoria miasmatică.

Franz Schraud traduce și publică unul din manuscrisele lui Chenot și îi rafinează teoriile²⁸. Schraud subliniază legătura dintre epidemiile de ciumă din Moldova, Țara Românească și Banat, accentuând rolul mișcării populației în răspândirea ciumei. Comerțul pe Dunăre între Nicopole și Vidin, ca și din Galați și Brăila, precum și mișcarea populațiilor au constituit căi de răspândire a ciumei. Traducerea lucrării lui Chenot în germană a avut ca scop popularizarea teoriilor contagiunii prin contact direct. În principal se dorea să se explice că ciuma era o boală contagioasă care se răspândește prin contactul direct cu persoanele bolnave și, în consecință, o lungă carantină era inefficientă în a preveni epidemiile. Mai mult, ele puneau în pericol relațiile comerciale dintre Monarhia Habsburgică și provinciile otomane. Adaptarea lui Schraud la ideile lui Chenot a conferit poliției medicale o identitate particulară, profund influențată de dezbaterile asupra naturii contagiunii cu ciumă la Universitatea din Viena între anii 1780-1790. Astfel, o altă carte scrisă de Schraud, *Geschichte der Pest in Sirmien in den Jahren 1795 und 1796 nebst einem Anhänge, welcher die Geschichte der Pest in Ostgalizien* (Istoria ciumei în regiunea Sirmien cu o adăugire conținând istoria ciumei în Estul Galiției,

aerului viciat (*miasma*), ci prin contactul direct cu bolnavul și/sau hainele acestuia. El a observat că simptomele ciumei se manifestă la câteva zile după contactul cu persoana, hainele sau alte obiecte folosite de aceasta. A se vedea T. D. Sechel, *Contagion Theories in the Habsburg Monarchy (1770-1830)*, în idem (editor), *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires, 18th-19th Centuries*, Bochum, Dr. Dieter Winkler Verlag, 2010, p. 55-78; József Spielmann, *op. cit.*, p. 107-111.

²⁶ Chenot a construit pe baza teoriei lui Athanasius Kircher și a lui Thomas Sydenham ideea că ciuma se răspândește prin particule (*fomites*) transmise de la persoana bolnavă la toți cei care veneau în contact cu ea. A se vedea Adam Chenot, *Tractatus de Peste*, Vienna, 1766, p. 35-37.

²⁷ *Ibidem*, p. 33-35.

²⁸ Idem, *Historia pestis Transilvanicae annorum MDCCLXX et MDCCLXXI*, Buda, 1799. Cartea a fost editată postum de Franz Schraud, care a și tradus-o în germană.

instrucții privind practicile medicale împotriva ciumei și metodele de eradicare ale bolilor contagioase)²⁹, prezintă experiența lui în tratarea a peste câteva sute de cazuri de ciumă. Această carte, împreună cu *Vorschriften der inländischen Polizey gegen die Pest und das gelbe Fieber* (Scrieri despre poliția internă privitoare la ciumă și febra galbenă), publicată la Viena, în 1805, a întărit convingerea în natura contagioasă a ciumei, furnizând mai multe detalii despre presupunerea împărtășită a medicilor epocii că supravegherea și controlul mișcării populației ar preveni epidemiile mai bine decât măsurile carantinei³⁰. Aceste presupuneri erau împărtășite nu doar de medici, ci și de membri ai câtorva societăți de intelectuali din Monarhia Habsburgică, în special din Ungaria și Transilvania. Medicul Leopold Thomas Koller, din Oravița, descria în dizertația lui de la Leipzig faptul că ciuma din 1833 din București s-a extins la Craiova din cauza „legăturilor de zi de zi ale armatei, impuse de război, pe de altă parte a baloturilor cu mărfuri pe care negustorii le purtau cu ei”³¹.

Dezbaterile despre natura și răspândirea ciumei nu au dus la desființarea carantinelor, ci la o reformă a modului de prevenire a epidemiilor. În secolul XIX, teoriile microbiologice promovate de medicii L. Pasteur (1822-1895), R. Virchow (1821-1902) și alții au dus la schimbarea metodelor de prevenție. Accentul s-a pus pe dezinfectarea cu substanțe chimice sau cu aburi a bunurilor și pe izolarea persoanelor suspecte. În ciuda acestui fapt, carantina a fost o soluție preferată între 1770-1850, deoarece ea oferea siguranță și protecție în cazul unei boli contagioase necunoscute (cum au fost prima epidemie de holeră din 1831) sau a unei epidemii de proporții mai mari.

Practici medicale de combatere a ciumei în Ungaria, Transilvania și Principatele Dunărene în secolele XVIII și XIX

Carantinele de la granițele Imperiului Habsburgic au fost cea mai importantă instituție împotriva ciumei în Europa Centrală și de Est. Această „mașinărie” complexă a fost construită în timpul împăratului Carol al VI-lea (1711-1740) și dezvoltată de Maria Tereza (1740-1780) în scopul de a preveni epidemiile de ciumă³². La granițele dintre Imperiul Habsburgic și cel Otoman au fost construite mai multe stații carantinale principale, precum și alte numeroase stații secundare (rastele)³³. Principalele carantine erau: Borșa în Maramureș;

²⁹ Franz von Schraud, *Geschichte der Pest in Sirmien in den Jahren 1795 und 1796 nebst einem Anhänge, welcher die Geschichte der Pest in Ostgalizien, Vorschriften der Pestpolizey und Ideen über die Ausrottung einiger ansteckender Krankheiten enthält*, Pesth, Trattner, 1801.

³⁰ Idem, *Vorschriften der inländischen Polizey gegen die Pest und das gelbe Fieber*, Wien, Camesina, 1805.

³¹ Leopoldus Thomas Koller, *Tractatus de Peste*, Lipsiae, Typis Breitkopfio-Haertelianis, 1833, menționat de Iuliu Galfy Cornescu, *O tipăritură românească de la Lipsca din 1833 din Țara Românească*, în G. Brătescu (editor), *Apărarea sănătății ieri și azi. Studii, note, documente*, București, Editura Medicală, 1984, p. 151-153.

³² Erna Lesky, *op. cit.*; G. Brătescu, *Despre rosturile sociale și economice ale vechilor carantine din Țările Române*, în idem (editor), *op. cit.*, p. 239-258.

³³ *Generale Normativum in Re Sanitatis*, 1770, p. 2-4.

Turnu Roșu, Timiș, Bran, Buzău și Vulcan la granița cu Țara Românească; Rodna, Oituz, Ghimeș, Brețcu, Buzău, Tulgeș la granița cu Moldova; Mehadia, Jupa, Panciova în Banatul Timișoarei; Molivaț, Zabalia, Kostaita în Croația; Brad, Semlin în Slavonia, iar în Bucovina la Cernăuți și Brăiești. Împreună cu soldații grăniceri, acestea au format așa numitul *Pestcordon*, un cordon sanitar menit să oprească ciuma la granițele Imperiului Habsburgic.

Carantinele au fost atent analizate de mulți istorici și medici-istorici ai medicinei, deoarece ele au reprezentat o culme a politicii antiepidemice dusă de Curtea veneză.

Pavel Teodor evidențiază faptul că:

Împăratul Iosif al II-lea relevă caracterul specific al organizării carantinei transilvănene în raport cu celelalte provincii. Specificitatea ei nu-i conferă decât dezavantaje: este total neadecvată, reclamă mari cheltuieli și dăunează comerțului cu Turcia și celui de tranzit, împiedică întoarcerea emigranților ardeleni și bănățeni fugiți peste Carpați, rupe legăturile provinciei cu satele de oieri din Mărginimea Sibiului și Făgăraș și blochează o miliție de graniță de 5.000 de grăniceri³⁴.

Așa cum argumenta Bogdan-Florin Popovici în studiul său despre stația de carantină din Bran, rolul acestei instituții era să verifice starea de sănătate a oamenilor, pentru a-i reține pe cei care ar putea să răspândească bolile³⁵. Stația era plasată, de asemenea, într-un loc care permitea un inventar atent al mărfurilor, cu scopul de a aplica și colecta taxele. În special, carantina trebuia să dețină condiții în care mărfurile, produsele alimentare și animalele puteau fi dezinfectate. Mijloacele și taxele de dezinfectare erau stipulate în ordonanțele imperiale, cum a fost cea tipărită în latină, germană, maghiară și română, emisă de Împărăteasa Maria Tereza în 1744, iar banii încasați intrau în tezaurul imperial³⁶. Toate mărfurile (bunurile, nu numai textile și blănuri, ci și boabe de cafea, ulei și vin) necesitau curățirea în urma contactului cu aerul viciat dintr-o regiune suspectă. Autoritățile au înființat taxe pentru dezinfectarea fiecărui produs și au stabilit aproximativ 42 de zile de carantină în timpul epidemiilor de ciumă din Principatele Danubiene și Imperiul Otoman. Îndelunga carantinare împiedica schimbul, provoca pierderi financiare supușilor habsburgi și încuraja comerțul ilegal și trecerea frauduloasă a granițelor.

În prima parte a secolului al XVIII-lea, politica adoptată de Habsburgi și autoritățile provinciale în cazul unei epidemii de ciumă a fost circumstanțială, o

³⁴ Teodor Pavel, Ileana Bozac, *Călătoria Împăratului Iosif al II-lea*, ed. a II-a, Cluj-Napoca, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, 2007, p. 99.

³⁵ Bogdan-Florin Popovici, Emil Stoian, *Carantina Branului (sec. XVIII-XIX). Considerațiuni istorice*, București, Editura Sigma, 2002.

³⁶ Ordonanța din 1744, în G. Brătescu, *Grija pentru sănătate. Primele tipărituri de interes medical în limba română (1581-1820)*, București, Editura Medicală, 1983, p. 32. Un sac de bumbac face 15 Xr.; blana de vulpe 30 Xr.; cafeaua 17 Xr.; fructele uscate, 7 și 1/2 Xr.; uleiul 7 și 1/2 Xr.; spălarea unui animal costă 20 Xr.

politică constituită ca răspuns dat crizei: pericolul ciumei a mobilizat medicii, autoritățile locale și armata³⁷. Un *cordon sanitar* urma să izoleze arii și/sau case infectate cu ciumă; în plus, pacienții erau puși sub supravegherea personalului medical. În caz de izbucnire a molimei, întreaga provincie era izolată prin dublarea personalului cordonului sanitar și medicii din Viena erau trimiși în țară pentru a pune în practică măsurile împotriva ciumei³⁸.

Reformele sanitare promovate de împărații Habsburgi în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au implementat o nouă politică sanitară menită să prevină epidemiile de ciumă care au fost provocate de către oameni obișnuiți și negustori veniți din Imperiul Otoman. Cu toate că ordonanțele sanitare subliniau importanța sănătății populației, interesul lor principal era bunăstarea și centralizarea (economică, politică și militară) a Coroanei. Măsurile sanitare erau mijloace importante în împlinirea acestui scop. Drept urmare, împărăteasa Maria Tereza a emis o *Normă Generală a Sănătății* (*Generale Normativum in Re Sanitatis*) întocmită de Gerhard van Swieten, în 1770. Această lege a reorganizat instituții, precum stațiile de carantină, cordoane sanitare, comitete de sănătate, a înființat noi strategii de dezinfecție și a organizat o mai bună supraveghere a oamenilor care călătoreau în teritoriile Imperiului Habsburgic și în afara lor.

Van Swieten și alți medici din Monarhia Habsburgică credeau, conform teoriilor miasmatică, că teritoriile Imperiului Otoman erau un rezervor de ciumă și că toate epidemiile de ciumă își aveau originea în acele teritorii³⁹. Presupunerile complexe referitoare la transmiterea ciumei erau reflectate în reformele sanitare. *Generale Normativum in Re Sanitatis* stipula noile reguli ale carantinei: erau propuse perioade de carantină pentru oameni și animale, dezinfecția obiectelor, hainelor și blănurilor cu acizi minerali (în special oțet) și fum. Perioada de carantină era stabilită în acord cu circumstanțele epidemiologice în teritoriile învecinate⁴⁰.

Carantinele și cordonul sanitar au avut succes, până la un punct, în limitarea răspândirii ciumei în Ungaria și Transilvania. Totuși, ele s-au dovedit dezastruoase pentru comerțul din Transilvania și au afectat meșteșugarii târgurilor care depindeau de schimbul de bunuri cu Principatele Române (Moldova și Valahia). Dezvoltarea economică în Ungaria și Transilvania era facilitată, în mare măsură, de numărul mare de greci care au migrat din Transilvania și Macedonia între 1718 și 1738⁴¹. Grecii erau comercianți activi în

³⁷ T.D. Sechel, *Health Care Policy and Social Discipline Promoted by the Habsburgs in Transylvania between 1740-1830*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, Universitatea Babeș-Bolyai, 2008.

³⁸ Adam Chenot, André Etienne (1751-1797) și Jean Baptiste Lalangue (1743-1799) sunt exemple de medici numiți de împărăteasa Maria Tereza pentru combaterea epidemiilor din regiunile de graniță, inclusiv din Transilvania și Croația.

³⁹ *Generale Normativum in Re Sanitatis*, 1770, p. 2; *Opinio in Re Sanitatis*, 1793.

⁴⁰ *Generale Normativum...* p. 136, 139.

⁴¹ Pacea de la Satu Mare (1711) – între Habsburgi și maghiarii care l-au urmat în răscăală pe Francis Rákóczi II – și cucerirea de către austrieci a Banatului și Olteniei, în 1718, au facilitat

Transilvania până la mijlocul secolului al XVI-lea. Prinții transilvani – ca György Rákóczi I – garantau privilegiile companiilor negustorilor greci printr-o scrisoare de privilegiu din 1636, care a fost reînnoită de Leopold I în 1701. Grecii care conduceau afaceri regulate în Ungaria și Transilvania au primit „rezidență temporară” în marile orașe. Au rămas, cu toate acestea, supuși otomani loiali sultanului. Un număr mai mare de neguțatori greci și armeni au fost înregistrați în porturi dunărene ca Brăila și Galați. Izvoarele ne spun despre ei că erau bogați și zgârciți. Făceau negoț cu pești, cereale, grâne, produse de lux. În Transilvania, erau așezați cu deosebire în Brașov/Kronstadt și Sibiu/Hermannstadt, ca și în alte orașe libere regale sau așezări din orașele nobiliare maghiare. Așezările grecești erau puternice în special în sudul Transilvaniei, unde 37 din cele 86 de companii negustorești se aflau sub controlul grecilor, care le închiriau de la Gubernium/Curtea Vieneză. Cu greu se găsea vreun oraș în Transilvania în care să nu fie neguțatori greci. Relațiile politice și comerciale austro-otomane le facilitau proeminența, în special după falimentul *Orientalische Compagnie* din 1734. Unii din acești neguțatori au obținut importante profituri din comerțul cu mercur, un metal utilizat pentru tratamentul bolilor venerice⁴².

Negustorii greci din Balcani au folosit întregul avantaj al oportunităților oferite prin reducerea tarifului de 3 la 1. În vreme ce Habsburgii trebuiau să plătească 30 până la 60 cenți taxa pe marfa importată, rezultatul era o competiție nedreaptă și un venit redus al guvernului. Mulți negustori greci, pe lângă tranzitul internațional și comercial, erau angajați în reținerea unor bunuri importate și domestice în mare parte de la negustorii locali, în principal germani... Consiliul [de Stat] a calculat că grecii au cauzat Coroanei daune de cel puțin două milioane de florini⁴³.

Frica de preeminența comercială a supușilor Imperiului Otoman (mai ales negustorii armeni și greci) în comerțul din Transilvania a jucat un rol major în redeschiderea dezbaterilor pe tema naturii contagioase a ciumei și a transmiterii ciumei. Ca urmare, Adam Chenot a jucat un rol important în schimbarea legislației referitoare la stațiile de carantină prin reducerea perioadei de carantină. Chenot a făcut un nou plan care a ținut seama de manifestările și simptomele bolii pe care le-a experimentat personal. Noua perioadă de carantină a fost introdusă în 1785, când împăratul Iosif al II-lea a adoptat propunerile lui

activitatea comercială a grecilor și armenilor din regiune (Edit Petri, *A kécskemeti görög kereskedők története a XVIII. Században*, în „Cumania III. Historia”, 1975, p. 21-24; C. T. Jiga, *Norme de organizare și control în farmaciile districtului Brașov (1600-1848)*, în G. Brătescu (ed.), *Din tradițiile medicinei și ale educației sanitare. Studii și note*, București, Editura Medicală, 1978, p. 76).

⁴² *The Role of Greeks, Armenians and Jews in The Economic Life of Transylvania in the Eighteenth Century. Conference on Religious Freedom, Human Rights, Unitarians and Transylvania at the University of Toledo Ohio*, October 3-6, 1990, disponibil online la <http://www3.sympatico.ca/thidas/Hungarian-history/Transylvania.html>; ultima oară accesat la 28 ianuarie 2007.

⁴³ *Ibidem*.

Chenot din rațiuni economice⁴⁴. Vizitele împăratului Iosif al II-lea în provinciile Monarhiei în 1773 l-au familiarizat cu situația stațiilor de carantină drastică situate la granițele Imperiului, precum și cu complexul problemelor politice și economice pe care acestea le puneau. În plus, în ultimele decade ale secolului al XVIII-lea și prima parte a secolului al XIX-lea, medicii au devenit implicați în proiectarea și/sau adaptarea acestei politici la circumstanțele epidemiologice transilvane. Sistemul carantinei și cordonul sanitar nu erau satisfăcătoare în întregime în combaterea ciumei și constituiau un obstacol în circulația bunurilor în regiune. Ca urmare, ei s-au luptat să aperse libertatea comerțului la granițele Transilvaniei cu Imperiul Otoman, în timp ce au introdus suficiente regulamente de guvern pentru a preveni răspândirea ciumei.

Cea mai importantă măsură de prevedere care a urmat dezbaterilor privitoare la natura și transmiterea ciumei a fost reducerea perioadelor de carantină. Adam Chenot a oferit cel mai calificat suport modelului contagiunii, datorită experienței sale personale. Astfel, împăratul Iosif al II-lea l-a citat la Viena în 1784 și l-a numit consilier „de sănătate”⁴⁵. Calificarea și experiența sa l-au condus la propunerea unui număr mai mic de zile de carantină în perioada de izbucnire (21 zile), o carantină de 10 zile în perioadele de suspectare de ciumă și nici o carantină în perioadele fără ciumă. El a sugerat că marfa aflată în direct contact cu oamenii infectați de ciumă trebuia dezinfectată prin spălarea cu apă și leșie (o soluție alcalină făcută din hidroxid de sodiu și cenușă) și/sau cu apă din abundență. Deși nu aprecia fumigația ca mijloc de dezinfectare, existau cazuri, cum era curățarea blănurilor, a pieilor de animale, când recomanda fumigații cu vapori de oțet. În plus, sugera curățarea anumitor obiecte cu oțet și ștergerea obiectelor metalice cu o soluție alcalină sau spălare din abundență în apa curgătoare⁴⁶. Chenot menționa că otrava ciumei e dizolvată prin spălarea tuturor elementelor uscate ale corpului uman și a hainelor infectate⁴⁷. Această idee a fost apoi dezvoltată de către alți medici din Ungaria și Transilvania.

Moartea lui Iosif al II-lea a marcat începutul unei epoci de restituire a drepturilor „constituționale”⁴⁸ ale Transilvaniei și întoarcerea la practicile neiluministe absolutiste ale politicii Curții vieneze. Regimul politic impus de împăratul Francisc I era favorabil întăririi controlului carantinei. Totuși, programul „chenotian” se bucura de o înaltă considerație în Transilvania, chiar și după retragerea lui Chenot în 1787. Ideile lui Chenot au furnizat pentru

⁴⁴ Bogdan-Florin Popovici, Emil Stoian, *op. cit.*, p. 52.

⁴⁵ Edmond Knaff, *Adam Chenot et deux autres médecins luxembourgeois qui se sont distingués en Autriche-Hongrie au 18e siècle*, Luxembourg 1930, p. 253 și urm.

⁴⁶ Józef Spielmann, *op. cit.*, p. 116-117.

⁴⁷ Adam Chenot, *Tractatus de Peste*.

⁴⁸ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, Editura Științifică, 1967. Potrivit cu *Diploma Leopoldină*, emisă de Leopold I în 1701, Curtea vieneză a promis să respecte vechile legi și decrete ale principilor Transilvaniei (*Aprobatae Constitutiones și Compilatae Constitutiones*). Acestea erau neglijate de către împăratul Joseph II. Astfel, Dieta Transilvană, reunită în 1791, a încercat să anuleze reformele sociale și administrative ale împăratului Joseph II. Una dintre problemele dezbătute a fost politica referitoare la carantină.

protomedicii din Ungaria și Transilvania mijloace de a restructura măsurile referitoare la ciumă și regulamentele carantinei și de a propune noi reforme sanitare. În calitate de șef al rețelei comisiilor sanitare, Michael G. Neustädter a redeschis dezbaterile pe tema epidemiologiei și etiologiei ciumei. Investigații științifice subsecvente au reîntărit propunerea sa din *Opinio in Re Sanitatis* (1793) de a îmbunătăți legislația sanitară precedentă (*Generale Normativum in Re Sanitatis*, 1770), din cauza efectelor dezastruoase ale acesteia asupra economiei⁴⁹. Cu toate acestea, cu referire la eradicarea ciumei, Neustädter a adoptat principiile lui Chenot și a respectat carantina stabilită de acesta. În plus, a propus organizarea „spitalelor” pentru oamenii infectați sau suspecți de a fi infectați cu ciumă, ca și izolarea și supravegherea caselor infectate de ciumă.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, teritoriile otomane au continuat să fie văzute ca teritorii contaminate natural de ciumă. Astfel, menținerea sistemului carantinei la granițele imperiului era văzută de către autoritățile imperiale ca imperios necesară, deși îngreua comerțul Transilvaniei cu lumea otomană. Michael Traugott Fronius (1761-1812), unul din intelectualii sași ai Transilvaniei, argumenta că un *cordon sanitar* și carantinele de la granițele Transilvaniei creau un sentiment de siguranță oferită de către stat împotriva otomanilor și a bolilor⁵⁰. Cu toate acestea, Fronius împărtășea opinia altor medici din provincie că guvernele ar trebui să intervină în organizarea vieții sociale pentru a preveni proliferarea bolilor epidemice. Mulți medici considerau că dacă poliția supraveghea mișcarea populației, igiena indivizilor și a comunităților, ca și lupta împotriva epidemiilor, ei ar putea fi mai eficienți în eradicarea epidemiilor, astfel respingând sistemul anacronic al carantinei. Membrii societății saxone Societatea Regală Germană din Transilvania (*Societas Polihistorum*) publica în ziarul societății, „Siebenbürgische Quartalschrift”, câteva articole asupra rolului poliției medicale în organizarea luptei împotriva bolilor infecțioase. Articolul lui Martin Lange afirma că:

O politică sanitară atentă la granița țării noastre este de o covârșitoare importanță; un birocrat nu poate avea atari atribuții. E necesar să angajăm medici și să le plătim un salariu bun. O supraveghere eficientă a supușilor imperiali, a călătorilor și negustorilor, mai ales la granița țării, e cea mai bună cale de prevenire a ciumei⁵¹.

⁴⁹ *Opinio in Re Sanitatis*, 1793, 11 r.-15 r.

⁵⁰ Michael Traugott Fronius, *Schreiben des Herrn Professor Michael Fronsius an Herrn Dr. Lange, den Werth der Contumantz, oder Quarantaine betreffend, aus Cameralistischen Gründen*, in Ferro, *Nähere Untersuchung der Pestansteckung nebst zwey Aufsätzen von der Glaubwürdigkeit der meisten Pestberichte aus der Moldau, und Wallachei, und der Schädlichkeit der bisherigen Contumenzen von D. Lange und Fronsius*, Wien, 1787, p. 177-198, aici p. 196 și urm.

⁵¹ D. Lange, *Von der Glaubwürdigkeit der neuesten Pestberichte aus der Moldau und Walachei und Beurteilung der bisherigen Contumenzen*, in „Siebenbürgische Quartalschrift”, nr. 3, 1793, p. 168. Vezi și B.F. Popovici, Monica Cincu, *Dr. Lange și opiniile sale asupra carantinelor ardelenilor* (I), în „Țara Bârsei”, 2002, p. 79-83. Mulțumesc pe această cale lui Bogdan Florin Popovici pentru textul tradus în limba română al lui Martin Lange.

Acest protest împotriva carantinei a câștigat o largă audiență la Viena, fiind publicat de Ferro în lucrarea sa despre contagiune. Articolul lui Lange accentua ideea că ciuma a fost o boală a păstorilor, astfel subliniind migrarea populației ca și cauză principală a epidemiei⁵².

Teoriile poliției medicale corespundeau climatului politic generat de Revoluția Franceză și războaiele napoleoniene. Curentul de idei despre prevenirea sănătății a luat o altă turnură, alte câteva boli au fost confundate cu ciuma datorită unui anume grad de ignoranță în rândul comunității medicale. Pentru mulți medici din Transilvania care călătoreau în Țara Românească și Moldova era clar că uneori locuitorii acestor țări foloseau ciuma ca o scuză pentru a ridica taxe ori a crește prețul brut al unor materiale ca lână, inul etc.⁵³. În consecință, această problemă i-a determinat pe medicii transilvăneni să redeschidă dezbaterile privitoare la cauzele și transmiterea ciumei.

Franz Schraud era faimos nu pentru teoriile sale medicale, ci pentru măsurile administrative eficiente. Cartea sa despre istoria ciumei în Sirmien (Mitorwica) a fost publicată în Germania în 1802 și tradusă în latină în 1803. El a publicat câteva proiecte pentru a combate ciuma. A conceput cea mai clară politică preventivă, care consta în controlul călătorilor și al negustorilor, aplicarea noilor metode medicale de prevenire a ciumei și construirea unor posturi noi de control a stării de sănătate a călătorilor⁵⁴. Proiectul lui⁵⁵ de prevenire a epidemiilor reflectă aderența la teoria directei contagiuni a lui Chenot. Schraud argumenta că anumite particule mici (*fomites*) erau responsabile pentru transmiterea bolii, respingând în același timp contagiunea pestilenței. El era un apărător puternic al teoriei directei contagiuni. A propus măsuri preventive: o bună informare a magistraților asupra semnelor bolii și metodelor de prevenire ale ciumei; curățarea hainelor, uneltelor, locurilor, camerelor, aerul proaspăt și/sau fumigația în locuințele umane erau esențiale în ținerea ciumei la distanță. Curățarea și ventilarea caselor locuite, supravegherea animalelor (în special a câinilor) era un alt set de măsuri prescrise de către toți *protomedicii*⁵⁶.

Schraud atrage atenția în special asupra igienei corpului uman. Alte măsuri preventive erau legate de administrarea cadavrelor. Potrivit cu principiile lui Iosif al II-lea, sfatul lui era să fie plasate în cimitire, departe de habitatul uman.

⁵² J.P. Ferro, *Nähere Untersuchung der Pestansteckung, nebst zwey Aufsätzen von der Glaubwürdigkeit der meisten Pestberichte aus der Moldau und Wallachen, und der Schädlichkeit des bisherigen Contumanz von D. Martin Lange und Michael Traugott Fronius*, Wien, Kurzbek, 1787, p. 3-4.

⁵³ D. Lange, *op. cit.*, p. 156, 161-164.

⁵⁴ Practica înregistrării acestor detalii a fost introdusă de împăratul Josef al II-lea (Arhivele de Stat ale Slovaciei, Jupa Bratislava, fasc. 3, no. 9, 1785, Ordinance no. 19612/25 iulie 1785). Toți preoții calvini trebuiau să citească cu grijă ordonanțele sanitare și să înregistreze datele personale ale tuturor locuitorilor din sate. Îi mulțumesc Evei Kowalska pentru această informație.

⁵⁵ Proiectul a fost intitulat *Brevis Institutio de Coercenda et Precavenda Peste and Projectum super Fomitum Pestis in Irregh et Neradin Extirpandorum a Medico Dirigente Propositum*, după Franz von Schraud, *Historia pestis Sirmienis*, vol. 2, Pest, ed. 1803, p. 43-46.

⁵⁶ *Ibidem* (este vorba de titlul *Instructione personae magistratualis, que inspectionem possessionis peste foedate habitura essi*, în *Historia pestis Sirmienis*, vol. 2, ed. 1802, p. 22).

Toți oamenii (fie ei săraci ori bogați) ar trebui să fie înmormântați cores-punzător. Cadavrele animalelor în putrefacție și scheletele păsărilor sau plantele putrezite ar trebui îngropate adânc în pământ. Cadavrele umane trebuiau examinate cu grijă de către un medic/chirurg, apoi spălate cu apă rece și oțet, iar obiectele personale arse⁵⁷.

În a doua parte a proiectului, Schraud recomandă de asemenea regimuri alimentare de prevenire a ciumei. El recomandă să nu se consume carnea de porc sau grăsimea. Experimentează noi metode de tratare a ciumei⁵⁸. Proiectul a fost trimis pentru aprobare facultăților de medicină din Viena⁵⁹ și (Buda)Pesta⁶⁰. Cu toate că propunerile nu erau noi sau unice, au atras atenția asupra problemelor provinciilor situate la periferia Imperiului. Indiferența profesorilor vienezi a fost contracarată prin acceptarea proiectului de către profesorii Universității din (Buda)Pesta⁶¹.

Măsurile preventive ale lui Schraud erau bazate pe încrederea acestuia în teoriile poliției medicale ale lui Johann Peter Frank. Acesta din urmă a scris câteva cărți în care a ilustrat înțelegerea sa privitoare la modul în care principiile și practicile poliției medicale ar trebui să funcționeze. Un exemplu pertinent este *Vorschriften der inländischen Polizei gegen die Pest und das gelbe Fieber* (Scrierile Poliției Centrale privitoare la ciumă și febra galbenă)⁶², lucrare publicată la 1805 în Viena, care aduce detalii suplimentare asupra practicilor ce trebuie aplicate pentru prevenirea intrării oamenilor purtători de ciumă pe teritoriul Imperiului Habsburgic. El menționează trei tipuri de acțiuni care trebuie să aibă loc: mai întâi, controlul tuturor călătorilor prin înființarea unor instituții de control în toate orașele și satele, în al doilea rând înregistrarea călătorilor în tabele care conțin toate datele personale, în al treilea rând controlul pașapoartelor și al certificatelor de sănătate. El a susținut și încurajat construirea de barăci pentru cei care efectuau controlul și a unor instrumente speciale care trebuiau folosite la verificarea documentelor călătorilor pentru a evita contactul direct cu posibilele obiecte infectate⁶³. Atât Schraud, cât și Neustädter au experimentat un tratament cu ulei de măsline care avea drept scop prevenirea bolilor infecțioase. Tratamentul cu ulei a fost trimis lui Neustädter de către guvernatorul Transilvaniei, care, cum am arătat mai sus, l-a primit la

⁵⁷ *Ibidem*, p. 43-46.

⁵⁸ *Ibidem*; vezi și Atila Stoianovici, Florian Atanasescu, *Informații epidemiologice cu privire la țara noastră în „Historia de Pestis Sirmiensis”*, în G. Brătescu (editor), *Din istoria luptei antiepidemice. Studii și note*, p. 179-181, aici p. 181.

⁵⁹ F. Schraud, *Opinio Facultatis Medicae Viennensis sueper projecto premissio*, în *Historia pestis Sirmienis*, vol. 2, p. 101-113.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 114-117.

⁶¹ Ideile din proiecte erau deschis prezentate prin publicarea traducerii acestora în maghiară, *A Pestis idejen mire kellesék vigyázni*, în Guberniul Transilvaniei. Ordinanța nr. 9454/1813, BAR, Filiala Cluj-Napoca, fond Unitarieni.

⁶² F. Schraud, *Vorschriften der inländischen Polizei gegen die Pest und das gelbe Fieber*, Wien, 1805, p. 2-5.

⁶³ Idem, *Historia de pestis Sirmiensis 1771-1772*, vol. 1, Pesta, 1802.

rândul lui de la ambasadorul Suediei la Constantinopol. Mai mulți doctori credeau ca uleiul de măsline amestecat cu diferite mirodenii ar avea capacitatea de a preveni ciuma⁶⁴.

Alți *protomedici* provinciali au contribuit la dezvoltarea măsurilor preventive. Michael G. Neustädter pune accentul pe poluarea înconjurătoare ca principală cauză în multe boli, cum ar fi tifosul, febra tifoidă și malaria. Privitor la mediul înconjurător, el a fost susținătorul unor reforme sanitare radicale. Observațiile sale privitoare la legătura dintre murdărie și boli au dus la un program care urmărea asanarea mlaștinilor, curățarea râurilor, precum și a orașelor și a satelor. Mai mult, comisiile de sănătate erau capabile să demonstreze o strânsă corelație între casele celor săraci, insalubritate și sărăcie, pe de o parte, și boli, pe de alta, de vreme ce cartierele celor săraci erau cele mai afectate. În proiectul său de lege, *Opinio in Re Sanitatis*, întocmit în 1793, Neustädter a elaborat o politică preventivă care oferea asistență medicală pacienților săraci de la orașe și, în mai mică măsură, de la sate. Cu toate că în *Gubernium* din Transilvania nu s-a adoptat taxa, ideile inspirate din politica sănătății publice iozefine au fost dezvoltate într-un program și puse în practică prin următorii *protomedici* din Transilvania.

Astfel, Samuel Pataki III a propus o nouă legislație. După publicarea cărții *De Cognitione Pestis*⁶⁵, scrisă în latină, a fost emisă o ordonanță tradusă în maghiară, germană și română (două versiuni)⁶⁶. Ambele publicații au fost scrise la cererea autorităților și publicate în aceeași casă de editură, cu sprijinul autorităților. Versiunea latină a fost strict științifică și extrem de precisă în descrierea cumei și a mecanismelor contagiunii, a metodelor preventive etc. Principalul obiectiv al publicării, exprimat în introducere, era o politică rațională ce avea ca scop protejarea Transilvaniei de epidemiile de ciumă provenite din Imperiul Otoman. Traducerile vernaculare (în germană, maghiară și română) puneau accentul pe măsurile practice de prevenire a cumei.

Acțiunile guvernării centrale vieneze erau întrepătrunse cu preocupările medicilor pentru aplicarea măsurilor poliției. În această privință, măsurile erau întărite și un strict control era impus. Ordonanțele împotriva cumei emise în timpul domniei împăratului Francisc I (1792-1830) au reflectat modul în care problemele politice au afectat politica sănătății. Măsurile preventive elaborate în această perioadă s-au legat de problemele medicale, în nevoia de a proteja Imperiul de amenințarea Revoluției Franceze și a războaielor napoleoniene în

⁶⁴ *Ibidem*, vol. 3, *Introducere*; vezi și Atila Stoianovici, Florian Atanasescu, *op. cit.*, p. 181.

⁶⁵ Titlul complet este *Cognitio Pestis, et Praecautiones, dum malum hoc vicinis Provinciis grassatur, vel M. Principatum Transylvaniae Invasit, Observandae*. A fost publicată la Cluj, în 4 noiembrie 1813. Ordonanța nr. 9146/1813. În *Introducere* se afirmă: „Politiae rationalis media lueum Pestiferam precavendi, proculque a nostrae Patriae limitibus repellendi ita comparata sunt...”.

⁶⁶ G. Brătescu, *Grija pentru sănătate...*, p. 206. G. Brătescu menționează că cele două versiuni românești, concepute după versiunile germană și maghiară, conțin un amestec al celor două ordonanțe, una publicată în 1813 și alta în 1815. În studiul meu am folosit numai versiunea latină originală, alături de traducerile românești.

vest și de otomani în est. Ca atare, teoriile contagiunii și practicile preventive medicale au avut importante implicații asupra politicilor sănătății, ca și în lupta împotriva otomanilor.

O ordonanță emisă în ianuarie 1815 reinstaura pedeapsa cu moartea pentru cei care practicau comerțul ilegal și încălcau granițele Imperiului Habsburgic. Mai mult, în caz de ciumă, legea marțială urma să fie declarată la granițe și regiunea avea să fie considerată în stare asediu, măsură care a fost implementată din 1805⁶⁷.

Ordonanțele austriece împotriva ciumei au inspirat politica împotriva ciumei și măsurile de prevenire a epidemiilor în Principatele Române⁶⁸. Modelul și organizarea carantinelor austriece au inspirat și construirea carantinelor românești de pe malul Dunării după 1834. Ion Negru, citându-l pe medicul Pavel Vasici Ungureanu (1806-1888), menționa că cele mai importante carantine românești din stânga Dunării erau: Turnu Severin, Isvoarele, Calafat, Bechet, Turnu, Zimnicea, Giurgiu Oltenița, Călărași, Gura Ialomiței și Brăila (în Țara Românească) și Galați din Moldova⁶⁹.

În 1854, în Moldova se stabileau aceleași reguli și măsuri împotriva ciumei ca și în Imperiul Habsburgic din 1805, cum ar fi: stabilirea unui cordon sanitar permanent pe Dunăre, înființarea de patrule de soldați care să supravegheze linia de graniță, amplasarea de stații carantinale cu barăci pentru dezinfectarea mărfurilor și adăpostul călătorilor pe toată perioada de carantină⁷⁰. În secolul al XIX-lea, timpul de carantină nu mai era atât de strict prevăzut ca în cel anterior. Este relevant că, în acest regulament elaborat pentru Moldova, accentul se pune pe supravegherea călătorilor și dezinfectarea mărfurilor. Carantina a fost o instituție la care se recurgea pentru protecția împotriva epidemiilor și bolilor necunoscute⁷¹.

Concluzii

Politica sanitară a fost o parte importantă a politicii de centralizare a imperiului, inițiată de Curtea veneză. Bolile infecțioase (în special ciuma) precum și consecințele lor politice, economice și medicale au influențat această politică. Transilvania și Ungaria, datorită situației lor la granițele cu Țara Românească, Moldova, teritorii aflate sub suzeranitatea Imperiului Otoman, au fost permanent

⁶⁷ Auzüge aus dem Pest-Polizey – Ordnungen für k.u.k. Staaten, 1805. Österreichischen Staatsarchivs. Kriegsarchiv (KA), Feldakten, *Wissenschaftliche Kriegsmemoires. Ärztliche Vorschläge*, XXVII, doc. nr. 11; Ordonanța B 5, ianuarie 4, 1815, 4v.-6r. Am găsit acest document într-o colecție de ordonanțe intitulată *Anexă la Regulamentul Ciumei din 1770*, adăugată la *Generale Normativum in Re Sanitatis*; BAR, Filiala Cluj-Napoca, fond Unitarieni.

⁶⁸ K.A. Feldakten, *op. cit.*, p. 15.

⁶⁹ Ion Negru, *Cum vedea doctorul Pavel Vasici carantinele în 1847*, în G. Brătescu (editor), *Din istoria luptei antiepidemice. Studii și note*, p. 315-321.

⁷⁰ *Ibidem*. Se stabileau 15 pichete de control la granița dintre Moldova și malul drept al Dunării.

⁷¹ Österreichischen Staatsarchivs. Allgemeines Verwaltungsarchiv(AVA), Inneres, Epidemien in Genere, 36.5, Karton 1007, Protocol 11282 din 6 și 9 aprilie 1898.

expuse epidemiilor. Această regiune era considerată de către medicii vremii a fi sursa cumei. Atât epidemiile, cât și puterea otomană au constituit o importanță provocare pentru împărații Habsburgi.

Măsurile de prevenire a cumei au fost determinate de teoriilor și practicile medicale dominante în acea perioadă. La începutul secolului al XVIII-lea, preponderența teoriei miasmatică și pericolul turcesc au dus la construirea la granițele Imperiului Habsburgic a unui cordon sanitar care s-a întins de la Marea Adriatică până în nordul Transilvaniei și în Bucovina. Stațiile carantinele amplasate în punctele cheie ale graniței au fost menținute și utilizate ca principală instituție de prevenție antiepidemică până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Ele au fost amplu dezvoltate în Principatele Române după 1834 pentru a funcționa ca o instituție ce deține controlul asupra oamenilor și a mărfurilor care circulau pe Dunăre.

În contextul Europei Centrale, noile teorii medicale, în special teoria contagiunii, erau inextricabil legate de problemele economice cauzate de schimbul de relații comerciale cu Imperiul Otoman. Contagiunea a fost o problemă economică și a influențat practicile medicale și instituționale pe care medicii din Ungaria și Transilvania le-au promovat în provinciile afectate de epidemiile de ciumă.

Teoriile medicale și polițienești au fost agreate atât de Curtea vieneză, cât și de doctorii și membrii inteligenței locale. Pe de-o parte, împărații Habsburgi, în perioada Revoluției Franceze și a războaielor napoleoniene, au preferat practici care să controleze strict ciuma ideologică care venea din Franța. Pe de altă parte, autoritățile locale preferau o mișcare mai liberă a mărfurilor care favorizau comerțul și bunăstarea Ungariei și Transilvaniei.

Teoriile medicale și cele polițienești au dus la implementarea unor noi practici preventive, cum ar fi: dezinfecția obiectelor și banilor cu diverse substanțe chimice sau cu apă, ungerea cu diverse uleiuri pentru a preveni ciuma, precum și construirea de barăci și instrumente speciale care trebuiau folosite pentru a evita contactul direct cu obiectele infectate. Acest aspect a fost dezvoltat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea odată cu teoriile bacteriologice, când dezinfecția cu substanțe chimice și cu aburi devine preponderentă. Carantina era înlocuită cu stații de izolare și dezinfecție. Construcția lor, în special în Principatele Române, era similară cu a carantinelor. În consecință, carantina a fost o soluție ultimă ce oferea sentimentul de siguranță și protecție împotriva epidemiilor.

**Medical and Institutional Practices to Combat Epidemics in Hungary,
Transylvania and Banat, 1770-1850**

(Abstract)

Keywords: health policy, epidemics, quarantine, plague, medical history, Hungary, Transylvania, Moldavia, Wallachia.

This article examines the impact of plague epidemics on the medical theories and practices as well as the influence on the sanitary policies implemented in the Habsburg Monarchy and Moldova and Wallachia between 1770s-1850s. It retraces the way in which physicians, intellectuals and members of governing circles from the Habsburg Monarchy and the two Danubian Principalities used the medical, economical, political and cultural arguments in order to elaborate government regulations for the preservation of population's health. The sanitary policy facilitated not only the preventative practices against epidemics, but also the administrative centralization within the empire and in the Romanian Principalities. The article emphasizes that medical police theories contributed to the reorganization of quarantine, which remained the main institution to prevent epidemics. Although in the nineteenth century, the emphasis was on isolation and disinfection, the quarantine remained as an ultimate solution that offered protection while facing an unknown diseases.

Afaceri private, cărmuire imperială și modernizare: un proiect de reformă la frontiera dunăreană ruso-otomană, 1800-1817

Ștefania COSTACHE

Numele de „Manuc” se asociază pentru mulți bucureșteni cu imaginea hanului pe care Manuc Mirzayan, cunoscut zaraf armean, dragoman otoman, paharnic muntean și cavaler al Imperiului Țarist, l-a construit pe malul Dâmboviței în 1808. Deși Manuc a fost un mediator important între taberele rusă și otomană în timpul războiului dintre 1806 și 1812, desfășurat pe teritoriul Principatelor, și cu toate că a deținut funcții oficiale influente, activitatea și relevanța sa pentru istoria politică sau economică a Principatelor în acea perioadă au fost puțin studiate de istoricii români. Excepții au făcut Hagop Siruni, care a intuit rolul acestui personaj în istoria română și regională¹, și Ștefan Ionescu, care i-a studiat activitatea în Muntenia și Basarabia².

În completarea acestor studii, eu mă concentrez asupra mobilității lui Manuc între rețeaua de putere otomană extinsă și în Principate și administrația rusă din Basarabia, pentru a reconstitui contextul în care un asemenea personaj a dobândit putere și transformarea istorică pe care ascensiunea sa a oglindit-o la frontiera a două imperii. Astfel, studiul meu reconstituie modul în care arendășia, o activitate cu aspect social-economic și implicând interese locale, a dobândit rol politic în cadrul guvernării imperiale otomane la sfârșitul secolului al XVIII-lea. De asemenea, cercetarea mea propune analiza unei practici social-politice de anvergură imperială ca metodă pentru a aborda modele alternative de modernizare în context ne-european.

Istoriografiile despre Principate și Imperiul Otoman au oscilat între două abordări pentru a analiza modernitatea în regiune. O primă abordare, emina-mente politică, a fost de a identifica Europa drept sursa civilizației universale și de a analiza procese de europenizare instituțională³. Stimulată de decolonizare,

¹ H. Dj. Siruni, *Bairakdar Moustafa Pacha et Manouk Bey*, „prince de Moldavie”, în „Balcania”, tom 6, 1943, p. 1.

² Ștefan Ionescu, *Manuc Bei, zaraf și diplomat la începutul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976.

³ Cem Emrence, *Three Waves of Late Ottoman Historiography, 1950-2007*, în „Middle East Studies Association Bulletin”, tom 41, nr. 2, 2007, p. 138.

o a doua abordare a fost de natură social-economică și a explicat modernizarea prin integrarea Balcanilor și Orientului Mijlociu în sfera capitalismul vestic⁴. Acest model a corespuns în plus nevoii ideologice de a arăta că națiunea și-a putut dezvolta potențialul abia după eliminarea structurilor imperiale⁵.

Pe de altă parte, adoptarea națiunii ca și cadru al cercetării a limitat dialogul dintre istoriografia Principatelor și cea a Imperiului Otoman, în ciuda folosirii unor teorii identice ale modernizării și relației cu Europa. Astfel, istoriografia română s-a concentrat pe contactul economic, politic și cultural cu Europa după limitarea puterii suzerane otomane la nordul Dunării și a negat potențialul autorității imperiale otomane de a produce modernizare în Principate⁶. În acest sens, istoriografia Principatelor a perpetuat timp îndelungat ipoteza monopolului otoman impus de guvernul imperial asupra produselor locale și care ar fi subminat schimburile economice înnoitoare cu Europa⁷. Ulterior, importante critici au fost aduse acestei ipoteze de către Constantin Giurescu, care a subliniat că monopolul otoman asupra anumitor produse agricole din Principate și exploatarea economică otomană acuzate de întârzierea economică de aici nu sunt suficient documentate pentru a susține că au fost aplicate sistematic. De asemenea, Bogdan Murgescu a argumentat că „monopolul” otoman a fost un concept introdus în discursul politic și istoric abia în secolul al XIX-lea pentru a evalua retrospectiv relațiile economice dintre Principate și Imperiul Otoman⁸.

Această perspectivă asupra modernității în Balcani și în Principate necesită însă o reevaluare profundă, urmând curentului teoretic revizionist despre modernizare. Noi cercetări au criticat caracterul simplificator al abordării eurocentrice a modernizării atât în istoriografia despre superioritatea civilizațională a Europei, cât și în teoria sistemelor mondiale care a condamnat imperialismul capitalist european. Studiile de istorie globală au subliniat caracterul contingent al saltului istoric al statelor europene, punctând nivelul paralel de dezvoltare al altor imperii⁹. Analizele postcoloniale au criticat modernizarea ca proiect

⁴ Suraiya Faroqhi, Fikret Adanir, *Introduction*, în Suraiya Faroqhi and Fikret Adanir (eds.), *The Ottomans and the Balkans – A Discussion of Historiography*, Leiden, Brill, 2002, p. 21-22; Daniel Chirot, *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan colony*, New York, Academic Press, 1976.

⁵ Maria Todorova, *The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism*, în „Slavic Review”, tom 64, nr. 1, an 2005, p. 148-149; Suraiya Faroqhi, Fikret Adanir, *Introduction*, în *loc. cit.*, p. 42.

⁶ Potențialul modernizator al autorității otomane a fost minimalizat sau negat și de istoriografiile altor foste teritorii ale Imperiului Otoman, precum Egiptul. Ken Kunno notează și critică această perspectivă, precum și teoria modernizării exclusiv prin europeanizare în *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, p. 1-17.

⁷ Constantin C. Giurescu, *Caracterul relațiilor dintre români și turci*, în *Probleme controversate în istoriografia română*, București, Editura Albatros, 1976.

⁸ Bogdan Murgescu, *Avatarurile unui concept: monopolul comercial otoman asupra Țărilor Române*, în RI, tom 1, nr. 9-10, 1990, p. 824-826.

⁹ Barbara Bush, *Imperialism and Postcolonialism*, Edinburgh, Pearson Education Limited, 2006, p. 79-80.

colonizator și imperialist deoarece a proclamat diferența dintre „dezvoltarea” puterii colonizatoare și „înapoierea” popoarelor colonizate prin instituirea unor practici opresive și a unor categorii sociale și politice discriminatoare¹⁰.

Comentatorii modernității europene au disputat la rândul lor ideea unui proiect european unic și coerent de modernizare. Astfel, S. Eisenstadt, care a echivalat impulsul modernist cu ideea de schimbare a societății prin implicarea conștientă a individului, a subliniat varietatea proiectelor modernizatoare atât din punctul de vedere al distribuției lor geografice, cât și al misiunii lor politice, sociale sau economice¹¹. Eisenstadt a urmat astfel gânditorilor postcoloniali în a observa că transformările din ultimele două secole din Europa și însușirea ideii de schimbare pe alte continente au condus la „modernități multiple”.

O asemenea reevaluare teoretică impune de asemenea schimbarea modului în care modernizarea poate fi analizată dincolo de frontierele dintre societăți și combinând aspectele sociale, politice și economice ale activității umane. Adoptând observația lui Kenneth Pomeranz potrivit căruia imperiul este un stimulent pentru schimbare¹², sugerez că o practică integrată mecanismelor social-politice otomane, precum arenda, a putut produce alternative locale la modelele de modernizare prin europenizare instituțională, naționalism sau capitalism. Biografia lui Manuc Mirzayan este potrivită acestui demers revizionist din perspectiva istoriei sociale a imperiilor, întrucât scoate în evidență atât inițiativa individuală, cât și practicile social-politice care au încadrat-o.

Articolul este alcătuit din patru secțiuni. Prima este o scurtă descriere a contextului istoric de la gurile Dunării la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Cea de-a doua propune o biografie a lui Manuc Mirzayan, de la începutul activității la Rusçuk și până la moartea sa în Basarabia țaristă, pentru a releva rețelele politice și economice de la frontiera dunăreană a Imperiului Otoman. A treia secțiune este o analiză a consecințelor politice ale arendășiei la nordul și sudul Dunării, din perspectiva contactului între politica munteană și cea otomană. Iar ultima parte investighează activitatea și discursul lui Manuc din prisma modernizării locale. Astfel, voi explica de ce un personaj precum Manuc, care a fost dregător al Imperiului Otoman și cavaler al Imperiului Țarist, a înțeles arenda sau achiziționarea de pământuri publice – două practici asociate cu venalitatea și deteriorarea puterii statului – ca producătoare de dezvoltare economică locală și de loialitate față de imperiu.

Am devenit interesată de Manuc Miryazan în urma discuțiilor cu colegi otomaniști¹³, însă am descoperit importanța sa politică citindu-i documentele

¹⁰ Patrick Wolfe, *History and Imperialism: A Century of Theory from Marx to Postcolonialism*, în AHR, tom 102, nr. 2, 1997, p. 409-410.

¹¹ S.N. Eisenstadt, *Multiple modernities*, în „Daedalus”, tom 129, nr. 1, 2000, p. 13.

¹² Kenneth Pomeranz, *Social History and World History: From Daily Lives to Patterns of Change*, în „Journal of World History”, tom 18, nr. 1, 2007, p. 86-87.

¹³ Pe această cale doresc să le mulțumesc Rossitsei Gradeva, profesor la American University in Bulgaria, și lui Aysel Yıldız, cercetător postdoctorand la Sabanci University, pentru comentariile și sugestiile dumnealor în timpul cercetării pentru acest articol.

armenești și turcești, care au fost traduse și păstrate în arhiva personală a istoricului otomanist Hagop Siruni¹⁴, și numeroase alte documente românești păstrate la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București. Aceste surse documentează strânsa relație dintre Manuc, ayanii otomani Tirsinikli-oglu și Mustafa Pașa Bairaktar, domnitorul Constantin Ipsilanti, boierul muntean Constantin Filipescu și boierul moldovean Iordache Rosetti-Roznovanu, consulul rus Kirico și baronul rus Stroganoff.

Întrucât istoriografiile naționale, prin prisma cărora analizăm o perioadă atât de complexă precum cea de la începutul secolului XIX, au dificultăți în a folosi categoriile lor de identificare pentru a cataloga un asemenea personaj complex¹⁵, ascensiunea lui ne-ar putea părea fie misterioasă, fie nereprezentativă pentru societatea și viața politică dunărene din această perioadă. În plus, este cunoscut faptul că ierarhia otomană restricționa opțiunile și traiectoria unui individ precum Manuc: nefiind musulman, el era considerat *reaya*, iar *reayalelor* le era limitat accesul la funcții politice. Chiar și în Țara Românească atitudinea față de un negustor armean, precum Manuc, oscila tradițional între toleranță și persecuție.

Însă dacă respingem cazul lui Manuc ca atipic și nereprezentativ, neglijăm faptul că administrația din Țara Românească și din Imperiul Otoman la sfârșitul secolului XVIII accepta asemenea personaje, folosea într-o mare măsură experiența și puterea lor economică și îi coopta în guvernare¹⁶. Guvernarea otomană din această perioadă era definită de rețelele de putere care conectau înalți dregători, creditorii (de regulă membri ai comunităților creștină și iudaică), membri ai familiilor fanariote și ayani. Aceste rețele asigurau funcții importante precum aprovizionarea capitalei și guvernarea provinciilor de periferie¹⁷. Apartenența la un grup religios non-musulman restricționa într-adevăr accesul în ierarhia otomană. Cu toate acestea, familiile fanariote creștin-ortodoxe au ajuns să dețină o autoritate de necontestat în birocrăția și diplomația imperiale, care îi surprindea chiar și pe suveranii otomani, devenind și membri activi ai grupurilor politice de la Constantinopol¹⁸. Accesul familiilor fanariote la tronul Principatelor a contribuit la extinderea acestor rețele, stabilind alianțe politice și interese economice comune cu boierii locali, punându-i în contact cu dregători

¹⁴ Vartan Arachelian, *Munca unui savant armean în România*, București, Biblioteca Bucureștilor, 2008, p. 44-45.

¹⁵ Christine Philliou, *The Paradox of Perceptions: Interpreting the Ottoman Past through the National Present*, în „Middle Eastern Studies”, tom 44, nr. 5, 2008, p. 662, 673.

¹⁶ Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*, Leiden, Boston, Brill, 2004; Robert Olson, *Jews, Janissaries, Etnaf and the Revolt of 1740 in Istanbul: Social Upheaval and Political Realignment in the Ottoman Empire*, în „Journal of the Economic and Social History of the Orient”, tom 20, nr. 2, 1978, p. 201-202.

¹⁷ Ariel Salzmann, *op. cit.*, p. 112; Christine Philliou, *Worlds, Old and New: Phanariot Networks and the Remaking of Ottoman Governance in the First Half of the 19th century*, PhD Thesis, Princeton University, 2004, p. 93.

¹⁸ Christine Philliou, *Communities on the Verge: Unraveling the Phanariot Ascendancy in Ottoman Governance*, în „Comparative Studies in Society and History”, tom 51, nr. 1, 2009, p. 159.

otomani și facilitând integrarea în administrația locală a numeroși protejați și acoliți¹⁹. Plasând activitatea lui Manuc într-un asemenea context, observăm că o ascensiune ca a lui nu era neobișnuită; singurele elemente inedite au fost abilitatea sa de a-și păstra poziția și viața în timpul unor conflicte majore la Constantinopol și București și de a-și continua apoi ascensiunea în administrația rusă din Basarabia.

Schimbările la frontiera ruso-otomană dunăreană la sfârșitul secolului al XVIII-lea

Pentru a putea releva dimensiunile biografiei lui Manuc Mirzayan, voi schița mai întâi contextul istoric în care acesta a acționat, care a fost demarcat de războaiele ruso-otomano-habsburgice dintre 1769 și 1774, de războiul ruso-otoman dintre 1806-1812 și de cel napoleonian împotriva Imperiului Țarist din 1812. La nivel internațional, aceste războaie au consacrat imaginea Imperiului Otoman ca „omul bolnav al Europei” și ca posibilă pradă pentru vecinii săi, un pericol pe care unii dregători otomani au încercat să îl elimine printr-o serie de reforme ale administrației și ale armatei²⁰. În Imperiul Otoman, secolul al XVIII-lea a fost consacrat drept secolul *ayanilor*, al potențailor locali care au dobândit avere și putere locală, cumpărând de la Poartă privilegiul de a extrage taxele din anumite regiuni care erau proprietatea sultanului sau a statului²¹. Unii dintre acești potențați au ajuns să se opună în mod deschis sultanului²². Alții au acceptat, în 1808, propunerea vizirului Mustafa Pașa, el însuși fost asociat al unui ayan, de a constitui „un parteneriat” cu autoritățile centrale, prin care acestea le recunoșteau autonomia locală în schimbul loialității față de imperiu și al acceptării reformelor de sistematizare a armatei²³. Moartea lui Mustafa Pașa în timpul unei noi revolte la Constantinopol a făcut ca acest proiect politic să fie abandonat.

În ceea ce privește Principatele, domniile fanariote au intensificat controlul Porții la nivel local și au integrat elitele locale în mediul politic otoman²⁴. Pe de altă parte, Principatele au fost și obiectul mai multor ocupații militare ruse și habsburgice, administrația locală revenind atunci boierilor care

¹⁹ Marc Zallony, *Despre fanarioți*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Gobl, 1897, p. 36-40.

²⁰ Robert Mantran, *Începuturile „Chestiunii Orientului” (1774-1839)*, în Robert Mantran (editor), *Istoria Imperiului Otoman*, București, Editura ALL, 2001, p. 358-360.

²¹ Vezi Bruce McGowan, *The Age of the Ayans 1699-1812. The elites and their retinues*, în Halil Inalcik, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. II, 1997, p. 661-663.

²² Anatoli F. Miller, *Mustapha Pacha Bairaktar*, București, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, 1975, p. 108-112.

²³ Ariel Salzmann, *op. cit.*, p. 186-187; Ali Yaycioglu, *The Provincial Challenge: Regionalism, Crisis and Integration in the Late Ottoman Empire (1789-1812)*, PhD Thesis, Harvard University, 2008, p. 414, 436-437.

²⁴ Christine Philliou, *Communities on the Verge*, p. 157.

încercau să își consolideze pozițiile prin alianțe mai mult sau mai puțin temporare cu armatele de ocupație. O consecință a ocupațiilor și conflictelor militare ruso-otomano-habsburgice a fost faptul că, în 1775, Moldova a pierdut districtele din nord, ale Bucovinei, pe care Imperiul Otoman le-a cedat Imperiului Habsburgic, iar în 1812 pe cele din est, ale Basarabiei, pe care Imperiul Otoman le-a cedat celui Țarist. Aceste cedări teritoriale au fost urmate de relocări ale populației din aceste districte, cuprinzând boieri și indivizi de condiție umilă, care au optat să se mute cu avutul lor în Moldova sub autoritate otomană, ori să rămână supuși ai noilor suverani. Cei care au avut proprietăți funciare de cealaltă parte a frontierei, le-au vândut sau le-au schimbat cu cei care și-au lăsat proprietățile în Moldova²⁵. Au urmat apoi procedurile prin care administrațiile habsburgică și rusă au trecut la înregistrarea proprietarilor și boierilor din teritoriile nou achiziționate, pentru includerea lor în ierarhiile nobiliare²⁶. Elitele locale din Basarabia se vor bucura, pentru o vreme, de această largă autonomie în reglementarea componenței lor și în administrarea provinciei, supunându-se apoi treptat tentativelor de centralizare și de control ale organelor administrative ruse²⁷.

Omul potrivit la locul potrivit – o scurtă biografie a lui Manuc Mirzayan

Manuc Mirzayan s-a născut într-o familie de negustori armeni stabiliți la Rusçuk, un oraș aflat de cealaltă parte a Dunării, vizavi de orașul Giurgiu. Preluând afacerile negustorești ale tatălui său, Manuc și-a îmbunătățit situația materială prin căsătoria în 1785 sau 1786 cu fiica unui negustor armean bogat²⁸. Ceea ce i-a deschis însă numeroase oportunități a fost accesul la rețelele de credit și politice otomane prin colaborarea cu ayanul local Tirsinikli-oglu. Se pare că această colaborare a început în 1802, atunci când Manuc i-a oferit ayanului împrumuturi cu bani, servindu-i apoi și ca intendent și colecător al veniturilor de pe pământurile pe care Tirsinikli-oglu le arendase pe viață de la sultan²⁹. Prin arendarea mai multor pământuri publice (miri) din jurul Rusçukului, Tirsinikli-oglu și-a consolidat autoritatea locală și a creat un bastion de unde s-a opus măsurilor de reformă imperială impuse de la Constantinopol. Însă intrând în conflict cu ayanul Pasvan-oglu de la Vidin, un alt contestatar al reformelor, Tirsinikli-oglu s-a raliat până în 1802 sultanului Selim III și puterii centrale³⁰.

²⁵ Elena Moisiuc, *Câteva date economice privind moșiile din Moldova ale fondului bisericesc bucovinean*, în RA, tom 35, nr. 5, 1973, p. 5.

²⁶ Gheorghe Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, București, Editura Tritonic, 2004, p. 5-8.

²⁷ Ioan Frunțașu, *O istorie etnopolitică a Basarabiei 1812-2002*, Chișinău, Editura Cartier, 2002, p. 42-45.

²⁸ Ștefan Ionescu, *op. cit.*, p. 26.

²⁹ *Ibidem*, p. 27.

³⁰ Anatoli F. Miller, *op. cit.*, p. 102.

Prin intermediul ayanului, Manuc a dobândit noi parteneri de afaceri și aliați în Țara Românească. Tirsinikli-oglu a fost cel care l-a recomandat pe Manuc și domnitorului Țării Românești Constantin Ipsilanti, căruia zaraful i-a acordat împrumuturi în bani. Ca răsplată, Ipsilanti i-a oferit lui Manuc titlurile de serdar și paharnic, iar din 1803, administrarea salinelor³¹. Din aceeași perioadă datează și primele achiziții de pământ ale lui Manuc în Muntenia, unde a cumpărat podgorii și moșia Pasărea³². În aceeași perioadă, Manuc a acordat împrumuturi și boierilor munteni, printre care și vistiernicul Constantin Filipescu, care s-au refugiat din calea atacurilor lui Pasvan-oglu în Transilvania. Filipescu, aflându-se în divanul Principatului în timpul ocupației ruse de la 1806-1812, i-a facilitat lui Manuc arenda asupra câtorva sate din vecinătatea Bucureștiului (Tâncăbești, Pupăza și Moara Domnească), unde Manuc devenea singurul responsabil cu strângerea dărilor din care urma să verse o parte la Vistierie³³. Aceste privilegii recompensau faptul că Manuc împrumutase Vistieria cu bani în câteva rânduri și se dovedise un adevărat „patriot”. Pământurile de la Tâncăbești, Pupăza, Moara Domnească, Dragomirești, Giulești, Zurboia și Popești au rămas în posesia lui Manuc și a familiei sale mult după moartea sa³⁴.

După asasinarea lui Tirsinikli-oglu la ordinul unui ayan rival, Manuc Bei și-a păstrat situația privilegiată și a preluat administrarea veniturilor și cheltuielilor din Târnovo și Ruschuk³⁵. Mustafa Pașa Bairaktar, un protejat al lui Tirsinikli-oglu și noul partener politic și de afaceri al lui Manuc, a devenit el însuși ayan al acestor regiuni. Este, de asemenea, perioada războiului ruso-otoman, a detronării lui Selim III de către o facțiune otomană adversară reformelor și a instalării ca sultan a lui Mustafa IV. Mustafa Pașa Bairaktar, comandând trupele otomane de la Dunăre, a folosit medierea lui Manuc pentru a obține pacea cu Rusia, în timp ce plănuia detronarea sultanului Mustafa³⁶. În 1808, Mustafa Pașa a reușit să îl înlăture pe sultan și să îl înlocuiască cu Mahmud II, cel care l-a numit mare vizir imediat după aceea. În această poziție, Mustafa Pașa nu și-a uitat aliatul. Invocând faptul că Manuc a asigurat aprovizionarea armatelor imperiale staționate la Dunăre în timpul războiului, l-a numit dragoman imperial și cămăraș al Moldovei; și i-a acordat scutiri pentru sine și urmașii săi de la taxele imperiale pentru pământurile pe care le deținea în Muntenia³⁷. Însă la puțin timp după aceea, a avut

³¹ Ștefan Ionescu, *op. cit.*, p. 24-25, 29; Anatoli F. Miller, *op. cit.*, p. 125.

³² ANIC, Documente Muntenesti, nr. 748, Pachet 2, nr. 3, f. 1; Ionescu, *Manuc Bei*, p. 29.

³³ DANIC, fond Siruni, nr. 1466, f. 44; idem, Achiziții Noi, nr. 1297, Pachet MMCMXLVI, nr. 4, f. 1.

³⁴ Ioan C. Filitti, *Arenda moșiilor în Muntenia la 1831 și 1833, București: Atelierele grafice Socec, 1932*, p. 15-17; Maria Grigoruță, Ionel Ioniță, Elena Marcu, *Manuc Bei*, București, Muzeul Municipiului București, 2005, p. 36.

³⁵ Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României, 1791-1812*, vol. III, București, Editura Academiei RSR, 1976-1986, p. 251.

³⁶ Ștefan Ionescu, *op. cit.*, p. 37

³⁷ H. Dj. Siruni, *Bairaktar Moustafa Pacha et Manouk Bey, prince de Moldavie, în „Balcenia”, vol. 6, 1943, p. 66-69.*

loc o nouă revoltă în timpul căreia Mustafa Bairaktar a fost ucis. Apropiatii săi s-au refugiat la Rusçuk și chiar în tabăra rusă, iar Manuc s-a așezat în Țara Românească aflată sub ocupație³⁸, unde a servit ca mediator în negocierile de pace ruso-otomane.

Manuc a rămas în Țara Românească între 1809 și 1813, continuând să ofere consiliere diplomaților otomani, dar și întreținând bune relații și afaceri cu autoritățile ruse³⁹. Astfel, a primit ordinele cavalierești Sfânta Ana, clasa II, și pe cel al Sfântului Vladimir în rangul al treilea. După o scurtă ședere în Transilvania, unde se refugiase de teama lui Ioan Caragea, domnitorul Țării Românești, care făcea parte dintr-o facțiune otomană rivală celei a lui Mustafa Pașa⁴⁰, în 1815 s-a mutat în Basarabia, care fusese deja cedată Imperiului Țarist prin pacea ruso-otomană de la 1812. După cum sugerează într-o scrisoare, Manuc urmărise schimburile și tranzacțiile cu pământ între boierii moldoveni și cei restabiliți în Imperiul Habsburgic, unele dintre proprietățile implicate aflându-se în Basarabia, care era pe cale să devină provincie rusă. Manuc a cumpărat el însuși câteva dintre aceste moșii, învecinate cu pământurile pe care monarhia rusă le achiziționase în provincie⁴¹. În 1816, Manuc i-a scris țarului Alexandru I propunându-i construirea unui oraș, Alexandropol, pe una din aceste moșii din Basarabia, la Reni. Scopurile declarate erau acela de a încuraja progresul economic al Basarabiei, de a elimina contrabanda pe Dunăre și de a aduce o serioasă lovitură propagandei anti-ruse a otomanilor, prin atragerea supușilor otomani care puteau contribui la dezvoltarea urbei prin meșteșugurile lor⁴².

Din punct de vedere politic, Manuc și-a întrerupt activitatea pentru Imperiul Otoman și s-a pus în întregime în serviciul guvernului și diplomației ruse. În acest context, a încercat să consolideze relațiile dintre boierii munteni și autoritățile țariste, în detrimentul domnitorilor numiți de către otomani în Principate. Astfel, în 1816 Manuc l-a contactat pe Constantin Filipescu, marele vistier cu care avusese strânse legături în timpul șederii sale în Principat, în vederea întocmirii unor liste de socoteli care să dovedească abuzurile și impozitele ilegale percepute de domnitorul Ioan Caragea⁴³.

Manuc a murit în 1817, în condiții misterioase, înainte de a vedea rezultatul acestor proiecte și înainte de convenirea comisiei pentru înregistrarea ca nobili a boierilor din Basarabia. În ciuda averii considerabile, a serviciilor aduse și a faptului că la adresa lor era folosită formula de „prinți”, nici Manuc și nici urmașii săi nu au fost înregistrați ca nobili ai Imperiului Țarist⁴⁴.

³⁸ *Ibidem*, p. 96-99.

³⁹ Eudoxiu Hurmuzaki (editor), *Documente privitoare la istoria românilor – Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1603-1824)*, vol. XVI, București, Institutul de Arte Grafice Carol Gobl, 1912, p. 845.

⁴⁰ H. Dj. Siruni, *op. cit.*, p. 56; Ștefan Ionescu, *op. cit.*, p. 172.

⁴¹ ANIC, fond Siruni, nr. 1467, f. 55.

⁴² *Ibidem*, f. 46, f. 49-50.

⁴³ *Ibidem*, f. 92-93.

⁴⁴ Gheorghe Bezviconi, *op. cit.*, p. 43-44.

O nouă perspectivă asupra Principatelor la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea

Nu trebuie uitat rolularendășiei în facilitarea asocierilor politice între oficialii otomani, boierii și domnitorii Țării Românești, reflectate în exercitarea influenței turcilor asupra vieții politice și economiei muntene la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Instaurarea domniilor fanariote în Țara Românească a însemnat dezvoltarea unor alianțe politice flexibile, racordarea la politica otomană, precum și distribuirea de oportunități materiale și fiscale între protectori și protejații din Principat și din Constantinopol. Această nouă racordare politică a fost caracterizată de venalitate în acordarea tronului Principatului și a dregătoriilor locale, importante sume de bani fiind date de către aspiranții locali și străini la dregătorii către prinț și de la acesta către dregători otomani⁴⁵. În acest mod, Principatul a fost integrat sistemului otoman descentralizat de extragere și redistribuire a resurselor, chiar dacă nu a imitat mecanismele fiscale din teritorii aflate sub autoritatea otomană directă.

Istoriografia română a remarcat răspândireaarendășiei ca mod de exploatare a proprietății și veniturilor în secolul al XVIII-lea și impactul pe care l-a avut asupra relațiilor sociale și sistemului de proprietate locale. Ioana Constantinescu, care a studiat intensarendășia proprietății pământului, a definit această activitate ca o relație contractuală prin care posesorul unei moșii concesiona arendașului, pentru o anumită perioadă, exploatarea moșiei și perceperea obligațiilor legale ale locuitorilor ei în schimbul plății anticipate a arende⁴⁶. Contractele dearendă atrăgeau arendași din grupuri sociale variate: dregători, țărani, zarafi sau intendenți de moșii, atât alogeni, cât și pământeni. Devenind o practică răspândită, arenda a influențat profund sistemul de exploatare a proprietății și a condus la intensificarea exploatării muncii clăcașe și la limitarea dreptului de folosință a locuitorilor asupra moșiei⁴⁷.

În Principate, această transformare a fost stimulată de domnii fanarioți sub autoritatea căroraarendășia a complementat noile măsuri fiscale, iararendarea de moșii s-a desfășurat în paralel cu vânzarea de venituri publice, arendașii de moșii fiind de multe ori și arendași de venituri publice. Funcționarea celor două practici împreună cu venalitatea administrativă din timpul domniilor fanariote

⁴⁵ Marc Zallony, *op. cit.*, p. 39-40.

⁴⁶ Proprietarii de moșii, deseori ocupanți ai unor dregătorii, își arendau moșiile pe un termen determinat, cu plata arende în avans, unor terți. Aceștia puteau fi țărani locuitori pe acele moșii care încercau astfel să păstreze stabil cuantumul obligațiilor lor către stăpân sau alți dregători, munteni sau alogeni. Ioana Constantinescu, *Arendășia în agricultura Țării Românești și a Moldovei până la Regulamentul Organic*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1985, p. 12, 43-47, 91-92; Teodora Mititelu, *Arendășia la începutul secolului al XIX-lea pornind de la unele documente din Fondul Frații Nan*, în „Studia Juvenum – Capitole reprezentative din lucrările de diplomă ale absolvenților Facultății de Arhivistică”, tom 2, 2007, p. 131.

⁴⁷ Ioana Constantinescu, *Economia agrară*, în *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii de la Europa Clasică la Europa Luminilor (1711-1821)*, Paul Cernovodeanu și Nicolae Edroiu (coord.), București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 162-163.

nu sunt fenomene independente, ci oglindesc modul în care domnitorii fanarioți, facilitând accesul favoriților la arendarea de venituri publice și moșii, au introdus Țara Românească în sistemul descentralizat de extragere și redistribuire a resurselor pentru întreținerea Imperiului Otoman.

În această perioadă, Imperiul Otoman a înregistrat o creștere a autorității locale și a puterii economice a ayanilor, în paralel cu descentralizarea și facționalizarea politicii otomane. Ascendența ayanilor s-a produs ca urmare a experimentelor fiscale otomane începând de la sfârșitul secolului al XVII-lea, atunci când Înalta Poartă și sultanul au început să vândă, pe timp determinat, veniturile de pe pământuri publice pentru a obține fondurile necesare trezoreriei mai ales în timpul războiului turco-austriac⁴⁸. Sistemul acesta de arendă, numit *malikane*, a folosit inițial și exercitării controlului Porții asupra guvernării locale, având în vedere că arendașii puteau obține contracte doar prin consimțământul funcționarilor Porții⁴⁹. Cu timpul însă, pe lângă avantajul material pe care îl oferea exploatarea taxelor locale, ayanii și-au arogat și autoritatea politică locală, dezvoltând anturaje la care participau membri ai comunităților locale sau acoliți, precum Manuc, cărora le delegau strângerea și administrarea taxelor. De asemenea, arenda veniturilor de pe pământurile publice a devenit aproape permanentă, ceea ce a condus la intensificarea autorității ayanilor asupra pământurilor arendate. Chiar dacă centrul a încercat să mențină controlul asupra acestor indivizi prin mită sau pedepse, la sfârșitul secolului al XVIII-lea Poarta își pierduse deja autoritatea la nivelul local⁵⁰. Ayanii din Balcani nu făceau excepție de la aceste transformări, astfel încât și personaje precum Ali Pașa sau Pasvan-oglu au contestat autoritatea Porții în fiefurile lor la Iannina și Vidin⁵¹. Alții, precum Tirsinikli-oglu și urmașul acestuia, Mustafa Pașa, și-au oferit loialitatea sultanului și Porții, cerând însă ca autonomia lor să le fie recunoscută.

Christine Philliou, un istoric otomanist, a abordat asemănarea dintre statutul de arendaș al veniturilor imperiale pe care îl dețineau acești ayani și cel al domnitorilor Principatelor care, precum cei dintâi, cumpărau de la Poartă privilegiul de a exploata dările din Țara Românească și Moldova⁵². Numirea domnitorilor fanarioți a servit financiar Imperiului nu numai prin asigurarea plății tributului, ci și prin resursele oferite dregătorilor Porții pentru a favoriza un anumit pretendent. Desigur, aceste daruri și mite nu ajungeau în trezoreria imperială, ci în posesiunea privată a dregătorilor otomani, dar în felul acesta se asigura redistribuirea unor venituri în rândul aparatului birocratic imperial. După numirea la tronul Principatelor, domnitorii fanarioți urmăreau să obțină recuperarea investiției pe care o făcuseră inițial, precum și un profit substanțial;

⁴⁸ Ariel Salzmann, *op. cit.*, p. 86.

⁴⁹ Karen Barkey, *An Empire of Difference – The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, p. 226.

⁵⁰ Halil Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca Clasică*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 155, 331; Bruce McGowan, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 662.

⁵¹ Karen Barkey, *op. cit.*, p. 221.

⁵² Christine Philliou, *op. cit.*, p. 157.

de aceea, ei vindeau la rândul lor dregătoriile și extragerea de venituri locale (vinăriciul, venitul ocnelor, vâcăriul, vămile⁵³) unor protejați sau boieri locali. Această practică a condus la formarea de alianțe politice locale, cu dregători munteni și alogeni sprijinind un anumit domnitor, dar și facțiunea otomană care îl promovase la tron⁵⁴.

Urmărind activitatea de arendaș al unor venituri publice și al unor moșii pe care Manuc a desfășurat-o în Țara Românească, putem observa că arendașia a fost atât o metodă de a obține venituri și de a accede pe scala socială, cât și un fundament pentru asocierea politică între dregători. Din acest punct de vedere, arendașia din Principat a avut un rezultat similar celui din sudul Dunării – acela de a consolida alianțe politice și de a perpetua autoritatea politică a unor grupări cu influență politică. Datorită unor asemenea alianțe a putut Manuc să dețină autoritate atât la Rusçuk, cât și în Țara Românească și apoi în Basarabia. După cum s-a arătat și în secțiunea biografică a acestui articol, Manuc a obținut dregătorii și arenda ocnelor din Țara Românească încă din 1802, când era „administrator” al lui Tirsinikli-oglu, pe pământurile pe care acesta le-a arendat cu titlu permanent de la sultan. Tirsinikli-oglu a fost cel care îl recomandase pe Manuc domnitorului Constantin Ipsilanti pentru acordarea unui împrumut, iar apoi Manuc a împrumutat cu bani și vistieria Principatului. Faptul că acest ajutor a fost acordat în timpul atacurilor lui Pasvan-oglu, inamicul lui Tirsinikli-oglu și Mustafa Pașa, asupra Țării Românești sugerează că motivul a fost de natură politică și că ayanii de la Rusçuk își propuneau să beneficieze de sprijinul Țării Românești în eventualitatea unei confruntări cu Pasvan-oglu. Drept recompensă, domnitorul și boierul vistier Constantin Filipescu i-au facilitat lui Manuc arendarea veniturilor salinelor, pentru a-i recompensa „patriotismul” pe care l-a dovedit ajutând Principatul. Aceasta a fost ocazia pentru Manuc de a intra pe scena politică munteană și de a se implica în administrarea de proprietăți, cumpărând și arendând moșii.

Contactele lui Manuc cu vistierul Constantin Filipescu au continuat mult timp după aceea, în contextul ocupării Principatelor de către armatele țariste. Filipescu a făcut parte din divanul însărcinat cu administrarea Țării Românești⁵⁵, iar Manuc a îndeplinit rolul de intermediar în negocierile de pace ruso-otomane pe care Mustafa Pașa le-a inițiat pentru a obține răgazul de a-l detrona pe sultanul Mustafa IV și a-l readuce la putere pe Selim III. După moartea lui Mustafa Pașa, în urma rebeliunii provocate de o facțiune rivală din care făcea parte și viitorul domnitor Ioan Caragea, Manuc a continuat o vreme să fie mediator al negocierilor otomano-ruse în Principat. În paralel, Manuc a deținut

⁵³ Mihai Cantacuzino, *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche întemeiere a sa până la anul 1774*, București, Tipografia Națională a lui Ștefan Rassidescu, 1863, p. 56-65.

⁵⁴ Christine Philliou, *The Paradox of Perceptions*, p. 664, 670.

⁵⁵ Alexei Agachi, *Țara Moldovei și Țara Românească sub ocupația militară rusă (1806-1812)*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2008, p. 50.

netulburat arenda ocnelor din Țara Românească, ceea ce sugerează continuarea bunelor sale relații cu Filipescu.

Aceste relații nu se întrerup nici după fuga lui Manuc, în urma numirii lui Ioan Caragea ca domnitor al Țării Românești. Prin acest gest, Manuc și-a pierdut privilegiile, inclusiv pe cel al exploatarei venitului salinelor, și de fapt toată averea din Principat, bunurile sale fiind păstrate multă vreme sub sechestru. Reașezat în Basarabia, Manuc a încercat să îi convingă pe oficialii ruși de necesitatea schimbării lui Caragea, pe care l-a acuzat de încălcarea prevederilor păcii ruso-otomane și de impunerea de taxe de la care Țara Românească era scutită în virtutea aceluia tratat. În acest scop, Manuc a propus vistiernicului muntean Filipescu să întocmească liste de socoteli, cuprinzătoare de venituri și cheltuieli, care să dovedească abuzurile lui Caragea⁵⁶. Raportul atestă că ajutorul reciproc între Filipescu și Manuc a continuat și după pierderea de către Manuc a dregătoriei și a arende salinelor din Țara Românească. Motivul este acela că o asemenea colaborare îi servea atât lui Manuc, care voia să își dovedească loialitatea față de puterea rusă și să se răzbune împotriva lui Caragea, cât și lui Filipescu, dornic să diminueze prin orice mijloc autoritatea domnitorului. Vistiernicul nu era adeptul necondiționat al Imperiului Otoman sau al celui Țarist, dar folosea orice ajutor pentru a-și susține proiectul politic – acela de a obține administrarea țării de un grup de boieri⁵⁷. Astfel, Filipescu a primit favorabil propunerea lui Manuc de a întocmi raportul: un asemenea document îi putea prezenta pe dregători ca adevărații responsabili cu guvernarea Principatelor și cu chestiunile de interes public, precum situația economică, și îi delegitima pe Ioan Caragea și pe domnitori în general, ca autori de abuzuri și ca administratori ineficienți.

Această recapitulare a carierei lui Manuc arată că ascensiunea sa politică în Țara Românească s-a datorat mai ales faptului că a continuat tipul de activitate pe care îl desfășurase și la Rusșuk – împrumuturile bănești și arenda de venituri publice și proprietăți private. Aceste activități l-au recomandat ca intermediar și sursă de ajutor financiar domnitorului și dregătorilor în căutare de venituri, așa cum l-au recomandat și ayanilor de la Rusșuk; și i-au oferit oportunități de a-și dezvolta averea și relațiile. În plus, poziția de intermediar i-a permis și o flexibilitate politică, un alt avantaj pentru care protectorii și colaboratorii săi îl prețuiau. În această privință, este relevant faptul că Tirsinikli-oglu și Mustafa Pașa i-au permis să își creeze relații și în Principate, cu scopul de a atrage sprijinul dregătorilor locali împotriva lui Pasvan-oglu și de a facilita atât legăturile cu aceștia, cât și negocierile de pace din timpul ocupației ruse. Putem presupune că, în cazul în care vizirul Mustafa Pașa nu ar fi pierdut în fața adversarilor săi la Constantinopol, acesta putea conta pe sprijin politic din Țara Românească, din partea lui Manuc și a celor asociați cu el. În condițiile morții protectorilor săi otomani, Manuc a folosit aceste relații pentru a-și

⁵⁶ ANIC, fond Siruni, nr. 1467, f. 92-93.

⁵⁷ Alexei Agachi, *op. cit.*, p. 38.

consolida poziția locală și apoi, după ce a intrat în serviciul țarist, pentru a lansa atacul împotriva domnitorului Ioan Caragea.

Modernizare și continuități imperiale la frontiera ruso-otomană dunăreană la începutul secolului al XIX-lea

După cum s-a arătat în secțiunea anterioară, o activitate de natură social-economică precum arendășia servea, la începutul secolului al XIX-lea, stabilirii de relații politice care materializau influența politică otomană în Principate. A indica un nou aspect al relațiilor dintre Principate și Poarta Otomană semnifică, în lumina interpretărilor istorice nefavorabile efectelor suzeranității otomane⁵⁸, identificarea unei noi cauze pentru întârzierea politică și economică din acest spațiu. Cu atât mai surprinzătoare sunt două scrisori ale lui Manuc către un nobil din Imperiul Țarist și către țarul însuși, una prin care el își prezenta serviciile pentru ayanii de Rusçuk drept folositoare dezvoltării locale otomane, iar cealaltă în care se oferea să dezvolte sudul Basarabiei, încercând astfel să construiască o relație cu autoritățile țariste de genul celor pe care le avusese cu ayanii otomani. Cele două scrisori sunt importante deoarece ilustrează convergențele pe care Manuc le-a sesizat între scopurile autorității locale în Imperiul Otoman și în cel Țarist, adept al modernizării, precum și modul în care Manuc a încercat să își însușească resurse imperiale țariste în paralel cu participarea la proiectul modernizator lansat de Romanovi. Contextul era cel al unei frontiere imperiale recent negociate în care centrul nu își putea încă impune autoritatea și al unei perioade în care structurile imperiale ruse și otomane promoatoare ale europenizării au întâmpinat proiecte locale de schimbare.

La data la care Basarabia a intrat sub autoritate rusă, actorii locali din Imperiile Otoman și Țarist se bucurau de un înalt grad de autonomie politică pe care au încercat să îl consolideze social, politic și, treptat, ideologic. Cercetători ai istoriei otomane târzii au subliniat impactul sistemului de *malikane* asupra politicii imperiale otomane. Elitele otomane care și-au însușit resurse publice semnificative prin *malikane* au încercat să își impună propria viziune atât cu privire la guvernarea locală, cât și la reforma mai largă a imperiului. Potențialul lor novator a fost sesizat de Ali Yaycioglu, care a observat că în timp ce puterea lor era un factor de destabilizare, noile elite încercau să reconcilieze o federalizare politică incipientă și consolidarea imperiului în fața atacurilor din afară⁵⁹. În plus, după cum a observat Karen Barkey, noii potențați și-au manifestat puterea și în fiefurile lor, prin inițierea unor acțiuni de asistență socială și edilitară cu scopul de a obține loialitatea locuitorilor și de a cimenta comunitatea locală⁶⁰. Astfel, indivizii care au acționat inițial ca reprezentanți ai imperiului au continuat să acționeze ca responsabili cu prosperitatea locală chiar

⁵⁸ Gilles Veinstein, *Provinciile balcanice (1606-1774)*, în Robert Mantran, *op. cit.*, p. 265.

⁵⁹ Ali Yaycioglu, *op. cit.*, p. 292-293, 456-457.

⁶⁰ Karen Barkey, *op. cit.*, p. 262.

și după ce au contestat autoritatea centrală, dar au început să folosească tema binelui local pentru a-și formula pretențiile la putere.

O transformare a relației dintre autocrat și elite a avut loc și în Imperiul Țarist, dar sub impulsul unui proiect autocratic de europenizare. Începând cu Petru I țarii ruși au lansat formal un proiect de schimbare a societății ruse, care evidenția rolul monarhului și al statului pentru schimbarea și prosperitatea socială și necesitatea ca statul să urmeze acest scop în mod sistematic, aproape științific⁶¹. John Randolph a arătat în acest sens că țarii secolului al XVIII-lea au acordat nobilimii un rol instrumental în constituirea unei societăți civice ruse. Astfel, odată formulat discursul despre organizarea optimă a societății, acesta a fost însușit de membri ai nobilimii pentru a formula modele contestatate⁶². Alte studii au redirecționat atenția către autonomia nobilului rus, manifestată prin crearea unei „civilizații domeniiale” și pe dezvoltarea preocupării pentru prosperitatea economică a domeniului pe care își bazuia autoritatea simbolică și socială⁶³.

De asemenea, europenizarea a devenit un aspect și al metodelor de guvernare asupra teritoriilor și frontierelor imperiale ruse. Charles Steinwedel, de pildă, a arătat faptul că centrul țarist a folosit modernizarea în expansiunea și consolidarea controlului imperial în provincii, prin dezvoltarea unei administrații locale eficiente și „europene”, care a integrat și elite locale. Această instituționalizare a permis totuși elitelor nou create o anumită autonomie și constituirea de averi personale cu ajutorul privilegiilor funcțiilor lor⁶⁴.

Astfel, deși admit rolul esențial al centrului imperial în implementarea sistematică de măsuri care să conducă la modernizare, aceste studii atrag atenția asupra acelor sfere de autonomie individuală sau regională în care reforma a fost formulată și implementată în moduri particulare, uneori divergente față de cele propuse de autocrație. Dialogul dintre țar și nobilime în vederea asigurării prosperității societății ruse, în paralel cu metodele variate de control asupra provinciilor imperiului le-au permis elitelor din teritoriile recent integrate să comunice cu țarul în privința organizării locale optime.

Lui Manuc autonomia și potențialul economic de care putea beneficia un nobil rus i-au părut familiare, iar însușirea unor resurse publice și folosirea lor cu acordul statului precum în Imperiul Otoman, compatibilă cu proiectul de dezvoltare și modernizare țarist. Cu toate acestea, proiectul său în Imperiul Țarist era inedit. Dacă în Imperiul Otoman membrii elitei au creat o sferă de

⁶¹ Marc Raeff, *Introduction*, în *The Well-Ordered Police State: Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800*, New Haven, Yale University Press, 1983, p. 181-257.

⁶² John Randolph, *The Bakunins: Family, Nobility, and Social Thought in Imperial Russia, 1780-1840*, PhD Thesis, University of California, Berkeley, 1997, p. 58-60.

⁶³ Priscilla Roosevelt, *Life on the Russian Country Estate: A Social and Cultural History*, New Haven, Yale University Press, 1995.

⁶⁴ Charles Steinwedel, *How Bashkiria Became Part of European Russia, 1762-1881*, în Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatoly Remnev (eds.), *Russian Empire – Space, People, Power, 1700-1930*, Bloomington, Indiana University Press, 2007, p. 95, 112.

autonomie politică bazată pe mecanisme imperiale, cât și pe o agendă reformatoare proprie, în Imperiul Țarist această autonomie nu putea funcționa separat de agenda europeanizatoare impusă de autocrat. Manuc trebuia, așadar, să argumenteze că își putea urmări proiectul și deveni un membru de încredere al elitei administrative a imperiului.

La așezarea sa în Basarabia (1815), Manuc deținea deja proprietăți și îi cunoștea pe boierii moldoveni stabiliți în regiune. De altfel, relația sa cu boierimea moldoveană data din vremea viziratului lui Mustafa Pașa Bairaktar, atunci când acesta i-a acordat, pe lângă titlul de dragoman imperial, pe acela de cămăraș, plus importante scutiri pentru posesiunile sale din Principate. Pe lângă faptul că se număra printre boierii moldoveni din Basarabia, în virtutea titlului primit de la Mustafa Pașa, Manuc nădăjduia să își creeze o relație cu autoritățile ruse: una similară celei pe care o avusese cu cele otomane. În schimbul serviciului său pentru administrarea provinciei, Manuc se aștepta să primească nu numai titlu nobiliar, dar și donații de pământuri de la monarhul rus. Încercarea lui Manuc de a privatiza posesiuni publice pentru a participa la sistemul de guvernare imperială este o replică a grefării interesului privat pe administrarea publică din Imperiul Otoman. În ceea ce privește justificarea unei asemenea aspirații, Manuc a considerat că urmărirea interesului propriu în Imperiul Otoman sau în cel Țarist servea aplicării autorității imperiale la nivel local și bunelor rânduieli și dezvoltări la același nivel.

O scrisoare din 1810 către nobilul de origine armeană Lazarian și o alta din 1816 către țarul Alexandru II ilustrează modul în care Manuc și-a prezentat activitatea de arendaș la Rusçuk, ca fiind folositoare statului otoman și de asemenea utilă celui țarist. Aceste scrisori evidențiază nu numai că Manuc nu a constatat o contradicție între dezvoltarea averii proprii din funcționarea statului, dar și faptul că această preocupare părea folositoare statului, întrucât promova prosperitatea și dezvoltarea locală. Aceste scrisori au fost concepute în momente diferite ale carierei lui Manuc. Prima datează din perioada în care, aflat în Țara Românească, își oferea serviciile de mediere Imperiului Otoman și deși colabora cu puterea rusă, nu optase încă pentru a servi Imperiul Țarist. Cea de a doua a fost compusă atunci când Manuc se număra deja printre boierii Basarabiei aspiranți la titlu nobiliar rus și la un rol în administrația provinciei, sub autoritatea unei dinastii adeptă declarată a modernizării.

În 1810, la un an după asasinarea protectorului său și în plin conflict ruso-otoman, Manuc urmărea din Țara Românească evoluția politică de la Constantinopol și își dezvolta și rețeaua de cunoștințe printre nobilii și oficialii militari ruși. Astfel, a intrat în contact cu Hovakim Lazarian, un nobil armean bogat din Sankt Petersburg, de la care solicita ca visteria imperială să îl despăgubească pentru pierderea averii de la sud de Dunăre, în virtutea activității sale din vremea negocierilor ruso-otomane. Manuc a conceput scrisoarea către Lazarian ca o autobiografie, în care și-a prezentat activitatea sa în serviciul otoman de la începutul său în Rusçuk și până la refugierea în Principat, precum

și serviciile pe care le-a adus taberei ruse într-o perioadă de conflicte armate și de negocieri cu Imperiul Otoman⁶⁵.

Manuc menționa că își începuse cariera în ierarhia otomană cu numirea ca *șahinci* (șoimaș) în urma semnării acordului între Imperiile Otoman, Rus și Habsburgic, așadar probabil în 1791 sau 1792, și că a început să se ocupe cu arendășia la Rusçuk după încheierea păcii. Manuc definea arendășia ca „negoțul cu veniturile satelor și moșiilor” și îi propunea drept sinonim în rusă cuvântul „otkuptcik”, numele arendașului de venituri publice în Rusia Țaristă. Apoi adăuga că ajunsese să ajute, împreună cu Mustafa Pașa Bairaktar, la arendarea a peste 68 județe pe amândouă malurile Dunării, pe care Tirsinkli-oglu le administrase „nu cu totul independent de sultanul otoman, ci ca guvernator suprem și prinț sub supușenia imperiului” și „într-o deplină armonie, slujind astfel guvernul”⁶⁶. Mai departe, Manuc menționa serviciile pe care le adusese Munteniei în timpul raidurilor lui Pasvan-oglu și pentru care primise privilegii în această țară, precum pe acela de a cumpăra moșii. Manuc a socotit important să amintească și de participarea sa la întâlnirea ayanilor pe care Mustafa Pașa a convocat-o în septembrie 1808, pentru „a desființa toate abuzurile care domneau printre slujbașii statului și îndeosebi în oștirea otomană, prin nesupuneri, dezordini și nenumărate tulburări”⁶⁷.

Este evident că Manuc a încercat să își prezinte cariera așa încât să pună în lumină contribuția sa la serviciul public, o virtute slăvită de ideologia imperială rusă. Este la fel de important și faptul că, pentru a-și ilustra activitatea în serviciul imperial, Manuc a ales să evoce luarea în arendă, prezentând-o drept o îndeletnicire bine cunoscută și în Imperiul Țarist. Manuc a considerat că activitatea sa de arendaș îi putea confirma atât loialitatea față de Imperiul Otoman, și potențial față de Imperiul Rus, cât și dedicarea față de obiectivele guvernării imperiale – administrația și bunăstarea.

În 1816, la un an de la așezarea sa în Basarabia, care fusese cedată Imperiului Țarist din 1812, Manuc a trimis un memoriu țarului Alexandru II pentru a propune construirea unui oraș comercial la Reni⁶⁸. Memoriul este important deoarece exemplifică modul în care Manuc a considerat compatibilă obținerea de pământuri și venituri publice – după cum deținuse la Rusçuk sau în Țara Românească – cu aspirația la statutul de nobil într-o provincie țaristă. Documentul descrie în detaliu organizarea administrativă a orașului și raporturile cu autoritățile ruse, lucrările edilitare necesare și rolul pe care îl putea avea pe plan local și pentru imperiu. Manuc propunea construirea, pe cheltuială proprie, a unui oraș pe Dunăre, după modelul altor orașe comerciale armenesti și grecești din imperiu, pe una dintre moșiile cumpărate de la boierii moldoveni (și care se află acum la frontiera dintre Republica Moldova și Ucraina).

⁶⁵ ANIC, fond Siruni, nr. 1466, f. 69-73.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 69.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 72.

⁶⁸ *Ibidem*, nr. 1467, f. 42-51.

Motivația personală invocată de Manuc pentru construirea acestui oraș era de a oferi un cămin pentru prietenii săi refugiați de la Rusçuk după moartea lui Mustafa Pașa, dar și pentru a-și arăta recunoștința pentru noua „țară-mamă”⁶⁹. În ceea ce privește utilitatea orașului pentru Imperiul Rus, Manuc susținea că ar fi ajutat comerțul Basarabiei și transformarea ei într-o provincie prosperă; mai mult chiar, planul său ar fi condus la reglementarea comerțului și la eliminarea contrabandei pe cursul inferior al Dunării⁷⁰. În plus, fiind conceput ca un oraș tolerant și deschis comunităților etnice și religioase diferite, ar fi putut atrage numeroși subiecți otomani, cunoscuți drept experimentați meșteșugari, și ar fi contribuit la contracararea propagandei otomane potrivit căreia Imperiul Țarist oprirea musulmanii⁷¹. Manuc a propus un model de organizare autonomă a orașului, potrivit căreia administrația ar fi revenit locuitorilor. A avut în vedere și constituirea a două școli, greacă și armeană, amândouă urmând să instruiască elevii și în limba rusă. În schimbul acestui ambițios proiect, Manuc solicita scutirea de la taxele imperiale și donarea de către țar a pământurilor coroanei din jurul Renilor. Manuc susținea că, dacă primea această donație, se obliga să recunoască în continuare țăranilor locuitori pe acele pământuri statutul de oameni liberi și dreptul lor de a locui acolo. În schimb, Manuc urma să colecteze dările acestor țărani pentru folosirea pământului său⁷².

Prin proiectul de construire a unui oraș pentru a dezvolta și sistematiza regiunea și pentru a contracara influența otomană în zonă, Manuc a sintetizat obiectivele principale ale guvernării imperiale țariste: pe de o parte schimbarea controlată a naturii și a comunității în vederea progresului, pe de alta noi modalități de a afecta inamicul otoman. La fel ca în scrisoarea din 1810, în care vorbea despre coincidența dintre interesul personal promovat prin luările în arendă și nevoile statului otoman, și în această epistolă Manuc a asociat derularea unui proiect care corespundea ideologiei despre dezvoltarea locală și imperială și prosperitatea proprie. Faptul că Manuc s-a aliat inamicilor fostului său suveran ori că era interesat să își mărească averea poate sugera că el era un personaj duplicitar, capabil să folosească orice legitimize, inclusiv discursul oficial, pentru a-și realiza interesele. Deși această interpretare este admisibilă, ea nu contrazice faptul că Manuc miza pe rolul său în schimbarea și dezvoltarea locală; zaraful nu pierdea din vedere nici felul în care dorința sa de a se îmbogăți sau de a avansa în ierarhia oficială răspundeau obiectivelor modernizatoare ale statului.

Manuc își proiecta ascensiunea socială și îmbogățirea în Basarabia după un model similar celui urmat la sudul Dunării: acela de a privatiza bunuri publice, pământuri sau venituri, datorită poziției sale în administrația publică, legitimat de ideologiile imperiale. Privatizarea bunurilor publice presupunea

⁶⁹ *Ibidem*, f. 51.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 50.

⁷¹ *Ibidem*, f. 49.

⁷² *Ibidem*, f. 44.

atât luarea în arendă de impozite prin *malikane* sau ca urmare a exercițiului unor dregători în Țara Românească, precum și însușirea unor proprietăți ale statului în Basarabia. Datorită titlului de proprietar pe care l-ar fi primit de la țar asupra acestor pământuri, Manuc ar fi putut extrage venituri fie de la locuitorii lor, fie din arendarea acestor venituri unor terțe persoane, după cum el însuși arendase pământuri de la proprietarii lor munteni.

Manuc a murit însă în 1817, înainte de a afla răspunsul țarului. Acesta a declinat propunerea de construire a orașului în 1820, delegându-l pe ministrul Capodistria să o informeze pe văduva lui Manuc asupra deciziei finale și să îi acorde scutiri fiscale asupra uneia dintre moșiile basarabene⁷³. Respingerea proiectului lui Manuc nu este surprinzătoare în contextul în care începând cu 1822 guvernul țarist a devenit preocupat cu întărirea controlului la frontieră⁷⁴, iar în 1828 a delegat responsabilitatea modernizării unui guvernator, Mihail S. Voronțov, membru al nobilimii ruse, și potrivit cu agenda imperială de centralizare.

Concluzii

În acest articol am reconstituit experiența de dregător și ascensiunea socială a lui Manuc Mirzayan pentru a identifica procesele care au promovat schimbarea într-un context ne-european și măsura în care pot fi considerate ca avatururi ale modernizării. În acest scop, am abordat mai întâi continuitatea practicilor politice la nord și sud de Dunăre ca derivând din funcționarea unor mecanisme de guvernare otomană, precum asocierile politice pentru privatizarea de bunuri publice și extragerea și redistribuirea de resurse la nivelul ierarhiilor locale. În acest context local, privatizarea resurselor publice a fost justificată de un discurs care își declara ca scop stimularea dezvoltării și îmbunătățirii societății locale și invoca acordul autorităților imperiale centrale. Punctând o asemenea continuitate, am confirmat argumentul potrivit căruia sistemul de *malikane* și sistemul arendășiei din Principate au materializat modernizarea locală, întrucât au oferit premisele ca membri ai elitelor din regiune să se implice în mod conștient în schimbarea societății prin crearea unei sfere proprii de autonomie.

În a doua parte a articolului, am abordat transpunerea de către membrii elitelor din Basarabia, precum Manuc, a modelului de privatizare a bunurilor și veniturilor publice din Principate și de la sudul Dunării; totodată, am dat atenție și discursului despre dezvoltarea locală sub autoritatea imperială, adresat de data aceasta unei monarhii care promova activ modernizarea mai cu seamă prin europeanizare instituțională. Încurajatoare pentru aceste elite au fost autonomia locală pe care le-a oferit-o Imperiul Țarist și monopolul lor asupra vieții politice din regiune. Această autonomie și implementarea de inițiative locale erau însă

⁷³ *Ibidem*, nr. 1469, f. 5.

⁷⁴ Victor Taki, *Russia on the Danube: imperial expansion and political reform in Moldavia and Wallachia, 1812-1834*, PhD Thesis, Budapest, Central European University, 2007, p. 204-205.

limitate de posibilitatea ca țarul și Curtea de la Sankt Petersburg să respingă propunerile locale în favoarea unei alte priorități, controlul imperial asupra frontierelor din Europa. Respingerea, în 1820, a proiectului lui Manuc de a crea orașul Alexandropol sugerează că monarhia țaristă a rezistat în cele din urmă inițiativelor locale de modernizare și a ales să intensifice controlul asupra provinciei și să implementeze propria viziune de schimbare.

Studiul a argumentat așadar că proiectul de modernizare al lui Manuc poate fi considerat drept un avatar al „modernităților multiple”, deoarece a fost articulat în contextul unor transformări care au avut ca miză redistribuirea puterii și resurselor imperiale, și a promovat ideea de schimbare și bunăstare separat de modelele de europenizare implementate de stat. În absența altor proiecte comparabile și a unor aliați care să aibă o viziune similară, modelul său era sortit eșecului. Tipul de modernizare favorizat în cele din urmă de autoritatea imperială țaristă a fost cel de transplantare a unor instituții europene care păreau să consolideze imperiul și să asigure loialitatea elitelor imperiale față de autocrat.

**Private Business, Imperial Rule and Modernization:
A Draft Project of Reform at the Russian-Ottoman Danubian Frontier, 1800-1817**
(Abstract)

Keywords: social history of empires, modernization, imperial borders, Otoman Empire, Tsarist Empire, lease, Manuc Mirzayan, Wallachia, Bessarabia

In 1817, the former Ottoman creditor, official and diplomat of Armenian origin Manuc Mirzayan submitted to the czar a project for the construction of a city to stimulate local welfare on the Russian-Ottoman borderland of Bassarabia, which the Czarist Empire had annexed from the Ottoman Empire in 1812. Manuc died shortly after and the czar rejected his project, opting instead to gradually strengthen imperial control of the borderland. This study focuses on Manuc's proposal to inquire: How could a runaway Ottoman imperial official propose a project for the prosperity of a borderland under Russian authority and expect it to be granted?

By asking such a question the study hints at the continuities between the Ottoman and Russian methods of imperial rule on the borderland, which allowed Manuc to preserve his prestige and political agency. More importantly, the study aims to explain the meaning of Manuc's claim to become a city-builder, in the context where imperial officials of the Ottoman or Czarist Empires did not customarily advance such a claim. Thus, it argues that transformations in Ottoman rule were responsible with the appearance, at the European Ottoman-Czarist borderland, of elites that redefined their power as being based on the promotion of social welfare and which claimed the reallocation of imperial resources for this purpose. The making of such claims can be defined, in accordance with the revisionist literature about modernity, as a form of modernization alternative to the Eurocentric model. In other words, the article suggests

that internal social and political transformations of non-European empires could be analyzed as stimulents for models of modernization other than the transplant of European institutions.

The article is divided in four sections. The first briefly narrates the historical context of the Ottoman tributaries Wallachia and Moldavia at the end of the 18th and beginning of the 19th century, particularly the changes in the rule of the territories that passed from Ottoman to Russian control. The second recreates Manuc's biography from the beginning of his activity at Rusçuk, in the Ottoman Empire, until his death in Czarist Bessarabia, to reveal the social and political networks in the Ottoman borderland. The third section examines the parallel phenomena of tax-farming in the borderland and in other Ottoman territories as manifestations of an empire-wide transformation: the imperial elites' appropriation of public revenues. The last part explains how Manuc envisioned the redistribution of public sources as a stimulant for social change.

Spațiu fizic și spațiu social: arhitectura școlară în România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea

Ramona CAMELEA

Un bilanț istoriografic referitor la arhitectura școlară, din alte spații culturale¹ decât cele românești, dă la iveală interesul timpuriu² pentru acest subiect. Subiectul nu se distinge numai prin vechime, ci și prin diversitatea abordărilor. Disputată pentru început de istorici de artă și de specialiști din sfera istoriei educației, clădirea școlii a interesat cu timpul și cercetători din alte domenii: sociologi, antropologi³. Deschiderea către alte discipline a condus, printre altele, la abordarea subiectului din diverse unghiuri și implicit la o rafinare a metodelor de cercetare. Clasicele prezentări descriptiv-factologice și aridele descrieri arhitecturale au fost de mult abandonate în favoarea unor demersuri complexe. Forma construită a fost analizată în contextul social și cultural responsabil de apariția sa. Modelul social promovat de clădirea școlii, influența curentelor pedagogice și a celor igieniste asupra spațiului școlar, relația dintre clădirea școlii și spațiul urban⁴ sunt doar câteva din ultimele direcții de cercetare generate de acest subiect generos.

¹ Bilanțul nostru a avut în vedere îndeosebi realizările istoriografice din spațiul anglo-saxon și francez.

² Félix Narjoux, *Les Écoles publiques, construction et installation en France et Angleterre*, Paris, 1877; *Les Écoles publiques, construction et installation en Belgique et en Hollande*, Paris, 1879; *Les Écoles publiques, construction et installation en Suisse*, Paris, 1879; *Handbuch der Architektur*, IV. Theil, 6. Halbband, *Gebäude für Erziehung, Wissenschaft und Kunst*, Darmstadt, 1889; Henry Baudin, *Les constructions scolaires en Suisse*, Genève, 1907. A se vedea pentru istoriografia problemei: Anne-Marie Châtelet, *Essai d'histoire de l'architecture des écoles au XXe siècle*, în „L'Histoire de l'éducation”, nr. 102, mai 2004, p. 7-38 și Marc LeCoeur, *Essai d'histoire de l'architecture*, II, *Des collèges médiévaux aux campus*, în „L'Histoire de l'éducation”, nr. 102, mai 2004, p. 39-70.

³ Hélène Benrekassa, *La Maison d'école en Seine-et-Marne au dix-neuvième siècle (1833-1889)*, thèse d'anthropologie sociale et historique sous la dir. M. Agulhon, EHESS, 1984, 2 vol.; Michel Foucault, *A supraveghea și a pedepsi. Nașterea închisorii*, ed. a II-a revizuită, Pitești, Editura Paralela '45, 2005.

⁴ Catherine Burke, Ian Grosvenor, *School*, London, Reaktion Books LTD, 2008; *L'architecture scolaire Essai d'histoire de l'architecture internationale*, număr special al revistei „L'Histoire de l'éducation”, nr. 102, mai 2004; Anne-Marie Châtelet, *La naissance de l'architecture scolaire. Les écoles élémentaires parisiennes de 1870 à 1914*, Paris, Honoré Champion, 1999; Michel Lainé, *Les*

În spațiul românesc, subiectul a prezentat un interes redus pentru cercetători. Studiile referitoare la clădirea școlii pot fi împărțite în două categorii: monografiile ale unor instituții de învățământ și studii de istoria arhitecturii. Monografiile instituțiilor de învățământ au reprezentat multă vreme singurul gen istoriografic interesat de subiectul clădirii școlii⁵. Clădirea școlii face, de regulă, subiectul unui capitol aparte ce întrebunțează un bogat material documentar, în multe cazuri de negăsit astăzi, tratat într-o manieră descriptivă, specifică perioadei. Deloc întâmplătoare, atenția acordată acestora se datorează aprecierii deosebite de care clădirile școlare se bucurau din partea societății și implicit a autorilor.

Cel de al doilea domeniu care a abordat subiectul este cel al istoriei arhitecturii. Producția istoriografică ce are ca subiect clădirea școlii în România se reduce la trei articole⁶. Nici unul din studii nu analizează arhitectura școlilor din perspectiva specificului instituției, a concepțiilor educaționale sau a teoriilor medicale ale vremii. Dezinteresul față de arhitectura școlară nu este nici întâmplător și nici excepțional, ci se încadrează unui curent mai larg de respingere a arhitecturii secolului XIX, explicat în bună măsură prin stigmatizarea operată de retorica modernistă, dar și printr-un context politic defavorabil după cel de-al Doilea Război Mondial. Consecințele acestui dezinteres se fac simțite și în plan istoriografic, numărul cercetărilor despre istoria arhitecturii secolului XIX fiind extrem de redus. Una dintre aceste lucrări, ce tratează geneza și evoluția stilului național⁷, s-a dovedit utilă pentru analiza noastră, permițându-ne o mai bună contextualizare a problemei stilistice.

constructions scolaires en France, Paris, Presses Universitaires de France, 1996; Dell Upton, *Lancasterian Schools, Republican Citizenship, and the Spatial Imagination in Early Nineteenth-Century America*, în „The Journal of the Society of Architectural Historians”, vol. 55, nr. 3, sep. 1996, p. 238-253; Marie-Christine Kok-Escalé, *Instaurer une culture par l'enseignement de l'histoire France 1876-1912. Contribution à une sémiotique de la culture*, Berna, Peter Lang, 1988; Malcolm Seaborne, *The English School. Its Architecture and Organization, 1370-1870*, London, Routledge & Kegan Paul, 1971.

⁵ Constantin C. Codrescu, *Lyceul din urbea Bârlad. Cum este și cum trebuie să fie*, Bârlad, Tipografia Asociațiunii „Unirea”, 1881; D. Pompeiu, *Monografia liceului „Național” din Iași*, Iași, Tipografia Dacia Iliescu, Grosu & Comp., 1907; N. Răutu, *Istoria Liceului Laurian din Botoșani, 1859-1909*, Botoșani, Tipografia „Reînvierea” Segall & Marcu, 1909; Alexandru Nicolescu, *Primii 60 ani de activitate ai liceului „V. Alecsandri” din Galați. Memoriu întocmit după acte oficiale și cunoștințe personale de Alexandru Nicolescu, fost elev, fost profesor și director al liceului Galați*, Galați, Tipografia „Lumina”, 1928; *Monografia liceului Gh. Lazăr din București, 1860-1935, cu prilejul împlinirii a 75 de ani de la înființarea lui*, București, Institutului de Arte Grafice „Lucaefărul”, 1935; 40 de ani ai Liceului Internat C. Negruzzi din Iași 1895-1935, Iași, Institutul de Arte Grafice „Brawo”, 1937; Toader Bucurei, *O vatră de lumină seculară, Liceul de matematică „N. Bălcescu” din Brăila, 1863-1868*, Brăila, f.e., 1988; 75 de ani de activitate a Liceului Internat Costache Negruzzi Iași 1895-1970, Iași, f.e., 1970.

⁶ Oliver Velescu, *Chestiunea clădirilor școlare*, în „Arhitectura”, nr. 3, 1979, p. 61-62; Ruxanda Beldiman, *Programe de arhitectură publică din Sighișoara. Localuri de școli din perioada 1870-1900*, în „Historia Urbana”, tom VI, nr. 1-2, 1998, p. 95-104; Ileana Pintilie, *Seminarul Teologic Romano-Catolic – un monument timișorean în stil Secession*, în „Analele Banatului”, vol. III, 1998, p. 63-82.

⁷ Carmen Popescu, *Le style national roumain. Construire une Nation a travers l'architecture 1881-1945*, Rennes, București, Presses Universitaires de Rennes, Editura Simetria, 2004.

Lipsește din istoriografia românească o cercetare având ca temă programul arhitectural școlar care să interogheze formele arhitecturale din perspectiva particularităților instituției și din cea a contextului socio-cultural în care au luat naștere.

Eforturile întreprinse de autorități pentru alfabetizarea populației și extinderea rețelei școlare secundare s-au lovit de o serie de impedimente ce anulau practic orice bună intenție. Insuficiența corpului didactic și a clădirilor școlare se numărau printre obstacolele frecvent semnalate de elita școlară și de cea politică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Nu se pomenea nimic despre contextul socio-economic care era departe de a încuraja răspândirea științei de carte. Temerile generate de presupusele transformări pe care copilul le-ar fi cunoscut în urma frecventării școlii și asimilării cunoștințelor, precum și participarea acestuia la treburile gospodăriei întrețineau opoziția părinților față de instituția școlii. Inexistența unei rețele de drumuri capabile să asigure legătura între cătune și comunele rurale, refuzul autorităților locale în a aplica amenzi părinților ce nu-și trimiteau odraslele la școală oferă deopotrivă explicații pentru procentul ridicat de analfabeți existent în preajma Primului Război Mondial⁸.

Oprindu-ne asupra unui singur factor din cei enumerați mai sus, lipsa clădirilor școlare, trebuie menționat că o potențială rezolvare a problemei s-a întrevăzut prin închirierea unor imobile, foste locuințe. Soluția și-a arătat în scurtă vreme limitele. Clădiri igienice, cu anumite dimensiuni, se găseau cu greu în mediul rural. Nici în orașe lucrurile nu stăteau cu mult mai bine, căci deși fondul construit era mult mai bogat și cerințele creșteau proporțional. De pildă, în anul 1874, autoritățile școlare întâmpinau dificultăți în găsirea și închirierea unor clădiri pentru școli în orașele București, Bacău, Slatina, Iași, Botoșani, Bârlad⁹. Din această perspectivă trebuie privită amplasarea școlilor în foste fabrici sau ateliere, ce ofereau spații, dacă nu corespunzătoare din punctul de vedere al igienei și luminii, cel puțin din punctul de vedere al dimensiunii. Creșterea fondului construit la începutul secolului XX, consecință a prosperității orașelor, nu a adus o rezolvare a problemei imobilelor așa cum ne-am fi așteptat. Găsirea și închirierea unui imobil potrivit rămânea în continuare o provocare pentru minister și primăriile orașelor/capitalei. Într-o scrisoare adresată Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, directoarea Școlii profesionale de fete grad 2 nr. 2 din București, aflată în căutarea unui sediu pentru școala pe care o conducea, oferea o explicație nouă pentru lipsa imobilelor: „[...] asemenea case particulare care să poată fi utilizate pentru școală sunt foarte puține în oraș și ele sunt ocupate mai toate de Pensioane particulare care s-au înmulțit în ultimii ani”¹⁰.

⁸ Potrivit recensământului din 1912, procentajul analfabeților era 60,7%, iar al știutorilor de carte 39,3% (Leonida Colescu, *Știutorii de carte din România în 1912*, ediție îngrijită și însoțită de o notă asupra răspândirii științei de carte în Vechiul Regat după 1912 de Anton Golopenția, cu o prefață de Sabin Manuile, București, f.e., 1947, p. 12).

⁹ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice (MCIP), dosar nr. 248/1874.

¹⁰ *Ibidem*, dosar nr. 1828/1904, f. 4 f.

Diferențele dintre cele două programe arhitecturale, locuința și școala, reprezintă un alt impediment ce demonstrează fragilitatea soluției imobilelor închiriate. Planul locuinței fusese conceput pentru funcțiuni și activități cu totul diferite de cele reclamate de o școală, ceea ce provoca anumite perturbări în funcționarea eficientă a celei din urmă: camere/clase prea mici unde elevii erau înghesuți peste limita admisă, camere/clase care comunicau între ele. Nepotrivirile sunt observate și semnalate frecvent de corpul profesoral. Directorul gimnaziului „Alexandru cel Bun” din Iași, aflat în căutarea unui imobil potrivit pentru școala pe care o conducea, relatează ministrului: „[...] în genere casele particulare sunt mici și împărțite astfel încât să fie bune pentru gospodărie, nu pentru un institut de educație”¹¹. Modificările în structura partidului sunt acceptate rar de către proprietari, „câci ar schimba menirea de mai înainte a edificiilor”¹², și atunci numai în contul Ministerului Instrucțiunii.

Conștientizarea nevoilor stringente cu care se confrunta ministerul, tendința de speculă a proprietarilor ce nu putea fi întotdeauna frânată, presiunea asupra fondului construit, au crescut valorile chiriilor, silind statul „să plătească mai mult de cât o persoană privată”¹³.

Dificultățile schițate mai sus au contribuit, alături de alte aspecte, la declanșarea unei politici de construcții școlare, ce avea să fie percepută de autorități ca singura soluție prin care se putea rezolva deficitul de localuri școlare. Declanșată imediat după proclamarea Regatului, pe fondul accelerării procesului de modernizare, ea se va îndrepta într-o primă etapă (anii '80) asupra școlilor secundare, pentru ca în anii '90 să includă și școlile primare. Inițiativele privind construirea localurilor de școli primare sunt anterioare proclamării Regatului¹⁴, dar au mai degrabă caracter punctual, fără a implica o strategie menită să sporească șansele de reușită, așa cum s-a întâmplat în perioada ministeriatelor lui Spiru Haret.

Nu politica de construcții școlare constituie subiectul acestui articol, ci conceptul de clădire școlară modernă, insistând cu precădere asupra valorilor sociale asociate noului spațiu, ce se articulează într-un mesaj educativ mai amplu. Noua școală nu este o simplă construcție cu anumite dimensiuni, ci o clădire construită după norme igienice, în concordanță cu modelul pedagogic și cu idealul estetic al vremii. Ea participă alături de instrumentele clasice – programe școlare, corp profesoral – la transmiterea unor valori sociale și norme comportamentale necesare elevilor, viitori cetățeni.

Înainte de a începe analiza propriu-zisă, se impun o serie de precizări de natură terminologică. În text, noțiunea de clădire școlară se referă la acele

¹¹ *Ibidem*, dosar nr. 248/1874, f. 104 f.-v., f. 111.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ La mijlocul anilor '60, Ministerul Justiției, Cultelor și Instrucțiunii Publice purta o intensă corespondență cu revizorii școlari și prefecturile din țară pe tema clădirilor de școli primare. Din corespondență reiese intenția câtorva prefecturi de a construi localuri pentru școlile primare; în această ordine de idei, ele solicită Ministerului Instrucțiunii planuri tip pentru construcția de școli (ANIC, fond MCIP, dosarele nr. 61/1865 și nr. 186/1865).

clădiri proiectate și construite din inițiativa Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, având funcțiunea de școală (primară sau secundară)¹⁵. Nu am avut în vedere vechile clădiri de școli, la origine foste locuințe sau clădirile publice închiriate. De asemenea, termenul de școală tip se referă la școlile cu înfățișare similară sau apropiată¹⁶, construite după un plan unic, cunoscut în epocă sub denumirea de plan tip.

Numeroase programe arhitecturale recurg în a doua jumătate a secolului XIX la soluția planului tip (școli, gări, poște, spitale, locuințe). În domeniul școlar, planul tip este adoptat din rațiuni financiare: aduce economii semnificative, dar și pentru că ideea de uniformitate pe care o transmitea corespundea foarte bine cu intențiile elitei de a uniformiza sistemul de învățământ din Regat, cu tendințele de centralizare urmărite de minister.

Programul școlar se conturează în urma colaborării mai multor grupuri socio-profesionale: educatori, medici, ingineri, arhitecți. Aceștia își unesc eforturile în vederea conceperii unui spațiu școlar care să răspundă exigențelor de salubritate și confort, precum și cerințelor pedagogice. Sarcina nu-i deloc ușoară. Formația profesională diferită, și de aici percepția distinctă pe care o au asupra școlii, după cum și implicarea anumitor grupuri în proiectul politic inițiat de stat¹⁷, generează dificultăți de comunicare, prelungind dezbaterile în jurul construcției școlare ideale vreme de câteva decenii. În ciuda diferențelor și dificultăților menționate, la începutul secolului XX se ajunsese la un consens general în ceea ce privește dimensiunile claselor, suprafața și cantitatea de aer potrivită unui elev, forma mobilierului, ventilația, iluminatul.

Un spațiu pentru o nouă pedagogie

Acuzat de numeroase deficiențe, inclusiv de slaba pregătire a elevilor, sistemul lancasterian a fost abandonat la nici o jumătate de secol de la adoptarea sa. Cu toate învinuirile, sistemul centrat pe elevul-monitor a contribuit la nașterea reflecțiilor referitoare la spațiul școlar¹⁸. Introducerea noului tip de învățământ bazat pe o relație directă între profesor și elev impunea găsirea unei noi formule spațiale care să permită lucrul simultan al elevilor sub supravegherea profesorului. Acesta din urmă deținea acum rolul central, dirija procesul

¹⁵ Termen generic ce reunește licee și gimnazii pentru băieți și externate sau școli secundare de fete, școli normale de institutori și învățători. Școlile enumerate puteau fi tip externat – după terminarea orelor elevii părăseau școala sau internat – elevii locuiau până la terminarea anului școlar în interiorul școlii, într-o clădire distinctă de cea în care se desfășurau orele.

¹⁶ Avem în vedere aici școlile construite după un plan comun, dar cu fațade diferite, rezultate în urma dorinței de individualizare a arhitectului, autorităților sau comunității.

¹⁷ Pentru implicarea medicilor în proiectul politic, vezi lucrarea Ionelei Băluță, *La bourgeoisie respectable réflexion sur la construction d'une nouvelle identité féminine dans la seconde moitié du XIX siècle roumain*, București, Editura Universității din București, 2008. Profesorii și arhitecții nu beneficiază încă de studii care să lămurească rolul lor în proiectul modernizator inițiat de stat.

¹⁸ Anne-Marie Châtelet, *La naissance de l'architecture scolaire. Les écoles élémentaires parisiennes de 1870 à 1914*, Paris, Honoré Champion, 1999, p. 29.

de învățământ și supravegherea elevii. Noul sistem pedagogic reducea efectivele numeroase de elevi și fragmenta spațiul școlar în mai multe clase, în funcție de vârsta elevilor. Abandonarea metodei lancasteriene ce grupa un număr impresionat de elevi într-o singură clasă și rezolvarea deficitului de spațiu pentru a permite accesul cât mai multor copii în școală au adus în discuție dimensiunile claselor. Încăperile trebuie să ofere elevilor suficient aer și spațiu, fără a fi prea mari sau prea mici. În teorie, clasele adăpostesc un anumit număr de elevi, extinderea efectivelor școlare peste această cifră punând sub semnul întrebării reușita procesului didactic și anulând orice tentativă de supraveghere din partea profesorilor. Sălile prea mari nu erau agreate de corpul profesoral, căci în ele supravegherea elevilor se realiza cu dificultate: „[...] într-o sală prea mare vocea profesorului se pierde, disciplina se ține mai greu, vederea din ultimele bănci nu ajunge până la tablă”¹⁹. Numărul ideal de elevi pentru care optau profesorii se plasa între 40-50, semnificativ mai redus decât cel propus de autorități. Profesorii atenționau că sporirea efectivelor peste limita invocată de ei putea avea consecințe negative asupra actului didactic: „parte din școlari scapă supravegherii și solitudinii profesorilor [...] și mai ades, în loc să fie atenți la ce spune dascălul, se joc între dâșii, vorbesc, râd sau citesc lucruri oprite ș.a.”²⁰. La nivel discursiv, constatăm că singura preocupare a profesorilor legată de spațiu este trecută prin filtrul unei supravegheri eficiente a grupului de elevi. Interesul pare a fi perfect explicabil dacă avem în vedere teoriile educaționale ale vremii potrivit cărora supravegherea contribuia la eficiența actului didactic. Sub amintirea încă proaspătă a sistemului lancasterian nu se menționa imposibilitatea de a lucra cu un număr mare de copii, de altfel această idee va apărea pe agenda pedagogiei abia la începutul secolului XX. Așa cum menționam și mai sus, noua pedagogie are o poziție fermă față de dimensiunile claselor și față de efectivele de elevi. Fără îndoială că diferențe între teorie și practică există, documentele de arhivă și chiar rapoartele oficiale ale Ministerului Cultelor și Instrucțiunii o confirmă. Însă depășirea numărului de elevi era admisă până la un punct în anumite contexte (mai adesea în anumite școli din mediul rural). O soluție prin care efectivele erau menținute în limitele numerice agreate de specialiști a fost înființarea claselor paralele. Luând în calcul rapida creștere demografică, autoritățile recomandă arhitecților conceperea unor planuri ușor de extins atunci când situația ar cere-o.

Tipurile de spații întâlnite în noua clădire școlară reflectă conținutul învățământului, uniformizat prin legea învățământului din 1864. Însemnătatea pe care o dobândesc disciplinele exacte (științe naturale și științe fizico-chimice), introducerea unor metode de studiu ca experimentul și observația directă contribuie la apariția unor săli specializate (cabinete de științe fizico-chimice și științe naturale) ce permit efectuarea unor demonstrații și aplicații practice plecând de la cunoștințele teoretice. Preocupate să dezvolte gândirea

¹⁹ ANIC, fond MCIP, dosar nr. 431/1889, f. 3.

²⁰ *Ibidem*, dosar nr. 704/1890, f. 62 v.

critică în rândul cetățenilor, al căror mod de reprezentare și înțelegere a lumii acorda supranaturalului un loc central, autoritățile școlare sunt la rândul-le interesate de aceste spații. Laboratoarele ofereau posibilitatea explicării și demonstrării unor fenomene pe care mulți locuitori le percepeau a fi de sorginte divină.

Conținutul învățământului se va îmbogăți în ultimul sfert al veacului cu o nouă disciplină – gimnastica. Primită cu reticență la început, treptat, semnificațiile atribuite de specialiști au plasat-o la loc de cinste în programa școlară. Atunci când s-a descoperit că poate contribui la crearea unui sentiment civic, servind intențiilor naționale, gimnastica a fost rapid adoptată de stat²¹. Binefacerile disciplinei nu se opreau aici. Ea promitea menținerea sănătății corporale, dar și dezvoltarea caracterului moral.

Noua disciplină de învățământ a necesitat investiții materiale, desfășurarea orelor de gimnastică fiind condiționată de prezența unor aparate de gimnastică și a unui spațiu special amenajat denumit în epocă „hala de gimnastică”. Adoptarea clasicei soluții de închiriere a unei săli în care exercițiile gimnastice să se desfășoare era practic imposibilă datorită cerințelor speciale pe care spațiul trebuia să le îndeplinească: o bună ventilație, dimensiuni ample (suprafață, înălțime), proximitatea față de școală. Hala de gimnastică face obiectul unei clădiri separate, situată în afara corpului claselor. Cel mai probabil, arhitectul o plasează într-o clădire separată mânat de două considerente: pentru a atenua zgomotul puternic ce ar fi afectat buna funcționare a orelor și pentru a asigura o bună ventilație sălii, ce se obținea mult mai eficient dacă acea sală comunica direct cu exteriorul. Prezența gimnasticii în programele școlare și importanța atribuită de medici și educatori nu implică automat înzestrarea școlilor cu hală de gimnastică. De altfel, hală de gimnastică au numai școlile secundare și, în mod cu totul excepțional, școlile primare urbane. În lipsa spațiului specializat, rămânea ca alternativă pentru orele de gimnastică curtea școlii, iar în caz de vreme rea, sala de clasă.

Spațiul școlar se re/structurează sub influența teoriilor educaționale. Astfel, importanța pe care tot mai mulți oameni ai școlii o atribuie recreațiilor școlare se reflectă în apariția unui spațiu destinat acestora, cunoscut sub denumirea de curtea de recreație, curtea școlii sau *preau*, termen adoptat pe filieră franceză. Curtea de recreație devine un spațiu vital ce compensează imobilitatea din timpul orelor²², un spațiu destinat motricității, în care elevii se mișcă firesc, își descarcă energiile, dar și un spațiu în care se formează relații sociale, se leagă prietenii. La cererea pedagogilor, arhitecții o amplasează cât mai departe de stradă, căci trebuie ferită de privirile curioșilor, dar și de agitația orașului ce ar putea să-i distragă pe elevi (Liceul Gh. Lazăr, Școala Centrală de Fete, Liceul Matei Basarab, toate din București, liceul din Tecuci, liceul din

²¹ Eugen Weber, *Gymnastics and Sports in Fin-de-Siècle France: Opium of the Classes?*, în AHR, vol. 76, nr. 1, feb. 1971, p. 70-98.

²² Michel Lainé, *op. cit.*, p. 125.

Galați). Curtea are formă regulată, cel mai adesea pătrată, formă geometrică ce facilitează supravegherea eficientă a numărului mare de elevi. Însă investițiile în spațiul școlar nu se subordonează unui singur imperativ: supravegherea eficientă. Tot mai multe voci se declară în favoarea unei școli confortabile, atractive, în care elevii să se simtă bine. În consecință, spațiile, îndeosebi cele destinate timpului liber, încep să fie amenajate pentru a spori confortul elevilor. Curtea școlii este dotată cu bănci pentru odihnă, este plantată cu copaci ce țin umbră și răcoare, iar dacă bugetul permite, este amenajată pentru a le permite elevilor să o folosească și în zilele cu vreme urâtă.

Nelipsită din noua școală este latrina²³, dar nu orice latrină, ci una din zid, prevăzută cu fosă septică și dotată cu un număr de scaune direct proporțional cu populația școlară²⁴. Regulile igienice și morale îi decid nu numai aspectul, ci și amplasamentul: latrina își găsește loc cât mai departe de corpul școlii, iar un culoar acoperit, utilizat în caz de vreme rea, o leagă de corpul școlii. Latrina poate fi înzestrată cu apă curentă, dotare mai frecventă în localitățile cu anumite dimensiuni. Fără să excludem existența unor cazuri similare și în comunitățile mici, acestea din urmă pot înlocui apa curentă cu nisipul. Construirea latrinei aduce în discuție educarea unor comportamente în rândul elevilor, multora lipsindu-le deprinderile necesare unei utilizări civilizate. De aceea, înzestrarea școlilor cu toalete moderne nu a coincis implicit cu triumful strategiei de igienizare declanșată de autorități.

Spațiul fizic influențează relațiile dintre elevi, dar și relațiile dintre elevi și corpul profesoral. Ierarhiile se oglindesc în organizarea spațială, în modul de aranjare a claselor, în regulile ce stau la baza folosirii spațiului. În vârful ierarhiei se află divinitatea și Regele, sugerate la nivel simbolic de prezența în fiecare clasă a icoanei și a portretului Regelui. Profesorul ocupă un loc strategic în clasă ce-i permite vizualizarea tuturor elevilor și implicit supravegherea lor, năzdrăvăniile și tentativele de sustragere de la lecții putând fi lesne observate. Din aceste considerente se recomandă dispunerea băncilor „în amfiteatru căci sunt de mare folos. Elevul e cu mult mai atent văzând mai bine la tablă și pe profesor. Profesorului i e mai lesne a cuprinde cu o singură privire pe toți elevii săi”²⁵.

Originea medicală a dispozițiilor spațiale

Proiectul politic de igienizare și menținere a sănătății cetățenilor inițiat de stat aduce în prim plan clădirea școlii. Numeroase voci o percep ca pe un instrument potrivit pentru difuzarea noilor norme de igienă, dar dorința riscă să

²³ Termen utilizat în epocă pentru toaletă.

²⁴ O statistică a Ministerului Instrucțiunii din anul 1919-1920 menționa 3.598 de școli primare cu latrină și 1.512 lipsite de latrină. Nu știm dacă cele 1.512 școli erau lipsite de orice formă de toaletă, chiar și una rudimentară, sau era vorba de o neînțelegere generată de terminologie, prin latrină autoritățile desemnând doar toaleta din zidărie.

²⁵ ANIC, fond MCIP, dosar nr. 743/1890, f. 223 v.

rămână la nivel de utopie atâta vreme cât localurile în care funcționau școlile erau insalubre, cu mobilier încropit, un adevărat pericol la adresa sănătății copiilor. Funcționând în clădiri închiriate în care, de cele mai multe ori, nu încăpeau toți elevii, aceste școli sunt percepute ca „un adevărat desastru național”²⁶, ce pricinuiau „degenerarea rasei”. Afecțiunile provocate de localul insalubru, inventariate cu grijă de medici, includ miopia, deformarea coloanei, anemia.

Generată de poziția incorectă a corpului ca urmare a mobilierul impropriu, miopia se număra printre cele mai frecvente maladii din rândul populației școlare. Cercetările efectuate în epocă arătasera că numărul elevilor suferinzi de miopie era cu atât mai ridicat cu cât aceștia petreceau mai mulți ani în școală. O altă afecțiune frecventă în rândul populației școlare, deformarea coloanei, este pusă pe seama mobilierului fără nici o legătură cu vârsta și constituția copiilor, adesea recuperat de pe la școli mai norocoase care făcuseră progrese în acest sens. Praful, fumul de la sobele prost construite, lipsa noțiunilor de igienă personală, umezeala „viciază aerul”, fiind „causa sărăciei de sânge, cu toate consecințele sale: scrofule, colori palide, abcese, boale de piele, curgeri de urechi, conjunctivite și o predispozițiune evidentă de a contracta toate boalele contagioase: variola, pojarul, scarlatina etc.”²⁷.

Discursul medicilor referitor la sănătatea populației capătă uneori tente apocaliptice, modalitate prin care aceștia încearcă să convingă și să justifice necesitatea intervenției lor în plan social. Dincolo de aceasta, nu poate fi pus sub semnul întrebării faptul că cele mai multe școli funcționau în clădiri improprii. Medicii formulează normele igienice ce vor sta la baza clădirii, stabilesc dimensiunile claselor, volumul de aer necesar elevului, mobilierul, sistemele de încălzire, aerisire și ventilație. Ultimele cunoștințe în materie de medicină și chimie sunt preluate și integrate în discursul medicilor dându-i rigoare și greutate, transformându-l într-un discurs științific, de multe ori inaccesibil altor grupuri socioprofesionale.

Volumul de aer și suprafața de clasă au prilejuit numeroase dezbateri în epocă. Valorile acestora s-au modificat pe măsură ce școlile au început să fie frecventate de un număr tot mai mare de elevi, dar și pe măsură ce s-au alocat fonduri pentru construcții școlare. Autoritățile stabilesc numărul maxim de elevi dintr-o clasă la 50, suprafața clasei de 62,50 m² și volumul de 250 m³²⁸, altfel spus pentru fiecare elev o suprafață de 1,25 m² și un volum de 5 m³ aer. Valori asemănătoare recomandă și „autorii specialiști cei mai cu autoritate din străinătate”²⁹. La nivelul realității sociale, lucrurile se prezintă altfel decât

²⁶ *Tabele statistice relative la clădirile, mobilierul, populațiunea și întreținerea școlilor primare urbane însoțite de circulara No. 13.661 din 25 septembrie 1887, adresată D-lor prefeți de județe și D-lor primari ai comunelor urbane*, București, Imprimeria Statului, 1888, p. VI.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. III.

²⁹ Aceștia recomandă 1,25 m²/școlar și 4 m³ aer în clasă, de școlar (ANIC, fond MCIP, dosar nr. 704/1890, f. 62 f.-v.).

recomandările specialiștilor. Numărul de copii dintr-o clasă depășește cu mult norma prescrisă de medici și pedagogi, ceea ce diminuează volumul de aer și suprafața cuvenită. O statistică realizată în 1887 din inițiativa Ministerului Cultelor și Instrucțiunii scoate la iveală gravitatea situației: 42,69% elevi nu pot fi admiși în școlile urbane din lipsă de spațiu și 45,11% elevi din lipsă de volum³⁰. Clădirile existente pot adăposti doar 54,89% din populația școlară „și încă și pe aceștia în nisce locale, cari de multe ori sunt în așa stare, în cât copiii trebuie să țină cu spatele ușile, ca să nu le deschidă vântul”³¹. În mediul rural, situația se prezintă chiar mai rău de atât, nici un elev nu beneficiază de mai mult de 2 m³ aer, iar în unele școli nici măcar de 1 m³. Cum de sistem de ventilație nu poate fi vorba, singurul „avantaj” îl reprezintă „găurile din pereți și din acoperiș prin cari vântul, ploaia și ninsoarea, trec fără pedică” și fără de care copiii ar fi asfixiați³².

Iluminatul. Cât de luminoasă trebuie să fie clasa și de unde trebuie să vină lumina? Cum cea mai răspândită metodă de iluminat în perioada studiată era cea naturală, lumina dintr-o clasă depindea de suprafața ferestrelor, de poziția acestora și de amplasamentul clădirii. „Regulile unui bun iluminat” prevăd câte „1 m² de suprafață luminătoare de fereastră pentru patru școlari”³³. Prescripțiile se respectă doar în cazul școlilor construite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și doar excepțional în cazul școlilor ce funcționează în case închiriate. O polemică intensă în rândul medicilor și pedagogilor a stârnit și subiectul direcției din care trebuia să vină lumina. Dacă lumina venea din fața elevilor, tabla, catedra și profesorul aflate/aflați întotdeauna în fața acestora, deveneau practic invizibile/invizibili. În cazul în care sursa de lumină se afla în spatele elevilor, ar fi creat dificultăți profesorului aflat în imposibilitatea de a mai supraveghea clasa. Lucrurile nu s-ar fi oprit aici, căci de neputința profesorului ar fi profitat cu siguranță elevii. Nici partea dreaptă nu-i recomandată, căci umbra făcută de mână deranjează elevul³⁴. În ceea ce privește iluminatul de sus, opiniile sunt împărțite: unii îl resping (Spiru Haret), alții îl socotesc potrivit pentru desen (Hermina Walch). Ca și în spațiul francez de unde au fost importate cele mai multe idei în materie de igienă școlară, și în România sunt agreeate „iluminarea unilaterală cu ferestre la stânga elevului, sau bilaterală, din dreapta și din stânga”³⁵.

Încălzirea. În România de până la Primul Război Mondial, sistemele de încălzire au variat în funcție de opțiunea arhitectului și a medicului. De o mare

³⁰ Pentru o situație detaliată pe fiecare oraș vezi: *Tabele statistice relative la clădirile, mobilierul...*, p. 64-65.

³¹ *Ibidem*, p. 68.

³² *Ibidem*, p. 5.

³³ ANIC, fond MCIP, dosar nr. 704/1890, f. 63 f.

³⁴ Michel Lainé, *op. cit.*, p. 140.

³⁵ Iacob Felix, *Igiena școlară. Istoria ei, starea ei actuală*, Întâiul memoriu, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1903, p. 24; Spiru C. Haret, *Localele de școli primare. Propuneri, reguli și consilii practice pentru clădirea și dotarea lor*, Bârlad, Tipografia George Cațafany, 1889, p. 5.

apreciere s-au bucurat așa numitele sobe-calorifere-ventilatoare utilizate în școlile pariziene, prevăzute cu canale de evacuat fumul și „aerul viciat” (Gimnaziul din Vaslui). Sistemul nu este scutit de critici, fiind catalogat neigienic, căldura nu se distribuie omogen, iar „în țară nu sunt oameni bine pregătiți pentru menținerea în perfectă stare a unei instalații”³⁶. La alte școli sunt preferate sobele românești de cărămidă (Liceul Internat Iași, școlile primare rurale) sau sobele de fontă cunoscute sub denumirea de sobe Meidinger (școlile primare din București). Acestea din urmă prezintă avantaje și dezavantaje: încălzesc repede, dar căldura este de scurtă durată, de aceea se recomandă îndeosebi în sălile de gimnastică, vestiare sau sălile în care se usca rufăria etc.

Proiectarea școlii moderne a contribuit simțitor la aplicarea regulilor igiene, iar noua instituție³⁷ a fost dotată cu spații special amenajate (băi, săli de duș, lavabouri) ce au făcut posibilă aplicarea unor practici culturale proaspăt asimilate³⁸.

Disponerea spațiilor în interiorul școlii

Dictată de logica procesului de învățământ, distribuția spațială urmărește, în primul rând, îndeplinirea unor funcțiuni concrete menite să asigure identificarea rapidă a spațiilor destinate studiului, circulația și accesul facil al elevilor și profesorilor din diverse puncte (vestibul, curtea școlii, cancelarie) către clase. În această ordine de idei, dar și în virtutea unor opțiuni estetice dobândite în timpul studiilor la Ecoles des Beaux Arts, planimetria școlilor are ca notă comună opțiunea pentru formele regulate. Planurile școlilor secundare sunt rectangulare sau în forma literelor U, L, E. Planurile școlilor primare apar mult mai simplificate în comparație cu cele secundare. Planul compact, predominant în cazul școlilor primare, grupează clasele simetric în jurul unui vestibul, care tinde să devină tot mai dezvoltat pe măsură ce numărul elevilor crește (Școlile primare Sf. Elefterie, Viitorului, Popa Nan din București).

Organizarea spațială permitea supravegherea eficientă a spațiului în vederea menținerii disciplinei. Cu cât distanța pe care elevii o au de parcurs în interiorul școlii este mai mică, cu atât disciplina se menține mai ușor. Scrierile ce fac referire la programul arhitectural școlar conțin o serie de precizări referitoare la modul în care urma să se realizeze distribuția spațială³⁹.

³⁶ ANIC, fond MCIP, dosar nr. 5/1883, f. 184 f.-v.

³⁷ Avem în vedere atât școala propriu-zisă ce putea fi dotată cu săli de duș, cât și internatul, din care nu lipseau spațiile destinate igienei corporale.

³⁸ Vezi Ramona Caramela, *Igienă corporală și practici educaționale. Baia în școlile românești din mediul urban în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Anuarul Institutului de cercetări socio-umane «Gheorghe Șincai»”, vol. XIII, 2010, p. 60-76.

³⁹ Spiru C. Haret, *op. cit.*; *Regulament pentru construcția localelor de școli primare urbane și rurale*, în C. Lascăr, I. Bibiri, *Colecțiunea legilor, regulamentelor, programelor și diferitelor deciziuni și dispozițiuni generale ale acestui departament de la 1864-1901*, București, Imprimeria Statului, 1901, p. 506-510.

Clasele și laboratoarele se înșiră de-a lungul holurilor cu forme variate, iar cancelaria învecinată cu administrația își găsește loc întotdeauna în apropierea intrării principale alături de camera portarului. Acestuia îi revine solicitanta misiune de a supraveghea pe cei ce intră și ies din școală, oprind accesul străinilor în instituție. Pandant cu camera portarului face *parloirul*⁴⁰, amplasamentul său fiind dictat de rațiuni de natură funcțională și de supraveghere: părinții sosiți în vizită nu trebuie să traverseze întreaga clădire și să perturbe cumva atenția elevilor. La extremitatea vestibulului se găsește cancelaria. Regulamentele de construcții școlare menționează poziția strategică pe care trebuie să o dețină cancelaria, în așa fel „încât dintr’însa directorul să poată priveghea școala cu înlesnire”⁴¹. Din rațiuni igienice, accesul în clase se realizează din vestibul, dar numai după ce elevii își depozitează într-un vestiar paltoanele și căciulile, se curăță de zăpadă, noroi sau praf.

Laboratoarele, sălile de muzică și desen își găsesc loc într-o zonă mai ferită a clădirii, de multe ori în apropierea amfiteatrelor, căci demonstrațiile științifice reunesc un număr mare de elevi și se desfășoară de multe ori în amfiteatre. Depărtarea de spațiul claselor se impune mai ales în cazul sălilor pentru festivități publice, atunci când școala deține un asemenea spațiu⁴². Destinate serbărilor și conferințelor publice, aceste spații se deschid locuitorilor orașului, de aceea unii arhitecți le așază la extremitățile clădirilor, dotându-le cu intrări directe (Liceul Carol I Craiova).

Ca trăsături generale ale distribuției spațiale se observă dispoziția logică și simetria riguroasă a spațiilor, accesul facil în sălile de clasă și gruparea cât mai ferită a anumitor spații extrașcolare (bucătărie, latrină, locuința servitorilor). Moralitatea îndoielnică și limbajul trivial, ușor de găsit printre servitori, impun izolarea și retragerea spațiilor destinate acestora. Astfel, locuința servitorilor este cât mai retrasă de școală, cele două fiind lipsite de comunicare directă, iar accesul elevilor în locuința servitorilor fiind strict interzis. Izolarea locuinței servitorilor ca măsură de protecție își are limitele sale, căci atribuțiile îi plasează pe servitori în spațiul elevilor. Ei fac focurile, curăță clasele, aduc apa. Dacă școala are internat, atribuțiilor enumerate mai sus li se adaugă spălătul rufelor, gătitul și spălătul veselei, curățătul camerelor. Pentru a preîntâmpina potențiale conflicte provocate de servitori este nevoie de reguli sociale stricte, incluse în regulamente școlare, dar și de supravegherea vigilentă a corpului didactic.

O fațadă care să reflecte natura programului arhitectural

Pe linia retoricii ce se țese în jurul arhitecturii secolului al XIX-lea, fațada trebuie concepută pentru a transmite un mesaj. Mai exact, orice privitor trebuie, în urma „citirii” fațadelor, să reușească să identifice o serie de trăsături caracteristice instituției.

⁴⁰ Cameră destinată vizitelor părinților sau rudelor.

⁴¹ Spiru C. Haret, *op. cit.*, p. 10.

⁴² De obicei amfiteatrele serveau și ca săli pentru festivități, din acest motiv, extrem de rar întâlnim școli înzestrate cu ambele tipuri de săli (Liceul Carol I din Craiova).

Școlile au înfățișări distincte, unele sunt aproape total lipsite de decorație, în timp ce altele au fațade bogate. Acest aspect ne împiedică să formulăm o afirmație cu caracter general, simplistă, referitoare la maniera de decorare a fațadelor, subiectul necesitând o abordare punctuală. Fațadele școlilor primare rurale primesc în majoritatea cazurilor o decorație minimă, explicația constituind-o constrângerile bugetare. Situația economică a comunelor impune restricții financiare, iar cum dimensiunile școlii și materialele de construcție nu pot fi modificate pentru a se obține economii, reducerea decorației rămâne singura posibilitate de economisire. Atunci când comuna deține mai multe fonduri sau când școala este proiectată pe cheltuiala unui binefăcător, investițiile în zona decorativă devin mai substanțiale și se reflectă în fațade mai ornamentate. Nici școlile primare urbane nu excelează prin decorație, dar similar mediului rural, fațadele bogat decorate nu lipsesc. Asimilate instituțiilor publice de tipul primăriilor sau prefecturilor, școlile primare dobândesc o înfățișare destul de apropiată de acestea. Societatea le percepe drept monumente ce înfrumusețează urbea și se arată plăcut impresionată de școlile bogat ornamentate. O școală nouă, somptuoasă și impozantă se poate transforma oricând în instrument electoral, în consecință primăriile și prefecturile nu se dau în lături să le utilizeze în scop propagandistic, anunțând emfatic contribuția lor la dezvoltarea învățământului, după ce multă vreme au fost acuzate de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii de indiferență față de problema clădirilor școlare. Din acest motiv, dar și din neștiință sau indolență, preocupările primarilor și arhitecților se rezumă de multe ori la a obține o fațadă cât mai vizibilă în peisajul urban, neglijând rezolvarea eficientă a funcțiilor. Autoritățile și oamenii școlii iau poziție față de tendința de ornamentare excesivă, în unele cazuri fără rezultate notabile. Printre cei atenționați se numără și arhitectul Giulio Magni, cunoscut pentru compozițiile sale bogate. Autor al planurilor Școlii Mavrogheni din București⁴³, arhitectului Magni i se recomandă „ca arhitectura faciadelor să fie mai severă și mai caracteristică – ceea ce ar conveni mai bine unui local pentru școală comunală”⁴⁴.

Și în cazul școlilor secundare recomandările Ministerului Cultelor și Instrucțiunii se înscriu pe aceeași linie, a menținerii simplității. În consecință, fațadele celor mai multe licee nu cunosc excесе decorative (Liceele din Slatina, Târgoviște, Bacău, Piatra Neamț, Tecuci, Dorohoi, Râmnicu Sărat, Vaslui, Pitești, Roman, Focșani). Identificăm și câteva excepții (Liceul Carol I din Craiova, arhitect Toma Dobrescu, Liceul Petru și Pavel din Ploiești, arhitect Toma Dobrescu, Liceul Național din Iași, arhitect Nicolae Gabrielescu, Școala Centrală de Fete din București, arhitect Ion Mincu). Ele nu mai par excepții dacă ne gândim că nota comună a operei celor trei arhitecți este dată de utilizarea generoasă a ornamentului, de compoziții monumentale mai ales în

⁴³ Azi Școala nr. 11 Ion Heliade Rădulescu, strada Monetăriei, nr. 5, București.

⁴⁴ ANM-București, fond Primăria Municipiului București (PMB), Serviciul Tehnic, dosar nr. 1310/1895-1897, f. 30.

cazul programelor publice. Nu am identificat în documentele de arhivă cercetate sancțiuni sau recomandări de modificare a fațadelor respective, așa cum am identificat în cazul arhitectului Giulio Magni.

Decorația redusă beneficiază în primul rând de o explicație economică; ornamentele sunt scumpe, de ceea sunt primele sacrificate atunci când proiectele depășesc sumele puse la dispoziție de minister. Credem însă că lipsa ornamentului are și o explicație socială și morală. Elevul, viitor cetățean, trebuia deprins încă de pe băncile școlii cu simplitatea și modestia, atribute atât de prețuite de morala burgheză. În epocă persista ideea că ornamentul, bogăția și policromia ar stimula imaginația copiilor, făcând spațiul școlar greu de controlat de către profesori. Cum plăcerea vizuală provocată de bogăția ornamentală putea intra în contradicție cu riguroasele principii educative, ornamentul își pierdea în cazul școlilor una din funcțiile sale clasice: cea ludică. I se atribuiau noi semnificații, care îl transformau într-unul din numeroasele instrumente pedagogice angajate în misiunea de educare.

Singurele elemente decorative acceptate fără restricții pe fațade sunt sculpturile, prezente sub forma alegoriilor și busturilor. Dispuse pe fațadele principale sau în curtea școlii, busturile sunt preferate datorită mesajului explicit pe care reușesc să-l transmită. Cel mai des, înfățișau personalități din domeniul cultural sau politic, care prin faptele lor puteau servi de model și mobiliza tânăra generație. Mecanismul selecției personajelor ce urmau să beneficieze de busturi este revelator pentru orizontul cultural al comanditarilor. La Ploiești, fațada liceului Petru și Pavel urma să fie decorată cu opt busturi „turnate în ciment”⁴⁵. Arhitectul liceului, Toma Dobrescu, propunea ca personaje pe Costache Negruzzi, Anton Pann, Miron Costin, Ion Heliade Rădulescu, Mihai Eminescu, Vasile Alecsandri, Dimitrie Bolintineanu, Ienăchiță Văcărescu, dar opțiunea consiliului profesoral se îndrepta către: „Asachi, Lazăr și Eliade ca primii întemeietori ai școlilor române, la începutul acestui veac; Alexandri și Bolintineanu, distinși poeți ai României, și Nicolae Bălcescu, marele nostru istoric”⁴⁶. Alături de cei menționați, membrii consiliului mai recomandau și „busturile neuitaților bărbați ai țării, Ioan Câmpineanu și Constantin Negri, sau, dacă D-Voastră veți crede de cuviință [ministrul Instrucțiunii – n. R.C.], să luăm alți doi bărbați meritoși mai aproape de noi, consiliul ar vedea cu mulțumire așezarea busturilor lui I.C. Brătianu și Mihail Kogălniceanu, mari patrioți și neîntrecuți bărbați de stat, cari au fost și miniștrii ai Instrucțiunii Publice”⁴⁷.

Prezența simbolică a monarhiei este marcată în fiecare școală prin expunerea portretelor și busturilor Regelui, Reginei, altelelor lor principii moștenitori Ferdinand și Maria. La Liceul Carol I din Craiova, bustul Regelui își găsește locul potrivit „în fațada principală”, sculptorul C. Bălăcescu oferindu-se „a-l esecuta în marmora, în mărime odată și 3 sferturi pe prețul de

⁴⁵ ANIC, fond MCIP, dosar nr. 823/1895, f. 27.

⁴⁶ *Ibidem*, dosar nr. 629/1896, f. 98 f.-v.

⁴⁷ *Ibidem*.

lei 1.900 și în termen de șase luni”⁴⁸. Probabil numele ofertantului nu oferă suficientă credibilitate ministerului, căci acesta preferă pentru importanta sarcină pe sculptorul Wladimir Hegel⁴⁹, personalitate mult mai vizibilă în lumea artistică românească.

Practica busturilor este deseori asociată cu actul donației. Ridicarea unui bust devine o modalitate prin care ministerul își exprimă recunoștința față de gestul unui filantrop generos, o formă de recunoștință de natură simbolică. Dorind ca gestul binefăcătorului să persiste în memoria posterității, să se perpetueze, autoritățile amplasează busturile în poziții strategice, cât mai vizibile: în fața școlii, în holul central, în amfiteatru, unde au acces atât elevi, cât și persoane din afara școlii (Institutul Teologic București).

Repertoriul decorativ este atent selectat pentru a se înscrie pe aceeași linie cu mesajul transmis de instituția școlii. Din acest motiv, el reunește elemente mai puțin obișnuite, precum stemele sau alegoriile ce fac trimitere la specificul instituției. Dispuse în centrul fațadelor principale, într-un loc vizibil, stemele⁵⁰ fac parte din acele soluții plastice cu impact puternic asupra conștiinței elevilor și locuitorilor. Ele amintesc utilizatorilor și privitorilor că noile clădiri s-au construit prin eforturile statului sau autorităților locale, dar și că beneficiarii sunt datori să răsplătească eforturile autorităților.

Alegoriile fac referiri la specificul școlii sau la conținutul învățământului. O scenă cu caracter economic în care apar întruchipate personaje precum Știința economică, Industria, Comerțul (Mercur), Agricultură (Demeter) și Neptun decorează frontonul Școlii Comerciale din București⁵¹. La Școala Normală de Institutori din București (azi Facultatea de Teologie)⁵² conținutul învățământului este sugerat printr-un grup statuar simbolizând Geografia și Istoria, ce încadrează stema țării.

Limbajul stilistic pentru care optează arhitecții nu-i întâmplător. Într-o primă etapă a politicii de construcții, este preferat eclectismul, expresie stilistică de factură occidentală, exersată în cadrul proiectelor de atelier din perioada studiilor la Ecoles des Beaux Arts din Paris. Arhitectura eclectică se întâlnește la cele mai multe instituții publice din Regat, dar spre deosebire de acestea, școlile optează pentru un eclectism mai epurat de ornamente. Preferința generală pentru opțiunea stilistică trebuie situată în contextul modernizării societății românești și a intențiilor de sincronizare la civilizația occidentală. Aprecierea de care se bucura eclectismul în societatea românească este sugerată și de maniera în care a fost receptat proiectul arhitectului Ion Mincu pentru Școala Centrală de Fete din București. Proiectul semnat de arhitect este primit cu reticență de comisia tehnică ce analiza proiectele atât sub aspectul

⁴⁸ *Ibidem*, dosar nr. 768/1894, f. 154.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 155.

⁵⁰ Se întâlnesc atât steme ale României, cât și steme ale județelor și orașelor.

⁵¹ Petre Oprea, *Sculpturi decorative pe clădiri bucureștene*, București, Editura Maiko, 2004, p. 46-47.

⁵² *Ibidem*, p. 49-50.

funcțiunilor, cât și sub cel al esteticii. Noutatea și modernitatea expresiei stilistice par a depăși comisia⁵³, care opinează: „Asupra fațadei principale consiliul a văzut că ea este tratată într-un stil ce se depărtează cu totul de la osibilele moduri întrebuițate în construcția edificiilor publice, astfel că elementele de comparațiune lipsind este a priori foarte anevoie de a putea aprecia efectul ce clădirea va avea după executare sub raportul estetic și dacă cu ajutorul ornamentației speciale admise de autor va putea dobândi un caracter care să corespundă cu destinațiunea sa”⁵⁴. Credem că neconcordanța menționată în document este efectul originalității expresiei stilistice și asocierii acesteia cu un program public. Din document reiese limpede că pentru edificiile publice se întrebuițează alt stil, e vorba de eclectismul de factură Beaux Arts ce se bucură deopotrivă de aprecierea specialiștilor și a necunoscătorilor. Comisia îndeamnă „a se lua avisul și altor arhitecți asupra acestei fațade, mai înainte de punerea în executare deoarece cestiunea este destul de importantă”⁵⁵. Documentele lacunare ne-au împiedicat să reconstituim episodul; astfel că nu am aflat dacă au mai fost consultate alte personalități, așa cum inițial recomanda comisia. Însă, chiar și fragmentar, episodul cu pricina certifică o dată în plus orientarea elitei românești (artistice și politice), încă reținută față de ideea unui stil național, spre spațiul arhitectural și cultural francez. În același timp, relevă limitele și imobilitatea comisiei, familiarizată și atașată de un anumit limbaj arhitectural.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, școala adoptă un nou limbaj arhitectural de factură națională, fiind primul program arhitectural public ce recurge la stilul național⁵⁶. Stilul național marchează momentul de maturitate a arhitecturii românești, capabilă astfel să „producă” un demers original, similar celor din spațiul occidental. Noul demers arhitectural completa în chip fericit caracterul național al învățământului. În plus, cu stilul național, principiul corespondenței dintre formă și funcțiune fusese atins, de la conținutul învățământului la fațadă, totul reflecta valorile naționale.

Decorația interioară, sau cum să ne cunoaștem istoria

Decorația interioară a școlilor se înscrie pe linia acelorași principii generale utilizate în cazul decorației exterioare. Simplitatea domină spațiul elevilor, reducând elementele decorative din clase, laboratoare și culoare la o profilatură discretă. Lipsite de ornamentele clasice, clasele primesc o altă decorație, alcătuită din obiecte și materiale didactice: portretul Regelui, stema țării, icoana, hărți, planșe intuitive, toate alcătuiesc patrimoniul absolut necesar unei școli moderne. Acestea sunt standardizate, Ministerul Cultelor și

⁵³ Din comisie făceau parte arhitecții Mihail Capuțineanu și Alexandru Săvulescu.

⁵⁴ ANIC, fond MCIP, dosar nr. 434/1889, f. 63 v.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Am optat pentru denumirea de stil național în defavoarea celei de stil neoromânesc, deoarece am considerat că prima denumire reflectă mai bine contextul cultural și politic în care se naște noul limbaj arhitectural.

Instrucțiunii Publice redactând liste cu materiale tip necesare unei școli. Ele participă la actul didactic, transmit valori, norme și roluri sociale, funcționând ca un *curriculum* ascuns⁵⁷. Multe din artefacte fac trimitere la statul națiune, favorizând integrarea elevilor în cultura națională⁵⁸.

Mai decorate sunt vestibulul central și amfiteatrul. Spații de reprezentare, vestibulul central și amfiteatrul se deschid nu numai elevilor, ci și părinților și orășenilor. Amfiteatrul găzduiește conferințe publice, spectacole, reprezentări cinematografice, serbări școlare, evenimente ce au ca numitor comun prezența adulților, părinți sau viitori părinți. În acest caz, decorația trebuie să impresioneze și să convingă publicul de importanța instituției căreia tocmai îi călcase pragul, dar și de interesul pe care statul îl arată cetățenilor săi.

Concluzii

Loc de investiție materială și spirituală pentru stat, noua clădire școlară anunța trecerea de la o simplă clădire la un spațiu cu veleități educative ce participă la procesul de educație, alături de instrumentele clasice: programă școlară, corp profesoral.

Un set de reguli ce definesc lucrurile și activitățile permise și cele interzise îi învață pe elevi cum să folosească noul spațiu. Acțiuni prohibite precum deteriorarea băncilor, a pereților, spargerea ferestrelor, furtul obiectelor ce aveau ca finalitate păstrarea în bună stare a bunurilor statului se împletesc cu obligațiile privind respectarea ierarhiilor, a simbolurilor statului, aplicarea normelor de igienă. Integrate în cultura celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, aceste reguli dobândite în școală au aplicabilitate mai largă: în propriile locuințe, în instituții publice, în spațiul public, modelul școlar devenind astfel model universal de comportament social⁵⁹.

Prin maniera de concepere, prin regulile sociale ce guvernează noul spațiu, clădirea transmite o serie de valori sociale ce se regăsesc în modelul de cetățenie promovat de puterea politică. Monumentală, înzestrată cu numeroase dotări, sugerând confort, școala nou construită contribuie la schimbarea percepției populației față de instrucția publică. Vom lăsa în sarcina unei cercetări viitoare reconstituirea impactului pe care monumentala clădire l-a avut asupra micilor utilizatori, precum și modul în care aceștia au receptat mesajul transmis de noua clădire.

Parcursul documentației relevă interesul actorilor (oameni politici, arhitecți, profesori, medici) implicați în conceperea noului spațiu de învățare și

⁵⁷ Norris Brock Johnson, *The Material Culture of Public School Classrooms: The Symbolic Integration of Local Schools and National Culture*, în „Anthropology & Education Quarterly”, vol. 11, nr. 3, Education in the United States, Autumn 1980, p. 177.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 176-177.

⁵⁹ Willem Frijoff, *L'offre d'école Eléments pour une étude comparée des politiques éducatives au XIXe siècle. Actes du Troisième colloque international*, Sevres, 27-30 septembre 1981, Paris, Publications de la Sorbonne, 1983, p. 6.

în politica de construcții școlare pentru realizări similare din Occident, îndeosebi din Franța⁶⁰, țară în care o bună parte din cei enumerați își desăvârșiseră studiile. Limbajul arhitectural, inovațiile tehnologice, parametrii specifici programului (suprafața, volum de aer, tipul de iluminat), creații instituționale cu rol în politica de construcții școlare (Casa Școalelor) sunt doar câteva din elementele ce fac trimitere la spațiul francez.

**Physical Space and Social Space:
School Architecture in Romania, in the Second Half of the Nineteenth Century**
(Abstract)

Keywords: school, education, scholar architecture, scholar hygiene, Romania/Old Kingdom, French influence.

This article discusses the efforts by Romanian authorities in the Old Kingdom to develop literacy skills of the population and to extend the secondary school system. These actions encountered a series of obstacles, among which there was the insufficient number of school buildings. Authorities' response was to initiate a policy of building primary and secondary schools. To meet these needs, a standard model of a modern school building designed in accordance with the pedagogical model, the aesthetic ideal, and hygienic standards of the time was disseminated throughout the country. A set of rules defining things and activities allowed and prohibited governed the new building. Through them, pupils learned to use the new space and to adopt social behaviors. In order to preserve state's assets in good condition, the regulations prohibited illicit actions such as the deliberate deterioration of desks and walls, the breaking of windows, and stealing. These interdictions were intertwined with obligations to respect hierarchies, state symbols, and to apply hygiene rules.

⁶⁰ Nu putem să nu amintim aici rolul Franței în redistribuirea unor inovații provenind din alte țări. Fără îndoială că asemenea inovații ajung în Principatele Române, pe fondul transferurilor culturale și instituționale de origine franceză ce se petrec în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Asumarea politicilor sociale de către stat în România. Cazul invalizilor, orfanilor și văduvelor de război (IOVR) după Primul Război Mondial

Silviu HARITON

Asistența socială și medicală este considerată drept unul din drepturile fundamentale cetățenești în Europa și, nu întâmplător, una dintre obligațiile majore ale statului, subiect de dezbatere publică și intelectuală în fiecare dintre crizele economice majore din ultimul secol. O literatură consistentă din domeniul științelor politice și cel al sociologiei s-a articulat în jurul problemicii *welfare state*-ului, adică statul bunăstării sociale, cu problemele, limitele și beneficiile sale, marea majoritate a acestor discuții concentrându-se pe perioada celei de-a doua jumătăți a secolului al XX-lea, când s-a folosit în mod explicit termenul de *welfare state*. Domeniu vast al istoriei sociale a ultimelor două sute de ani, cu implicații majore pentru toate celelalte domenii ale cercetării istorice, istoria politicilor publice de reglementare a asistenței sanitare și a celei sociale, precum și de asumare treptată din partea statului a unor sarcini directe, a beneficiat de un număr redus de contribuții din partea istoricilor de pretutindeni¹.

În ceea ce privește contextul României, cercetările de istorie a asistenței sanitare și sociale s-au dezvoltat în ultimele decenii, contribuțiile de seamă fiind oferite de către Ligia Livadă-Cadeschi, Ionela Băluță și Constantin Bărbulescu,

¹ Acest articol dezvoltă ideile prezentate în cadrul conferinței „Studii de istorie socială în România. Noi perspective”, organizată de către CEU-HESP Comparative History Project și Facultatea de Istorie a Universității din București, 12-13 iunie 2010. Câteva contribuții ce au contextualizat și au ghidat propria cercetare sunt: Peter Flora, *Solution or source of crisis? The welfare state in historical perspective*, în Wolfgang J. Mommsen (coord.), *The Emergence of the Welfare State in Britain and Germany, 1850-1950*, London, Croom Helm on behalf of the German Historical Institute, 1981, p. 343-389; Peter Flora, Arnold J. Heidenheimer, *The historical core and changing boundaries of the welfare state* și Peter Flora, Jens Alber, *Modernization, democratization and the development of welfare states in Western Europe*, ambele în Peter Flora, Arnold J. Heidenheimer (eds.), *The Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick, Transaction books, 1981, p. 17-34, respectiv p. 37-80. Perspective istorice sunt oferite de volumul coordonat de Wolfgang J. Mommsen, citat mai sus, și de Francis Démier, *Istoria politicilor sociale. Europa, secolele XIX-XX*, traducere de Camelia Secăreanu, Iași, Editura Institutul European, 1998.

axate mai cu seamă pe perioada secolului al XIX-lea. Cercetările privind secolul XX sunt și ele în expansiune, legate de multe ori de istoria femeilor în România².

Rândurile următoare folosesc cazul invalizilor, orfanilor și văduvelor de război și contextul economic, social și politic al creării Oficiului Național IOVR în 1920, pentru a argumenta faptul că, deși statul român s-a implicat încă din prima sa modernitate în mod direct în reglementarea condițiilor de muncă și de asistență sanitară și socială, doar impactul cutremurător din punct de vedere demografic, social și economic al Primului Război Mondial a condus la asumarea directă – instituțională și mai ales financiară – a unor măsuri și politici publice destinate și altor categorii sociale decât funcționarilor statului și lucrătorilor din întreprinderile miniere și industriale, politici sociale ce nu se referă doar la asistența sanitară, care au putut fi impuse într-un mod coerent și într-o oarecare măsură în mod sistematic. Ilustrativă pentru această schimbare, o modificare de paradigmă ce reprezintă o îmbinare a transformărilor pe plan internațional și a dinamicii nevoilor sociale interne, este dinamica conceptelor folosite în dezbaterile privind crearea Oficiului Național IOVR.

În timp ce în perioada anterioară Primului Război Mondial asistența sanitară a fost impusă de nevoi mai generale de control al epidemiilor, iar cea socială a fost justificată în termeni de filantropie, milă și caritate, statul și autoritățile sale implicându-se în primul rând printr-un efort de reglementare și de ajutor indirect, situația celor care au avut de suferit traumele fizice și psihologice ale Primului Război Mondial au impus o implicare directă a statului justificată în termeni de obligație, datorie și despăgubire, implicare extinsă în cursul celui de-al patrulea deceniu al secolului XX la întregul câmp instituțional al asistenței sanitare și sociale. Cu alte cuvinte, până la Primul Război Mondial intervenția statului se limitase la regularea și verificarea condițiilor de implementare a politicilor sociale, gestionarea propriu-zisă a acestora rămânând, în cea mai mare parte, în cadrul unei varietăți de asociații ce avuseră inițiativă asupra unui aspect sau altul. O schimbare de paradigmă are loc la finalul Primului Război Mondial datorită impactului său social și demografic mai ales, dar și economic și cultural.

Această schimbare de perspectivă introdusă de cazul IOVR constituie subiectul acestui text, pentru care prezentarea informațiilor factuale a reprezentat un suport mai degrabă ilustrativ și mai puțin un scop în sine. Limitele ridicate de lipsa arhivelor relevante sunt discutate la începutul celei de-a cincea secțiuni a acestui text. Cu siguranță, cercetări suplimentare sunt necesare și acestea vor aprofunda și nuanța ideile prezentate în acest text, de altfel extrem de redus ca dimensiuni pentru o problemă atât de complexă. Întrebările importante pe care le-am avut în vedere au fost când, cum și de către cine au

² Silvana Rachieru și Roxana Cheșchebec, *Final report of the Romanian research team for the History of Social Work in Eastern Europe, 1900-1960, project*, disponibil pe http://www.sweep.uni-siegen.de/content/Results/Final_Reports_PDFs/Romania_Finalreport.pdf; consultat în august 2014.

fost articulate politicile sociale, când și în ce etape au devenit o obligație financiară asumată de către stat, cum a fost justificată această asumare a lor, care au fost grupurile profesionale care au argumentat în favoarea acestor politici și care au fost factorii politici care au decis implementarea acestora, precum și care au fost argumentele folosite de către aceștia și momentele decisive ale punerii lor în aplicare?

Înainte de a trece în revistă politicile inițiate de către statul român pentru ajutorarea și asistarea unor categorii sociale afectate de război, dintre care invalizii, orfanii și vădulele de război au reprezentat grupurile cele mai clar prejudiciate pe termen scurt și mediu, sunt necesare o serie de aduceri aminte și de lămuriri cu privire, pe de o parte, la efectele sociale, demografice și economice ale Primului Război Mondial în România și, pe de altă parte, plasarea acestor măsuri de ajutorare și asistare în contextul mai larg european și mondial, făcând referire mai cu seamă la cazurile Statelor Unite ale Americii, al Franței și al Marii Britanii, primele două secțiuni ale acestui text fiind dedicate acestor aspecte. Celelalte trei secțiuni prezintă cazul românesc focusându-se pe inițiativele private de ajutorare a invalizilor, orfanilor și vădulelor de război în perioada 1917-1920; fondarea Oficiului Național IOVR împreună cu dezbaterile parlamentare ce au însoțit-o; precum și câteva date din activitatea principalelor societăți dedicate asistării invalizilor și orfanilor de război din perioada următoare până la etatizarea lor definitivă în 1934-1935.

1. Primul Război Mondial și impactul său în România

Primul Război Mondial a reprezentat pentru România o adevărată catastrofă militară, politică, demografică, economică și socială, similară celei petrecute pe întregul continent european, dar mai cu seamă în părțile sale răsăritene și de sud-est. Încrederea inițială s-a transformat repede, după Turtucaia, în disperare, iar retragerea treptată din Muntenia din toamna și iarna anului 1916 a dezvăluit erorile politice, strategice și militare ale liderilor români. Preluarea puterii de către bolșevici și retragerea Rusiei din război a silit România să accepte Pacea de la București (7 mai 1918), niciodată votată de Parlament ori sancționată de Regele Ferdinand, pentru ca apoi să devină unul din factorii principali ce au permis României să ocupe o poziție solidă în negocierile dure de pace ce au dus la redesenarea hărții politice din Europa Centrală și de Răsărit în anii 1919-1920³.

³ Keith Hitchins, *România, 1866-1947*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 253-291; Dorin Dobrințu, *O catastrofă uitată: campania României din 1916*, în „Xenopoliana”, vol. XI, 2003, nr. 3-4, p. 143-157. Opiniile critice contemporane sunt numeroase. De exemplu, Douglas W. Johnson, *The conquest of Romania*, în „Geographical Review”, vol. 3, nr. 6, June 1917, p. 438-456, descrie sec opțiunile strategice ale armatei române și ale celei conduse de Mackensen, subliniind preponderența criteriilor politice în fața celor de ordin practic în cazul românilor. Ștefan Zeletin descrie extrem de acid perioada ulterioară invaziei Transilvaniei, subliniind lipsa de pregătire a armatei române, organizarea deplorabilă și mai ales erorile comandamentului român, în *Retragerea*,

Participarea României la acest război a fost de obicei prezentată ca fiind, dacă nu singurul, măcar principalul factor care a dus la formarea României Mari și de aceea impactul economic, social și demografic a fost îndeobște escamotat sub faldurile Marii Uniri și a reformelor agrare și electorală ce au urmat. Deși beneficiile de ordin material, precum materialul rulant confiscat din Ungaria și mai ales creșterea mai mult decât dublă a potențialului industrial și a numărului de contribuabili, au fost de multe ori subliniate, discutarea mai detaliată a costurilor suportate de România pentru participarea sa la război este un fapt mai degrabă recent⁴.

Costurile participării României la Primul Război Mondial pot fi împărțite în patru segmente. În primul rând, a fost vorba despre o serie de obligații financiare asumate de statul român înainte și în timpul războiului, precum costurile directe ale înarmării înainte de război⁵ și împrumuturile contractate pe plan internațional pentru susținerea războiului ce au grevat apoi bugetul public pe parcursul întregii perioade interbelice. Apoi, a fost vorba despre alte costuri financiare ce au decurs din desfășurarea propriu-zisă a războiului pe teritoriul României, conflictul conducând la blocarea circuitelor economice într-o vreme în care exportul de cereale și petrol reprezenta principala sursă de export și una din sursele principale de taxare, a fost vorba despre pierderea tezaurului trimis în Rusia, precum și despre devastarea parțială și folosirea resurselor de către autorități, atât cele de ocupație, cât și cele române, prin ordinele de rechiziționare a resurselor. În al treilea rând, este vorba despre costuri ce au decurs pe cale de consecință a efectelor economice și politice ale războiului, precum instabilitatea financiară generată de toate aceste obligații, precum și inflația generată nu numai de emisiunea monetară fără acoperire a autorităților germane și austro-ungare de ocupație și a guvernului de la Iași, dar și circulația, la terminarea conflictului, în paralel, fără control, a coroanelor austriece și a rublelor țariste și a celor emise de Puterile Centrale, convertirea celor din urmă posibil devenind unul din prilejurile majore de speculă după terminarea

București, Editura Revistei Pagini Agrare și Sociale, 1926. Probabil că cea mai bună contribuție o reprezintă Glenn Torrey, *The Romanian battlefield in World War I*, Lawrence-Kansas, University of Kansas Press, 2011, ce ne-a parvenit prea târziu pentru a o cita.

⁴ Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Iași, Editura Polirom, 2010, p. 221-225.

⁵ Victor Axenciuc, *Evoluția economică a României. Cercetări istorico-statistice 1859-1947*, volumul III, *Monedă – Credit – Comerț – Finanțe publice*, București, Editura Academiei Române, 2000, oferă estimări corelate privind veniturile și cheltuielile statului înainte (p. 618-620) și după Primul Război Mondial (p. 621-622), defalcarea cheltuielilor pe ministere (p. 651-655), dar și o listă a împrumuturilor publice cu indicarea creditorilor și a condițiilor de creditare. Astfel, în perioada 1914-1916 au fost realizate mai multe împrumuturi destinate înzestrărilor militare de toate felurile din care șase continuau să fie plătite în 1929, două la Banca Națională a României de câte 100.000.000 lei, două la Banca Angliei totalizând circa 300.000.000 lei și unul intern prin subscripție publică în valoare de 400.000.000, totalizând puțin peste 900.000.000 lei (p. 711), echivalentul a circa două bugete totale anuale de cheltuieli calculate ca medie a bugetelor anuale de cheltuieli din 1908-1914 (p. 620).

conflictului⁶. În cele din urmă, este vorba și despre efectele financiare ale aplicării tratatelor de pace de la finalul Primului Război Mondial, ce au însemnat preluarea unor porțiuni din obligațiile financiare ale Austriei și Ungariei, împărțite statelor succesoare în funcție de mărimea teritoriului și a populației dobândite prin tratatele de pace⁷, precum și preluarea obligațiilor sociale pentru birocrația deja existentă în noile teritorii dobândite. Pensiile funcționarilor rămași în România mărită au fost preluate de către statul român⁸, în timp ce pensiile de război legiferate de statul român au fost acordate, cu anumite limite, și celor ce luptaseră în celelalte armate dacă adoptaseră cetățenia română.

De asemenea, importante au fost pierderile de ordin demografic și social. Pe lângă deficitul de nașteri adus de război⁹, pierderile demografice efective au cunoscut estimări variate, cifra de 800.000 de morți și dispăruți, folosită în epocă drept argument în favoarea României în procesul complex al negocierilor de pace de la Paris ce au dus la formarea României Mari, fiind probabil rezultatul unei operațiuni aritmetice simple și anume adăugirea populației de cca 8.530.000 a noilor teritorii la populația de cca 7.900.000 a Vechiului Regat din anul 1915, constatându-se că totalul, fără a ține cont de sporul natural din Muntenia și Moldova, ar fi fost de cca 16.430.000 și că în realitate, în 1920, populația României Mari era de 15.540.000¹⁰. Estimări mai aproape de realitate

⁶ Pentru o listă a acestor împrumuturi și valorile lor, a se vedea *ibidem*, p. 722-734.

⁷ *Ibidem*.

⁸ În motivația sa la legea de unificare a sistemelor de pensii din 1925, ministrul de Finanțe Vintilă Brătianu arăta că la momentul respectiv existau 18.554 de pensionari preluați din Vechiul Regat și 24.244 de pensionari preluați din celelalte provincii. Cf. *Desbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților* (în continuare DAD), nr. 80-81, din 25-26 aprilie 1925 (ședințele din 23-24 martie 1925), p. 1986.

⁹ De peste 400.000, conform lui B. Murgescu, *op. cit.*, p. 222. Datele recensământului din 1930 arată o proporție de 8% a celor cu vârste de 10-14 ani, în timp ce fiecare din grupele cu vârste de 5-9 și 15-19 ani reprezentau 12% din întreaga populație, indicând un deficit de circa 4% din populația corespunzătoare anului 1930 (18.000.000) sau un deficit de circa 760.000 de nașteri pentru întreaga Românie a anului 1930 și aproape 400.000 dacă se reduce proporțional la populația Vechiului Regat la intrarea în război, cf. Sabin Manuilă, D.L. Georgescu, *Populația României. Enciclopedia României*, vol. I, București, Imprimeria Statului, 1938, p. 133-160, în special p. 140-141.

¹⁰ Gh. Banu, *Sănătatea poporului român*, București, Fundația pentru Literatură și Artă Regele Carol II, 1936, p. 65; cifrele lui Banu se regăsesc și la Victor Axenciuc, *Evoluția economică a României. Cercetări istorico-statistice 1859-1947*, volumul II, *Agricultura*, București, Editura Academiei Române, 1996, p. 20-21; *Anuarul Statistic al României*, 1922, p. 21, estimează populația Vechiului Regat la 7.900.000 în 1915 și a României Mari la 15.900.000 în 1919 și 16.000.000 în 1920, Basarabia și Bucovina având circa 2.600.000, respectiv 800.000 în 1919, iar Transilvania peste 5.100.000 în 1920; N.T. Ionescu, *Mișcarea populației în Vechiul Regat și Basarabia (date provizorii)*, în „Buletinul Statistic al României”, 1922, nr. 8, p. 30-53, estimează cifra pierderilor din Vechiul Regat la 700.000 de oameni, populația fiind astfel evaluată la peste 7.200.000, în timp ce același autor, în *Mișcarea populației României în 1920*, „Buletinul Statistic al României”, ianuarie-iunie 1923, p. 126-147, estimează populația rămasă a Vechiului Regat la 7.500.000, pierderile reducându-se, deci, la 400.000, iar populația totală a României mari la 16.000.000.

plasează cifra celor căzuți pe front la circa un sfert de milion de oameni, însă în lipsa unor statistici bazate pe date pozitive situația din Vechiul Regat rămâne neclară și cifrele vor continua să reprezinte un subiect de discuție și de interpretare¹¹.

Pe lângă toate aceste costuri, ignorată până acum în această evaluare a fost situația veteranilor în general, dar mai ales a invalizilor, orfanilor și văduvelor de război, situație deloc surprinzătoare având în vedere perspectiva etatistă ce a dominat abordarea problemei până în ultimele două decenii, abordare ce a privilegiat problemele vizibile ale statului, generatorul surselor primare a căror conservare a fost dispusă de cele mai multe ori cu precădere, și mai puțin experiențele directe ale populației ale cărei artefacte materiale și culturale au fost mai degrabă neglijate, fiind considerate subiective și parohiale și eventual de luat în seamă mai curând pentru anecdoticul și pitorescul lor.

2. Welfare state înainte de Planul Beveridge: contextul internațional al politicilor sociale ulterioare Primului Război Mondial

Cazul românesc nu poate fi înțeles mai bine decât în contextul mai larg al dinamicilor sociale și economice internaționale, precum și a viziunilor intelectuale ce au analizat trecutul de până atunci și au stabilit obiectivele politicilor sociale puse în aplicare în multe din statele europene ca urmare a celui de-al Doilea Război Mondial pentru a preîntâmpina crizele sociale și economice ce au urmat Primului Război Mondial și Marii Crize Economice din deceniul următor. Astfel, fundamentul intelectual al statului postbelic al bunăstării sociale este considerat în literatura de specialitate „Planul Beveridge”. În 1941, un comitet prezidat de profesorul William Beveridge de la Universitatea Cambridge a fost însărcinat cu redactarea unui plan sistematic al securității sociale ce urma să fie pus în practică în perioada reconstrucției postbelice. Demn de subliniat, acest plan publicat în 1942 a făcut obiectul discuțiilor chiar și în România, iar o parte din principiile sale fuseseră chiar trecute în programul politic al Partidului Național Țărănesc, urmând a fi aplicate în măsura posibilităților financiare, ceea ce indică drumul ce ar fi fost posibil fără ocupația sovietică¹².

¹¹ Pentru contextul regional balcanic a se vedea Marvin Jackson, *Comparing the Balkan demographic experience 1860 to 1970*, în „Journal of European Economic History”, vol. 14, 1985, nr. 2, p. 223-272, în special p. 237-245. Pentru Transilvania, vezi Ioan Bolovan, Sorina Bolovan, *The impact of World War One in Transylvania*, în „Romanian Journal of Population Studies”, Supplement 2009, p. 611-628.

¹² Dr. T.D.R. Ioanițescu (BA în științe economice la Cambridge), *Planul Beveridge – planul securității sociale – origina planului – obiectivele planului – asigurările sociale și serviciile înrudite*, București, Editura Cugetarea – Georgescu – Delafras, 1944; Ion V. Pupeză, *Planul Beveridge ca soluție a conceptului de securitate socială*, București, Editura Vreamea, 1944. Al doilea guvern general Constantin Sănătescu (noiembrie-decembrie 1944) a creat un minister al Asigurărilor Sociale, care a funcționat distinct de Ministerul Muncii atât în guvernul generalului Nicolae Rădescu (decembrie 1945 – martie 1946), cât și în primul guvern Petru Groza (martie 1945 – noiembrie 1946), titularul fiind Gheorghe Nicolau, profesor la Școala Politehnică din București.

Deși termenul este folosit îndeobște doar pentru perioada postbelică, cercetările citate în prima notă de subsol a acestui text arată faptul că „welfare state” sau statul bunăstării sociale a reprezentat sistematizarea și coagularea câtorva inițiative de politică socială aplicate în mod aleatoriu în Anglia victoriană, Germania wilhelmiană și Franța celei de-a Treia Republici de reglementare a condițiilor sanitare, de muncă și de asistență publică, precum și de dezvoltarea unor sisteme de asistență socială și de asigurări sociale, dezvoltare și coagulare ce se întinde pe o perioadă de aproape un secol¹³. Acestea au fost studiate mai cu seamă la finalul Primului Război Mondial ca soluție la problemele sociale provocate de războiul total și pentru a preîntâmpina pericolele răspândirii extremelor politice. Deși de multe ori criticată pentru ineficiența sa în domeniul relațiilor internaționale, Liga Națiunilor a jucat un rol extrem de important în dezvoltarea unui set de instrumente și practici de cooperare internațională de-a lungul întregii perioade interbelice, iar această activitate ar trebui judecată nu doar prin prisma a ceea ce putem cunoaște astăzi despre eșecul Ligii în deceniul al patrulea al secolului XX, dar mai ales prin contextualizarea activității acesteia în cadrul realităților politice și sociale existente la momentul respectiv. Unul dintre aceste instrumente a fost reprezentat de Biroul Internațional al Muncii (Bureau International du Travail, International Labour Office), cu o activitate aproape neîntreruptă până în zilele noastre. Dacă până la Primul Război Mondial aplicarea acestor politici sociale s-a realizat în cadru strict național, Biroul Internațional al Muncii a dus o politică intensă de sistematizare și uniformizare a reglementărilor asistenței și securității sociale în rândul țărilor Ligii Națiunilor, difuzate mai ales prin intermediul unei serii de congrese internaționale în cadrul cărora s-au adoptat convenții privind un aspect sau altul al condițiilor de muncă și de asistență publică¹⁴.

Una din categoriile sociale avute în vedere de către aceste politici publice a fost reprezentată de către veteranii de război și cazul lor subliniază rolul consecințelor economice, sociale și demografice ale Primului Război Mondial în legitimarea rolului statului în gestionarea directă a politicilor sociale. Până la Primul Război Mondial, intervenția statului se limitase la regularea și verificarea condițiilor de implementare a politicilor sociale, gestionarea propriu-zisă a acestora rămânând în cea mai mare parte în cadrul unei varietăți de asociații ce avuseră inițiativă asupra unui aspect sau altul. Însă experiența războiului total pe perioada de câțiva ani a desfășurării primei conflagrații mondiale a permis articularea unei puteri executive extrem de puternice, anterior de neconceput

¹³ I. N. Angelescu, *Asigurările sociale în statele moderne*, București, Tipografia și Stabilimentul de Arte Grafice George Ionescu, 1913.

¹⁴ Henry E. Sigerist, *From Bismarck to Beveridge: developments and trends in social security legislation*, în „Bulletin of the History of Medicine”, vol. 13, nr. 4, 1943, p. 365-388, retipărit în „Journal of Public Health Policy”, vol. 20, nr. 4, 1999, p. 474-496; Guy Perrin, *Reflections on fifty years of social security*, în „International Labour Review”, vol. 99, nr. 3, 1969, p. 249-292; Grigore L. Trancu-Iași, *România și Biroul Internațional al Muncii*, în *Un deceniu de politică socială românească*, Asociația Română pentru Progresul Social, București, Tipografiile Române Unite, 1930, p. 231-244.

mai ales în Marea Britanie, manifestată prin sistemul general de rechiziție, control și (re)distribuire a bunurilor de larg consum. Anterior, atunci când un sistem de pensii publice a început să se dezvolte în Europa, el a fost rezultatul intenției și scopului puterii executive de a gratifica și de a-și loializa burocrăția în creștere, mai cu seamă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sau de a răsplăti participarea la diversele războaie, din care nici unul nu a mobilizat segmente atât de largi ale populației masculine precum Războiul Civil American sau Primul Război Mondial. Deși teoretizată uneori ca fiind consecința logică a unui sistem politic democratic, extinderea drepturilor cetățenești până la limita maximă posibilă prin garantarea dreptului la protecție socială a fost o consecință a conflictelor majore ale secolului al XX-lea și a reprezentat de cele mai multe ori o răsplătire, o conciliere a categoriilor sociale afectate de deciziile puterii executive, dar și o promisiune de viitor pentru generația afectată de război și familiile lor. Rămâne de analizat în ce măsură această implicare și întromisiune a puterii centrale în organizarea societății a fost benefică acestora din urmă și ce consecințe mai puțin faste a avut, însă se poate afirma cu oarecare certitudine că în societățile puternic ancorate în structuri sociale cu acces la informație și mobilitate redusă această intervenție a statului de reglementare a justiției sociale a avut efecte pozitive, mai ales cantitative, pe termen scurt și mediu.

Precedentul cel mai vizibil al acestor tendințe a statului de despăgubire a grupurilor sociale afectate de războaiele declanșate de către autoritățile guvernamentale îl reprezintă Războiul Civil American (1860-1865), primul război total din istoria modernă și totodată, alături de războaiele napoleoniene, cel mai sângeros conflict din secolul al XIX-lea, analizat de către Theda Skocpol, una din cele mai cunoscute avocate ale sociologiei istorice. Peste 2.000.000 de bărbați au servit în armata unionistă, reprezentând peste o treime din bărbații disponibili pentru recrutare, proporție similară cu cea a populației masculine mobilizate în cadrul armatei britanice în timpul Primului Război Mondial, din care aproape 365.000 au murit pe front sau ca urmare a luptelor. În timp ce în 1832, 32.000 de veterani încă în viață ai Războiului de Independență American primiseră pensii indiferent de grad, printr-o lege adoptată în 1862, menită a stimula înrolarea voluntară înainte ca obligativitatea conscripției militare să fie introdusă temporar în 1863, cei care căpătaseră o formă de dezabilitate ca urmare a participării în luptă, precum și văduvele și orfanii celor decedați, deveneau eligibili pentru a primi o pensie din partea guvernului federal. Problema acestor pensii a devenit un subiect politic în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea sub presiunea organizațiilor veteranilor, din care cea mai importantă era Grand Army of the Republic, iar numărul beneficiarilor a crescut până aproape de un milion în 1893, în timp ce tot atunci plata pensiilor lor a reprezentat peste 40% din veniturile bugetului federal american¹⁵. În ceea ce

¹⁵ Theda Skocpol, *America's first social security system: the expansion of benefits for Civil War veterans*, în „Political Science Quarterly”, vol. 108, nr. 1, 1993, p. 85-116; Susan-Mary Grant,

privește perioada interbelică, numărul morților și răniților pe front a fost redus, în comparație cu celelalte țări combatante, însă numărul invalizilor de război a fost cu mult mai mare datorită asistenței medicale precare oferite pe durata transportărilor transatlantice și a desfășurării pe Frontul de Vest. Inițial fuseseră recunoscuți ca invalizi 182.000 de veterani, număr crescut cu încă 684.000 până la finalul anilor 1920. Asistența oferită a pus accentul asupra recuperării fizice dar și a reprofesionalizării, astfel încât veteranii să poată duce o viață demnă în continuare. În martie 1932, 40.000 de veterani ai Primului Război Mondial au ocupat Washingtonul și au cerut plata pensiilor lor, probabil unul din factorii imediați ai introducerii „New Deal” de către președintele Franklin Delano Roosevelt¹⁶.

În Franța, în martie 1916 a fost creat „Oficiul național al mutilaților și reformaților”, în iulie 1917 „Oficiul național al orfanilor națiunii”, iar în 1920 un minister al pensiilor, primelor și alocațiilor diverse, condus de André Maginot până în 1924. În 1926 un „Oficiu național al foștilor combatanți” a fost până la urmă creat, fiind subordonat ministerului pensiilor, pentru a fi finalmente unificat cu oficiul mutilaților și reformaților în 1933 și cu cel al orfanilor în 1935. La rândul lor, veteranii s-au reunit în „Union nationale des mutilés et réformés” în 1917, în urma primului congres național al asociațiilor de combatanți, inițiat de „Journal des mutilés” (ulterior „Journal des combattants”), și în „Union fédérale des mutilés” în 1918, UF atingând la începutul anilor 1930 un număr de circa 900.000 de membri. Ulterior, numeroase alte asociații de veterani au fost create, multe din ele în relație cu spectrul politic. Pensii pentru mutilați au fost create în 1919, numărul beneficiarilor fiind în jur de 1.000.000, din care 100.000 mari mutilați (grad de invaliditate 85%); foștilor combatanți li s-a eliberat câte un livret special, cu ajutorul căruia au avut parte de un număr de alte beneficii, în 1934 existând 3,4 milioane astfel de livrete în circulație, iar după 1930 puteau beneficia de o pensie de 500 de franci pe an la vârsta de 50 de ani și de 1.200 de franci pe an la vârsta de 55 de ani¹⁷.

În Marea Britanie, Primul Război Mondial a reprezentat un șoc resimțit cultural încă și mai puternic decât pe continent, acesta fiind primul război cu

Reimagined communities. Union veterans and the reconstruction of American nationalism, în „Nations and nationalism”, vol. 14, nr. 3, 2008, p. 498-519.

¹⁶ Stephen R. Ortiz, *The „New Deal” for veterans: the Economy Act, the veterans of foreign wars and the origins of the New Deal dissent*, în „Journal of Military History”, vol. 70, nr. 2, 2006, p. 415-438; Anna Carden-Coyne, *Ungrateful bodies: rehabilitation, resistance and disabled American veterans of the First World War*, în „European Review of History”, vol. 14, nr. 4, 2007, p. 543-565.

¹⁷ Antoine Prost, *Les anciennes combattants*, în Stephane Audoin-Rouzeau, Jean-Jacques Becker (coords.), *Encyclopédie de la Grande Guerre. 1914-1918. Histoire et culture*, Paris, Bayard, 2004, p. 1087-1098; Olivier Faron, *Aux côtés, avec, pour les pupilles de la Nation, les formes de mobilisation en faveur des orphelins de la Première Guerre mondiale*, și Jean-François Montes, *L'Office national des Anciens combattants et victimes de guerre. Création et actions durant l'entre-deux-guerres*, ambele în „Guerres mondiales et conflits contemporaines”, nr. 205, 2002, p. 15-34, respectiv p. 71-84.

adevărat național, în timp ce o importantă parte din generația tânără a elitelor sale sociale fusese decimată sau schilodită fizic. Încă din primul an al conflictului, asistența pentru cei deveniți infirmi din cauza războiului a început să funcționeze, iar orfelinate speciale au început să fie organizate. În 1918 erau asistați 400.000 de veterani invalizi, iar în 1926 erau 900.000 de veterani invalizi ce primeau pensii, în timp ce la nivel european numărul invalizilor militari era calculat la cel puțin zece milioane într-o estimare din 1920 destinată Biroului Internațional al Muncii. Deoarece pensiile acordate erau destul de mici, pentru veteranii cu dizabilități a fost organizată o agenție de plasare care a atins și 30.000 de companii care apelau la ea concomitent și 300-400.000 de veterani au fost folosiți în fiecare an între 1921 și 1938. Asistența a fost organizată aproape exclusiv sub forma inițiativei private, probabil un factor important în diminuarea activismului politic al invalizilor, statul neasumându-și sarcini pe care apoi să nu le poată onora¹⁸.

În Italia, au existat „Associazione nazionale fra mutilati” cu 450.000 de membri și „Associazione nazionale ambattenti” cu un număr mai mic de membri. În Germania, numărul invalizilor a fost estimat la 1.500.000, asistența lor fiind asigurată exclusiv de stat încă din 1917, iar Republica de la Weimer a încercat să își consolideze legitimitatea politică prin acordarea unor pensii relativ bune, prin reprofesionalizare și prin oferirea de protecție juridică celor odată angajați. „Reichsverband Deutcher Kriegbeschädigter und Kriegerhinterbliebener” avea 120.000 de membri, „Reichsbund der Kriegbeschädigter Kriegsteilmehner und Kriegerhinterbliebener”, apropiată de partidul social-democrat, avea 400.000 de membri, iar organizația paramilitară „Deutchnationale Frontsoldatenbund Stahlhelm” în jur de 1.000.000 de membri, problemele veteranilor fiind folosite ca instrument politic mai ales de către naști¹⁹.

Experiența Primului Război Mondial și a problemelor sociale generate de acesta, multe dintre ele nerezolvate și platformă pentru extremele politice, mai ales de extremă dreaptă și mai cu seamă în țările unde veteranii au devenit un grup important și de luat în seamă cu ocazia alegerilor, a reprezentat o experiență fundamentală ce a premers articularea politicilor sociale de după cel de-al Doilea Război Mondial, în timp ce setul de soluții deja experimentate în cursul perioadei interbelice a constituit, de bună seamă, unul dintre modelele în comparație cu care *welfare state*-ul a fost conceput și pus în aplicare.

¹⁸ Seth Koven, *Remembering and dismemberment: crippled children, wounded soldiers, and the Great War in Great Britain*, în „The American Historical Review”, vol. 99, nr. 4, 1994, p. 1167-1202; Meghan Kowalsky, „*This honorable obligation*”: the King’s national roll scheme for disabled ex-servicemen 1915-1944, în „European Review of History”, vol. 14, nr. 4, 2007, p. 567-584. Nu mi-a fost disponibilă probabil cea mai importantă contribuție, Deborah Cohen, *The war come home: disabled veterans in Britain and Germany, 1914-1939*, Berkeley, CA, University of California Press, 2001, decât prin intermediul recenziei lui Bernhard Rieger din „The Historical Journal”, vol. 47, nr. 1, 2004, p. 196-198.

¹⁹ A. Prost, *op. cit.*, p. 1091 și B. Rieger, *op. cit.*, p. 196-198.

3. Cazul românesc și inițiativele private de ajutorare a invalizilor și orfanilor de război în perioada 1917-1920

În România, istoria formelor de asistență socială reprezintă un subiect ce a intrat în atenția a numeroși cercetători doar în ultimele două decenii. Ligia Livadă-Cadeschi a deschis și a fundamentat aceste cercetări istorice pentru perioada celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea și a primei jumătăți a secolului al XIX-lea²⁰, în timp ce pentru perioada ulterioară, până la Primul Război Mondial, contribuții diverse oferă studii de caz privind diferite forme de articulare a asistenței sociale, precum orfelinate, destinate la început mai ales fetelor sărace, azile de bătrâni și chiar grădini de copii²¹. Dacă la început instituția domniei a jucat un rol major în distribuirea de ajutoare celor săraci sau incapabili să își câștige singuri existența în general, după jumătatea secolului XIX asistența socială se instituționalizează sub forma unor inițiative private, de multe ori ale unor doamne din înalta societate ce au obținut în mod individual sprijinul financiar al statului român și recunoașterea juridică de către Parlamentul României, mila creștină fiind însoțită, și chiar înlocuită uneori, tot mai mult de ideea de filantropie și responsabilitate socială, de influență franceză, unde ajutorul era orientat către educarea persoanelor, astfel încât acestea să își poată câștiga singure existența. Scopul nu era numai altruist, dar și utilitarist, pe de o parte în favoarea indivizilor ajutați, pe de altă parte în favoarea societății, sărăcia fiind considerată de obicei factorul principal al dezvoltării delictive în straturile de jos ale societății²². În această paradigmă a filantropiei și a responsabilității sociale, grijului totodată în păstrarea ordinii publice și în prevenirea delictivei, în special în vreme de război cu efect asupra moralului, se plasează și inițiativele private de ajutorare a invalizilor, orfanilor și văduvelor de război în perioada 1917-1920.

În timpul perioadei de retragere în Moldova și mai ales după ce victoriile de la Mărăști, Mărășești și Oituz au adus o oarecare încredere și stabilitate în rândul liderilor români de la Iași, o serie de inițiative de sprijinire a celor mai

²⁰ Ligia Livadă-Cadeschi, *De la milă la filantropie. Instituții de asistare a săracilor din Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea*, București, Editura Nemira, 2001.

²¹ Cele câteva treceri în revistă, mai vechi sau mai noi, sunt: Ion Pupeză, Dr. Virgiliu Leonte, Dr. C. Gheorghiu, prof. Dr. D. Mezincescu, *Sănătatea publică în România* și C. Stănescu, Elisabeta Constante, *Asistența socială în România*, ambele în *Enciclopedia României*, vol. I, București, Imprimeria Statului, 1938, p. 490-519 și 519-533; Mihaela Lambru, *Asistența socială în România. Două secole de evoluție instituțională*, în Ligia Livadă-Cadeschi (editor), *Sărăcie și asistență socială în spațiul românesc*, cuvânt înainte de Paul H. Stahl, București, New Europe College, 2002, p. 61-81; Dan Setlacec, *Medicina românească – medicină europeană. 1918-1940*, București, Editura Humanitas, 1998; Roxana Cheșchebec, Silvana Rachieru, *Final report of the Romanian research team for the 'History of Social Work in Eastern Europe. 1900-1960' project (2004-2005)*, material nepublicat, 44 p.

²² Ligia Livadă-Cadeschi, *Filantropie și asistență socială. Influențe franceze în spațiul social românesc*, în *Modèle français et expériences de la modernization. Roumanie, 19e-20e siècles*, cu un cuvânt înainte și coordonat de Florin Țurcanu, București, Editura Institutului Cultural Român, 2006, p. 58-86.

afecțați de război au început să fie susținute tot mai hotărât, până atunci inhibitate de spectrul evacuării peste Prut. După cum scria Ion Ghiulamila în 1924, în 1912 erau în România aproximativ 2.000 de invalizi, cei mai mulți din cauza accidentelor de muncă, invalizii din Războiul de Independență deja muriseră, iar din al doilea război balcanic supraviețuiseră prea puțini. Cu excepția a două organizații fără amploare dedicate orbilor, „Vatra Luminoasă”, înființată de Regina Elisabeta, și „Amicii orbilor”, nu existase înainte de Primul Război Mondial nici o instituție publică sau particulară dedicată invalizilor. Opiniile lui I. Ghiulamila sunt subiective, de bună seamă. Deși reprezintă o sursă de informare extrem de prețioasă, lucrările sale urmăresc să pună în evidență propria activitate, altfel extrem de merituoasă, mai cu seamă odată cu etatizarea completă în 1934-1935 a activităților și patrimoniilor societăților private implicate în asistența socială a invalizilor, orfanilor și văduvelor de război.

După ce înainte și în primele luni de război nu se luase nici o măsură preventivă pentru îngrijirea mutilaților operați și numărul răniților ajunsese extrem de mare, I. Ghiulamila menționând doar pentru Galați 10.000 de răniți aflați în mod concomitent sub îngrijire și în așteptare, Societatea „Invalizii din Război” a fost fondată în ianuarie 1917 la inițiativa Reginei Maria și sub președinția Principelui Carol, însă prima adunare de constituire definitivă a societății a avut loc abia la 1 octombrie 1917. Simona Lahovari, doamnă de onoare a Reginei Maria, a devenit președintă, Dumitru Hurmuzescu a devenit secretar, funcționarul Băncii Naționale I. Clinceanu a devenit casier, iar Ion Ghiulamila a preluat însărcinarea de a se ocupa de partea de organizare tehnică și medicală²³.

Societatea „Invalizii din război” a organizat un spital la Iași, s-a străduit să recalifice o parte din mutilați, a creat proteze și aparate ortopedice, ulterior absorbind și Crucea Roșie, primind donații particulare și o subvenție din partea statului prin intermediul Ministerului de Interne, construind azile, cămine și dispensare speciale, ateliere de tâmplărie, croitorie, cizmărie, inițiind activități de reeducare profesională și de plasare la locuri de muncă și mai ales realizând clasarea și statistica invalizilor de război. În același timp, Casa de Sprijin „Familia Luptătorilor” s-a ocupat de distribuirea de ajutoare lunare invalizilor până la preluarea acestor sarcini de către Ministerul de Finanțe. Societăți de ajutor mutual aparținând invalizilor s-au constituit la Galați („Înfrățirea”, 1917) și ulterior la Huși („Oituz”), iar după armistițiu la București („Cooperativa General Averescu”, a gradelor inferioare, de care s-a separat în 1920 „Asociația generală a invalizilor din războiul României Mari”). Între alte societăți implicate se pot menționa societatea americană „Permanent Blind Relief War Fund” și „Societatea pentru profilaxia tuberculozei”. Invalizii au primit în aprilie 1918

²³ Ion Ghiulamila, *Amintiri, fapte, îndrumări: o carieră medicală, 30 de ani de activitate ortopedică și medico-socială, 1905-1935*, București, s.n., 1936; idem, *Opera de asistență și reeducație a invalizilor din război în România: 1917-1924*, București, Tipografia „Jockey-Club”, Ion C. Văcărescu, 1924; idem, *Opera de asistență și reeducație a invalizilor din război ai României realizată de Societatea „Invalizii de Război”, 1917-1935*, s.l., [1936].

dreptul de a purta un semn distinctiv constând dintr-o panglică de culoarea celei a medaliei „Virtuții militare”, având la mijloc două ramuri de bronz aurit încrucișate, una de stejar și alta de laur, și având în mijloc anii de campanie 1916-1918²⁴.

Pe măsură ce activitatea de clasare a continuat, numărul invalizilor a crescut de la 20.000 la 50.000, pentru ca în statistica oficială din 1923 numărul asistaților să ajungă la 72.000 din cei efectiv catalogați și ajutați cu proteze. Dintre aceștia, 50% proveneau din Vechiul Regat; 56% dintre ei aveau o vârstă cuprinsă între 21 și 30 de ani, iar alți 34% aveau până în 40 de ani; fără pământ erau 53% și cu sub 1 ha alți 27%; 46% erau neștiutori de carte, iar alți 39% aveau între 3 și 5 clase primare; plugari și muncitori erau 88%, meseriași 8% și profesii libere 4%²⁵. Gheorghe Banu oferă date privind recensământul invalizilor din 1922, când aceștia ar fi fost în număr de 108.710, pentru ca în 1932 numărul acestora să fie în jur de 70.000²⁶.

În ceea ce privește orfanii de război, prințesa Olga Sturdza cu sprijinul Mitropolitului Pimen al Moldovei, al elitelor sociale refugiate la Iași sau locale, precum și cel al colegelor din Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române a format Societatea pentru Ocrotirea Orfanilor din Război la Iași în decembrie 1917. Societatea s-a extins treptat, la nivelul județelor adunând un număr important de membre cotizante. Societatea a fost recunoscută în aprilie 1918, activitatea sa reprezentând un factor în extinderea drepturilor civile ale femeilor, prin derogare de la articolul 383 din Codul Civil, femeile putând deveni membre ale consiliilor de familie ale orfanilor de război și tutoare ale acestora²⁷.

Numărul orfanilor recenzați în teritoriul controlat de autoritățile române în Moldova era de 40.000, pentru ca în 1920 numărul estimat al orfanilor din întregul Vechi Regat să fie de 190.000, iar al acelor din teritoriile adăugate de 106.000, totalizând 296.000 de orfani. Rapoartele regionale de la congresul din 1920 indică faptul că în Basarabia erau 21.568 de orfani, în Muntenia și Dobrogea erau 114.785 orfani de tată și încă 12.350 de orfani de ambii părinți, 38.423 în Oltenia și cca 100.000 în Transilvania, în Bucovina erau 10.009 orfani de tată și 1.396 de ambii părinți, iar în Moldova 28.264 de orfani de tată și 8.046 de ambii părinți, ceea ce ridică totalul la aproape 335.000 de orfani, din care cel puțin 21.000 orfani de ambii părinți. Dintre județele menționate, Prahova avea 18.950 de orfani, Teleorman 13.860, Dolj 11.426, iar Buzăul

²⁴ MOF, nr. 19, 22 aprilie/5 mai 1918, p. 943.

²⁵ Ion Ghiulamilă, *Opera de asistență*, ediția 1936, p. 266. Un text probabil util la care nu am avut acces este idem, *Studiu statistic medical și social al invalizilor de război ai României*, București, Editura Socec, 1920.

²⁶ Gh. Banu, *op. cit.*, p. 359.

²⁷ MOF, nr. 19, 22 aprilie/5 mai 1918, p. 937-938. Statutele erau publicate în același număr din MOF, p. 939-943. Acestea au fost republicate un an mai târziu, când Societatea a trecut de sub oblăduirea Ministerului de Război sub cea a Ministerului de Interne (vezi MOF, nr. 19, 10 mai 1919, p. 1046-1049).

10.700 și Gorjul 8.898. Din cei 40.000 de orfani recenzați inițial au putut fi asistați sub o formă sau alta 16.000, societatea a strâns donații de peste 2.000.000 de lei și a primit ajutoare de la misiunile umanitare aliate, în special cea americană, în valoare de „mai multe milioane”. În 1920 societatea păstora 57 de orfelinate cu 3.900 de orfani, în timp ce alți 96.900 orfani erau asistați la domiciliu prin pensii, tutele, instrucțiuni și asistență medicală²⁸. Tot Gheorghe Banu oferă date pentru 1922 (357.260 orfani) și 1932 (35.000 orfani), peste 300.000 de orfani având așadar vârste de peste zece ani în 1922 și fiind de vârstă preșcolară în perioada războiului²⁹. Activitatea acestei societăți nu a fost lipsită de palpatii, în 1922 un conflict deschis apărând între Olga Sturdza și Alexandrina Cantacuzino, președinta adunării generale din Muntenia, dispută însoțită de acuzații de delapidate de fonduri etc.³⁰.

4. De la „milă” și „filantropie” la „datorie” și „desdăunare”: crearea Oficiului Național IOVR în 1920

Legea privind comemorările de război din septembrie 1920 a fost adoptată alături de alte trei, două privind pensiile militare ale celor care au luptat în Marele Război și cealaltă privind crearea Oficiului IOVR și de aceea politicile comemorative pot fi privite ca parte din acest set de practici sociale de mulțumire a categoriilor sociale ce au avut de suferit de pe urma războiului ca urmare a deciziilor luate de către statul român. Proiectele de legi fuseseră pregătite de generalul Rășcanu încă din primăvara anului 1920, însă căderea „Blocului parlamentar” a dus la amânarea dezbaterii și adoptării lor. În iunie 1920 au avut loc iarăși alegeri și Partidul Poporului a obținut o majoritate covârșitoare, liberalii fiind aproape absenți din noul Parlament³¹. Proiectele de legi au fost reluate și prezentate Parlamentului României în iulie și august 1920³² de către guvernul condus de generalul Alexandru Averescu.

²⁸ *Primul congres al societății „Ocrotirea orfanilor din război” ținut la București în sala Teatrului Național în zilele de 27 [și 28] ianuarie 1920*, București, Viața Românească, 1920; Corneliu Radeș, *1916-1944. Orfanii de război și ocrotirea lor*, în MI, an 40, nr. 10 (475), octombrie 2006, p. 47-50.

²⁹ Gh. Banu, *op. cit.*, p. 359.

³⁰ *Discursul D-nei Alexandrina Gr. Cantacuzino la congresul Societății „Ocrotirea orfanilor de război” ținut la Iași în ziua de 25 iunie 1922. Adevărul istorisit de un ofițer superior. – Soarta societății „Ocrotirea orfanilor de război”. – Interviewuri, acte, fapte și lămuriri. – Discursul d-nei Elena Seulescu la congresul de la Iași în ziua de 25 iunie 1922*, București, Convorbiri literare, 1922.

³¹ Date privind activitatea primei guvernări Averescu se pot găsi în: Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *Viața politică în România. Partidele politice 1918-1921*, București, Editura Politică, 1971, p. 227-268, și în Ioan Scurtu, Petre Otu (editori), *Istoria României*, vol. VIII, *România întregită (1918-1940)*, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 249-252. Nici una nu cuprinde informații privind IOVR, oamenii din spatele acronimului nereprezentând probabil o problemă politică arzătoare distinctă de problema reformelor sociale și instituționale.

³² Ministerul de Război, Oficiul Național I.O.V., *Recunoștința națiunii către cei cari au făurit „România mare”*, București, Cartea Românească, 1920, textul legii se regăsește la p. 30-48,

Legea pentru înființarea Oficiului Național al invalizilor, orfanilor și văduvelor de război stabilea statul ca diriguitor al eforturilor de asistență juridică, sanitară și socială acordată invalizilor, orfanilor și văduvelor de război, precum și de reeducare profesională a celor apti de muncă și de plasare. Mai concret, atribuțiile sale erau de a înlesni stabilirea pentru fiecare caz în parte a drepturilor recunoscute prin legi ale invalizilor, văduvelor și orfanilor de război și de a verifica aceste drepturi; de a elibera titlurile sau certificatele individuale constatând aceste drepturi și a supraveghea și controla realizarea lor; de a veghea permanent asupra „situațiunii morale și materiale” a celor trei categorii de persoane și a aviza eventuale măsuri suplimentare; a primi, soluționa sau a urmări soluționarea cererilor și reclamațiilor celor trei categorii de persoane; „de a îngriji de reeducarea profesională și funcțională a invalizilor de război, în vederea unei meserii și de a-i pune în putință, în urmă, să poată începe practicarea acesteia”; de a asigura creșterea și educarea orfanilor de război, declarați, pe model francez, „copii ai națiunii”; de a asista văduvele de război la domiciliu sau „prin înființarea de cămine, pentru cele aflate în *absolută* neputință de a munci” (subl. S.H.); de a crea o casă de economie, credit și ajutor pentru cele trei categorii de beneficiari.

Așadar, principiul de bază era „asistența prin muncă, și ca urmare toate persoanele cari sunt protejate de acest oficiu trebuie să dea exemplul moral și înălțător că muncesc fiecare, după puterile și pregătirea sa, pentru binele general al instituției”. Beneficiari ai asistenței oferite de Oficiu nu erau considerați numai cei ce fuseseră afectați fizic direct de război, în vreun fel sau altul, ci și cei care deveniseră invalizi pe timp de pace ca urmare a unor afecțiuni dobândite în timpul războiului. Pe lângă cele trei categorii deja menționate, părinții celui afectat puteau cere asistență „dacă vor face dovadă că erau întreținuți [înainte de război] de către fiii lor morți pentru Patrie”. Invalizii și văduvele de război capabili de muncă ce refuzau asistența Oficiului și în același timp se ocupau cu cerșetoria pierdeau „dreptul la protecțiune”, iar în caz de recidivă sau a unor fapte condamnabile prin dreptul penal pierdeau drepturile și avantajele acordate prin legea IOV³³.

Oficiul, înființat „pe lângă Ministerul de Război”, urma să coordoneze și să umple golurile asistenței deja oferite, societățile recunoscute urmând să devină părți componente („organe de protecțiune delegate”) ale Oficiului fără a le fi îngăduită activitatea. Se considerau astfel de societăți delegate ca fiind societățile existente ale invalizilor de război, ofițeri sau grade inferioare, societatea pentru ocrotirea orfanilor de război și societatea pentru ocrotirea văduvelor de război ce urma să fie înființată. Foarte important, comitetul central al Oficiului avea dreptul de „a semna și cere guvernului să dizolve asociațiunile

precum și în MOF, nr. 119, 2 septembrie 1920, p. 4143-4151, și în *Codul General al României* inițiat de Constantin Hamangiu, vol. IX-X, p. 407-419. Despre Oficiul Național IOV, vezi Gh. Banu, *op. cit.*, p. 357-370, și Dan Setlacec, *op. cit.*, p. 42-43.

³³ *Recunoștința națiunii*, p. 30-32.

[...] a căror activitate s-ar dezvolta într-un mod potrivit intereselor Statului, împotriva guvernului, forme de guvernământ, a organizării politice și sociale”, iar orice alte instituții private înființate cu scopul de a oferi asistență invalizilor, orfanilor și văduvelor de război trebuiau să obțină autorizare din parte comitetului central al Oficiului (art. 15)³⁴.

Sediul central era la București, iar filiale urmau să fie înființate în fiecare reședință de județ. Personalul Oficiului, recrutat în special din rândul militarilor invalizi, era asimilat funcționarilor de stat, „atât în ceea ce privește drepturile de stabilitate, atribuțiuni, salarii și pensii, cât și în ce privește penalitățile”. Comitetul central deja menționat urma să supervizeze activitatea Oficiului, serviciul pensiilor gradelor inferioare fiind la rândul său înglobat în Oficiu, iar componența sa arată un mini-parlament al birocrăției implicate în activitatea de asistență socială la vremea respectivă. Comitetul era format din principele Carol, Mitropolitul Primat, miniștrii de război, muncă, finanțe, interne și instrucțiune publică, directorul și directorul adjunct al Oficiului, președinții societăților delegate, directorul asistenței din ministerul muncii, directorul casei de improprietărire, directorul general al serviciului sanitar, directorul casei de credit și economie a Oficiului, președintele sau un delegat de la Înalta Curte de Conturi, președintele Curții de Casație sau înlocuitorul său, inspectorii Oficiului central, cel mult cinci specialiști în ramurile de activitate ale Oficiului, un număr de generali ce urma să fie stabilit prin regulamentul de funcționare, precum și cel mult cinci invalizi și văduve de război, recomandați de societățile respective. Consiliul ar fi trebuit să fie prezidat de Regina Maria, iar în caz de absență de Mitropolitul Primar sau de ministrul de război³⁵.

Paleta activităților pe care Oficiul urma să le desfășoare era destul de mare: înființarea de cămine pentru invalizi sau văduve de război „în absolută neputință de a munci din cauza vârstei sau incapacității fizice și cari ar fi lipsiți de orice îngrijire la domiciliul lor”; înființarea de cămine cu ateliere „pentru adăpostirea și organizarea în comun a muncii invalizilor sau văduvelor de război”; înființarea de așezăminte pentru reeducarea funcțională sau profesională a invalizilor de război sau distribuirea de unelte invalizilor și văduvelor pentru exercitarea unei meserii, în cazul așezămintelor prime de lucru urmând să fie acordate în mod proporțional cu produsul fiecăruia; înființarea de „orfelinate, ateliere de școli de orice natură, grădini, infirmerii, case de corecțiune pentru îngrijirea fizică, intelectuală și morală a orfanilor de război”; asistență medicală și juridică; înzestrarea fetelor orfane de război la căsătorie și a băieților când își deschideau ateliere; organizarea de cooperative de producere și desfacere; sprijinirea orfanilor cu aptitudini pentru a urma școli speciale și superioare; plasarea de funcționari „la Stat, comune și județe” și în diferite activități comerciale și industriale; toate instituțiile statului urmând să încurajeze cu comenzile lor producția acestor școli și ateliere. Temporar, fiecare

³⁴ *Ibidem*, p. 34.

³⁵ *Ibidem*, p. 36-37.

unitate militară aranjase sau avea în curs de amenajare cămine regimentare pentru invalizii fără familii (art. 18)³⁶.

Invalizii, vădulele și orfanii de război urmau să primească și o serie de avantaje financiare ce urmăreau să greveze cât mai puțin bugetul statului în mod direct: pensiile lor urmau să fie plătite prioritar, cei care nu fuseseră împroprietăriți puteau să fie angajați în administrația Oficiului unde, în mod excepțional, alături de salariu puteau primi și pensia, reduceri de 75% pentru serviciile Căilor Ferate Române, Navigației Fluviale Române și Serviciului Maritim Român, 50% reducere la spectacolele publice subvenționate de stat; orfanii de război erau scutiți de orice taxe școlare în școlile publice ale Statului; și probabil printre cele mai importante beneficii, invalizii și vădulele de război căpătau dreptul exclusiv la brevetele pentru desfacerea produselor Regiei monopolurilor Statului și dreptul de a lua în chirie, fără licitație, cantinele regimentelor, restaurantele din gări, gheretele din piețe publice, bufetele de la instituțiile publice și piețe comunale, precum și cârciumile comunale „cu condiția de a le exploata singuri și a nu le subînchiria”³⁷.

Dezbaterile privind această lege sunt grăitoare pentru schimbarea de paradigmă care se petrece, parte dintr-o schimbare de paradigmă mai largă privind rolul statului nu numai în articularea politicilor sociale, dar și în preluarea unei părți din responsabilitățile directe ale gestionării acestor politici. În timp ce tot guvernul Averescu a creat Ministerul Muncii condus de Grigore Trancu-Iași cu scopul articulării unei legislații unificate și mai generoase față de lucrătorii din întreprinderile miniere și industriale, inclusiv prin acordarea dreptului la grevă, dar și prin dezvoltarea unui sistem de reeducare profesională și de plasare pe piața muncii, singurele categorii sociale a căror asistență statul o garantează măcar în principiu și dorește să se implice direct în gestionarea acestora, poate și pentru a păstra un control social mai strâns și a preveni activitatea organizațiilor neromânești, sunt invalizii, orfanii și vădulele de război.

General Rășcanu în motivația legii spunea: „invaliditatea suferită le reduce capacitatea de lucru, punând pe unii chiar în imposibilitatea absolută de a-și câștiga existența. Ei trebuie să capete, în primul rând, o pensiuine potrivită cu scăderea fizică ce au suferit și de aceea aceasta ca o justă desdaunare din partea patriei recunoscătoare, iar nici de cum ca un ajutor sau ca o milă. Orfanii și vădulele prin faptul că au pierdut pe acei cari le asigurau existența, au de asemenea drept din partea Statului la o pensiuine care să le asigure o existență echivalentă cu aceea ce le-ar fi asigurat-o capul familiei, dacă trăia”³⁸. Așadar, „o justă *desdaunare* [...] iar nici de cum un *ajutor* sau o *milă*” (subl. S.H.).

Raportorul proiectului de lege la Adunarea Deputaților, Dumitru R. Ioanițescu, profesor de politică socială la Academia Comercială încă de la înființarea acesteia, în discuțiile de pe 2 august 1920, întărește aceste idei, la a

³⁶ *Ibidem*, p. 35-36.

³⁷ *Ibidem*, p. 44-46.

³⁸ *Ibidem*, p. 55.

căror formulare a avut fără îndoială un rol major: „națiunea întreagă e obligată să ocrotească pe cei cari, nu din vina lor, ci printr-o faptă de înalt patriotism, au rămas în neputință de a munci, sau fără ocrotire și existență [...] pensia și toate ajutoarele acordate trebuiesc înțelese ca o justă *desdaunare* din partea patriei recunoscătoare, iar nici de cum ca un ajutor sau ca o milă. Frumos și înălțător precept. Într-adevăr, să nu se confunde ideea de asistență socială, care presupune «caritate», «filantropie», cu ideea de justă despăgubire, la care au dreptul invalizii, orfanii și văduvele de război. Națiunea întreagă se consideră debitoare față de toți cei cari au suferit o pagubă de pe urma războiului”. Așadar, națiunea „e obligată să ocrotească” (subl. S.H.), accentul pus pe ideea de obligație nefiind de la sine înțeleasă, ci trebuind a fi argumentată, explicată și în cele din urmă impusă prin acest proiect de lege. Tot ideea de „obligație” este întărită și de cea de „datorință” de către dr. Iacob Popa în discuțiile care au urmat în Adunare: „îngrijirea invalizilor, orfanilor și văduvelor de război este cea mai de căpetenie, cea mai sfântă datorință a țării”³⁹.

La Senat, raportorul legii, generalul Mihail Aslan, altfel fost comandant al armatei a III-a de la Calafat la Marea Neagră la începutul războiului, spunea și el: „proiectul de lege asigură în condițiuni modeste plata datoriei contractate de țară, către acei care direct sau indirect, cu jertfele cele mai dureroase au contribuit la realizarea idealului național, la întregirea neamului românesc”⁴⁰. În cadrul dezbaterilor, senatorul Toma Rădulescu răspundea: „Suntem datori, pe de o parte, să cinstim memoria acelor care au plecat din mijlocul nostru și și-au jertfit viața pentru mărirea Patriei și cu drag căutăm să venim în ajutorul urmașilor lor și a celor rămași invalizi cu tot ceea ce bugetul ne permite, fiindcă, desigur, dacă bugetul României noastre întregite ar permite, nu cred că s-ar găsi cineva care să nu caute să le facă viața cât mai ușoară și cât mai fericită, tot așa cum acești eroi fără nici o precupețire, au plecat să-și facă datoria și și-au făcut-o cu prisosință”⁴¹. Senatorul Cristache Georgescu spunea și el: „Prin această lege nu se dă un ajutor, nu se dă o milă invalizilor, orfanilor și văduvelor de război, ci se dă o desdaunare a incapacității lor de lucru, provenită din jertfele către țară”⁴².

Dezbaterile din ambele camere ale Parlamentului dezvăluie opoziția dintre „desdaunare” și „despăgubire” pe de o parte, inițiind și configurând noua perspectivă ce justifică implicarea directă a statului în gestionarea politicilor publice de asistență socială, și „ajutor”, „milă”, „caritate” și „filantropie” pe de altă parte, ce dezvăluie perspectiva dominantă până la Primul Război Mondial.

Semnificația oferită asistenței sociale prin Oficiul Național IOVR devine mai clară în dezbaterile lămuririlor cerute de Virgil Madgearu privitoare la organizarea acestei asistențe în mod diferit de cea oferită prin intermediul Ministerului Muncii, care deja dezvolta un sistem de reeducare profesională și

³⁹ *Ibidem*, p. 56.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 85.

⁴¹ *Ibidem*, p. 86.

⁴² *Ibidem*, p. 89.

de plasare pe piața muncii și mai ales privitor la faptul că invaliditatea de război nu era considerată invaliditate de muncă, cei afectați putând fi incluși în sistemul deja existent al asigurărilor împotriva accidentelor de muncă. Răspunsul oferit de raportorul legii din Adunarea Deputaților, Dumitru R. Ioanițescu, insista asupra unicității caracterului asistenței sociale acordate invalizilor, orfanilor și văduvelor de război: „ideia asistenței sociale, care cum se înțelege în țara românească e mai mult ideia unui ajutor deghizat nu acelora cari îl merită, ci al acelora care vor să trăiască fără ca să muncească”, în timp ce „despăgubirile cari se dau invalizilor se bazează pe ideia de drept iar nu pe ideia de milă, de caritate, de filantropie”, o situație cu totul diferită de „renta care se dă accidentaților de pe câmpul muncii” unde „nu te uiți cât trebuie accidentatului ca să poată trăi, te uiți întotdeauna cât trebuie să-i dai, după socotelile pe care ți le dă asociația patronală, cu privire la clasificarea de riscuri”⁴³. Raportorul legii IOVR avea grijă să distingă cazul acestora de situația limitată a asigurărilor sociale oferită de legea Nenițescu, adoptată în 1912 pentru a limita tensiunile sociale în creștere la vremea respectivă în rândul lucrătorilor din stabilimentele industriale și miniere. Această asimilare ar fi impus limitări de principiu ale drepturilor oferite invalizilor, văduvelor și orfanilor de război.

Așadar paradigma asistenței sociale oferite înainte de 1920 prin intermediul a diverse societăți de inițiativă la rândul lor sprijinite neregulat de către stat este articulată prin intermediul conceptelor de „ajutor”, „milă”, „filantropie” și „caritate”, în timp ce implicarea statului în gestionarea asistenței sociale, pentru un număr limitat de categorii sociale la început, cele ale invalizilor, orfanilor și văduvelor de război, este pentru prima dată articulată prin intermediul conceptelor de „desdăunare”, adică despăgubire, „drept”, „datorie contractată”, „datorință” și mai ales „obligatie”. Asistența oferită nu reprezenta încă un drept, principiul de bază al acesteia fiind „asistența prin muncă”.

Celelalte două legi adoptate împreună cu legea comemorărilor de război și de înființare a Oficiului Național IOV acordă pensii de război în mod diferențiat gradelor inferioare și ofițerilor de carieră și celor asimilați acestora care obținuseră recunoașterea unei forme de invaliditate în urma confruntărilor militare, a bolilor căpătate sau agravate de desfășurarea războiului. Prima lege ratifică un decret anterior și pune în aplicare acordarea unor pensii modeste de 30 până la 100 de lei pe lună soldaților și caporalilor și de 40 până la 120 de lei pe lună sergenților participanți în război, clasificați fiecare în trei clase de invaliditate (60%; 80% și 100%) și de asemenea în trei grupe în funcție de

⁴³ *Ibidem*, p. 64-65. O istorie propriu-zisă a pensiilor oferite de statul român lipsește cu desăvârșire, însă informații relevante se pot regăsi în Mihail Șteanu, *Istoricul dreptului de pensune în România*, în *Legea generală de pensuni comentată și adnotată. Regulamentul de aplicare, istoricul dreptului de pensune, formulare și instrucțiuni de procedură*, de... director la Ministerul de Finanțe, București, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva”, 1912, p. 1-63; Remus R. Opreanu, Pascal Georgescu, *Prefață*, la *Legile de pensuni civile și militare în vigoare actualmente. Comentariu teoretic și practic*, București, Tipografia Inspectoratului General al Jandarmeriei Rurale, 1929, p. 1-19.

numărul de copii: fără copii, cu unul sau doi și cel puțin trei copii. Foarte important, de aceste pensii urmau să beneficieze nu numai cei care făcuseră parte din armata română, ci toți cei care luptaseră în Primul Război Mondial și obținuseră cetățenia română, precum și urmașilor lor în cazul în care muriseră pe timpul și din cauza evenimentelor războiului mondial. De asemenea, una dintre prevederile sale era păstrarea pensiilor de văduvă de război chiar și în caz de recăsătorire, anterior lucru imposibil, modificare realizată la solicitarea Mitropolitului Primat Miron Cristea, care a atras atenția asupra dezvoltării concubinajului în anii imediați următori războiului, văduvele nedorind să piardă pensia acordată⁴⁴. Propunerilor de mărire a cuantumului pensiilor ce urmau să fie acordate, ministrul de Război Rășcanu le-a răspuns negativ prin indicarea bugetului deja mare, pe care proiectul îl presupunea, de 700 de milioane lei anual, cu greu convenit cu ministrul de Finanțe, Nicolae Titulescu la momentul respectiv. A doua lege includea alături de ofițeri, personalul sanitar, CFR și poștal-telegrafic, preoții mobilizați, precum și toate persoanele „rechiziționate” pentru serviciile proprii ale armatei, toți aceștia fiind deja beneficiari ai sistemului de pensii al statului, perioada războiului fiind considerată ca perioadă de serviciu extraordinară. Celor care luptaseră în armata austro-ungară și obținuseră cetățenia română li se socotea perioada de serviciu din momentele unirii Bucovinei și Transilvaniei cu România, 15/28 noiembrie și 18 noiembrie/1 decembrie 1918⁴⁵.

Presupunând că marea majoritate a gradelor inferioare fuseseră soldați cu gradul maxim de invaliditate ce urmau să primească 100 de lei lunar, cuantumul sergenților putând fi absorbit în diferențele oferite de pensiile soldaților cu grad de invaliditate mai mic, rezultă că numărul beneficiarilor bugetului de 700 de milioane anual ar fi fost de cel puțin 580.000. De asemenea, discuțiile privind legea pensiilor pentru ofițeri indicau numărul acestora ca fiind 6.000 de ofițeri de carieră și 16.000 de ofițeri de rezervă, ridicând așadar numărul beneficiarilor pensiilor de război la cel puțin 600.000 de persoane sau aproape 4% din populația României din 1920. Între aceștia, 72.000 de invalizi, 335.000 de orfani, probabil cel puțin 200.000 de văduve, ceea ce ridică totalul la cel puțin 600.000 de persoane asistate sub o formă sau alta în cadrul organizatoric al Oficiului Național IOV în perioada interbelică.

Probabil că cinci sau șase procente din populația României din 1920 a beneficiat sub o formă sau alta de beneficiile oferite de acest pachet de legi care reprezentau, în cuvintele generalului Coandă, „gratitudinea țării pentru acei cari s-au jertfit pentru întregirea neamului” sau, în cele ale generalului Rășcanu, „recunoștința națiunii către cei cari au făurit România mare”, ultimul citat fiind folosit ca titlu al cărții în format de buzunar în care aceste legi și dezbaterile ce le-au însoțit au fost publicate⁴⁶. Pentru comparație, numărul celor ce beneficiau

⁴⁴ *Recunoștința națiunii*, 1920, p. 105. Textul legii la p. 118-132.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 133-155 (textul legii).

⁴⁶ *Ibidem*, p. 180.

de asigurări sociale crescuse de la peste 100.000 înainte de război la 210.000 în 1921, în jur de 500.000 în cursul celei de a treia decade și de peste 600.000 în restul perioadei interbelice⁴⁷. Această comparație a numărului celor care au beneficiat de asistență socială din partea statului în cursul perioadei interbelice dezvăluie pe de o parte impactul social major al Primului Război Mondial în România și pe de altă parte importanța efortului asumat de către stat în primii ani ai României mărite.

5. Activitatea societăților de ajutorare IOVR după 1920

Această ultimă secțiune este destinată a ilustra câteva dintre problemele activității Oficiului Național IOVR și nu de a realiza o analiză aprofundată a activității acestuia și a societăților aflate sub oblăduirea sa, de altfel greu de realizat în lipsa arhivelor Oficiului și a societăților respective. Deși Ion Ghiulamila menționează existența unei arhive a Societății Invalizilor de Război, „complectă, aranjată în dulapuri, catalogată, care cuprinde toate actele centralei, regionalelor și ale filialelor de la înființarea lor până în 1935. Se găsesc aici și multe dări de seamă imprimate ale secțiilor regionale și a unor filiale”⁴⁸, o trecere în revistă a inventarelor nr. 2523-2525 aparținând Ministerului Muncii, aflate la Arhivele Naționale Istorice Centrale, nu a dezvăluit vreun fond de arhivă sau dosare specifice activității Oficiului Național IOV ori Societăților menționate în cuprinsul acestui text. Fondul IOVR de la aceleași arhive (inventar nr. 2655), extrem de subțire, pare să reprezinte mai degrabă rezultatul unei selecții și ordonări din perioada regimului comunist menite să justifice activismul unor invalizi și văduve de război față de autoritățile interbelice indifferente la mizeria acestora. De aceea, rândurile următoare reprezintă o trecere în revistă sumară a problemelor ivite în activitatea Oficiului Național IOVR pe baza literaturii secundare avute la dispoziție.

În aprilie 1920 fusese creat Ministerul Muncii și Ocrotirilor Sociale, care a preluat și Direcția Generală a Serviciului Sanitar de la Ministerul de Interne, fiind condus de către Grigore Trancu-Iași în guvernele prezidate de generalul Alexandru Averescu. Acest minister a devenit în 1922 Ministerul Sănătății Publice, Muncii și Ocrotirilor Sociale condus de George Mărzescu, pentru a se diviza în anul următor în Ministerele Sănătății Publice și Ocrotirilor Sociale și în Ministerul Muncii, Cooperăției și Asigurării Sociale, situație care a durat până în 1929. Condus de Dumitru R. Ioanițescu în guvernele țărăniste de după iunie 1930, Ministerul Muncii, Sănătății și Ocrotirii Sociale a fost divizat iarăși în 1934, până în 1940, în Ministerul Sănătății și Ocrotirii Sociale și Ministerul Muncii, cel din urmă fiind condus de Ion Nistor în guvernele lui Gheorghe

⁴⁷ Victor Axenciuc, *Evoluția economică a României. Cercetări istorico-statistice 1859-1947*, volumul I, *Industria*, București, Editura Academiei Române, 1992, capitolul *Asigurări sociale și asistență sanitară*, p. 558-567.

⁴⁸ Ion Ghiulamila, *Opera de asistență*, ediția 1936, p. 135.

Tătărescu și de Mihail Ralea în cele carliste⁴⁹. La rândul său, Oficiul Național IOV a fost în cursul anilor 1920 subordonat când Ministerului de Război (1920-1922, 1924-1926, 1927-1928) când Ministerului Muncii (1922-1924, 1926-1927, și după 1928)⁵⁰.

După înființarea Oficiului Național IOV, s-au tipărit afișe de propagandă pentru sprijinirea activității sale, din care unul, executat de pictorul invalid Sârbu, este reprodus de către Ion Ghiulamila în 1924 (fig. 1) purtând mesajul Reginei Maria: „România Mare, cea visată și dorită fierbinte de strămoșii noștri, s-a născut din plămădirea sângelui cu pământul nostru sfânt, a celor ce au jertfit totul. Putem oare să-i uităm?”⁵¹ Totuși, odată cu preluarea coordonării și de fapt a controlului statului asupra activității societăților de asistență pentru invalizi și orfani, s-a observat o diminuare masivă a contribuțiilor private. Dacă în 1917/1918 și 1918/1919, Societatea Invalizilor de Război strânsese câte aproape 1.700.000 lei, din care din partea statului doar 100.000 lei în primul și 500.000 lei în al doilea an și 4.200.000 lei în 1919/1920 și 2.400.000 lei în 1920/1921, din care 3.500.000 și respectiv 1.700.000 lei de la stat, diferențele aparținând contribuțiilor private devin minore după aceea⁵². Bugetul acordat Oficiului a fost întotdeauna mic față de necesitățile reale și destul de puțin a mers către invalizi. Cea mai mare parte a bugetului de 134.000.000 lei al Oficiului pe anul 1924 mergea către Societatea Orfanilor de Război (97.500.000 lei) în timp ce Societatea Invalizilor de Război primea 18.000.000 lei, administrația oficiului costa 10.000.000 lei, Societatea văduvelor de război primea 6.000.000 lei, Asociația generală a invalizilor din România 1.500.000 de lei, iar alte societăți primeau 1.000.000 de lei. În același timp, restul asistenței sociale primea 108.000.000 de lei⁵³.

De asemenea, una din dificultățile majore menționate de Ion Ghiulamila era cea a suprapunerii de structuri administrative care consumau o parte din bugetul acordat asistenței. Pensile acordate veteranilor și invalizilor erau mici și erau considerate ca fiind o completare la veniturile obținute prin muncă

⁴⁹ Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi – 1859 – până în zilele noastre – 1999*, ediția a doua revizuită și adăugită, București, Editura Machiavelli, 1999; Dumitru R. Ioanițescu, *Partidele politice și politica socială*, în *Un deceniu de politică socială românească*, p. 51-75.

⁵⁰ MOF, nr. 11, 14 aprilie 1922, p. 498-499. Motivația în DAD, nr. 22, 6 mai 1922, ședința de luni 10 aprilie 1922, p. 499-500; MOF, nr. 171, 8 august 1924, p. 9082; MOF, din 23 martie 1926, republicată cu modificări în nr. 70 și 99 din 25 martie și 5 mai 1926, Colecția Hamangiu, vol. XIV-XVI, p. 135-138; MOF, nr. 97, 5 mai 1927, p. 2698-2729, Colecția Hamangiu, vol. XV-XVI, p. 709-724; MOF, nr. 15, 20 ianuarie 1928, p. 459.

⁵¹ Ion Ghiulamila, *Opera de asistență*, ediția 1924, p. 185.

⁵² *Ibidem*, p. 161.

⁵³ *Ibidem*, p. 165. Pentru activitatea Societății pentru ocrotirea orfanilor de război pe anul 1927, a se vedea Societatea „Ocrotirea orfanilor de război”, Consiliul Central Iași. *Expunerea generală a Doamnei Prezidente Generale a Consiliului General Olga M. Sturdza. Dărilor de seamă ale activității comitetelor de la 1 ianuarie-31 decembrie 1927 și tablourile statistice ale orfanilor*, Iași, Cultura Românească, 1928.

proprie și de aceea s-a acordat importanță reeducării profesionale, activitățile de concesionare menționate în legea din 1920 au fost se pare populare, însă ajutorul cel mai important acordat a fost în proprietărea cu pământ arabil, venitul anual estimat de Ghiulamila în 1924 fiind de 20-25.000 de lei anual pentru un lot de cinci hectare⁵⁴. Prin legea din 1927, invalizii și văduvele de război erau scutiți de plata impozitului personal și de prestație, iar pensia de război nu intra în calculul impozitului global, invalizii fără nici o altă resursă de trai și aflați în incapacitate de muncă primeau dreptul la îmbrăcăminte și alimente din depozitele armatei, iar ofițerii invalizi mari mutilați primeau dreptul la o ordonanță, toți urmând să beneficieze de „onorurile funebre acordate ofițerilor și subofițerilor activi”. În 1937, bugetul pensiilor de război depășea o cincime din bugetul alocat pensiilor de stat, 320.000 de beneficiari ai pensiilor de război primind 935.000.000 lei, în timp ce 93.000 de foști funcționari ai statului primeau 3.377.000.000 lei⁵⁵.

După 1929, activitatea societăților delegate a intrat într-o perioadă de restrângere, Ministerul Muncii reducând treptat subvențiile acordate acestora și transferând din responsabilitățile și activitățile lor Oficiului Național IOV. În cele din urmă, în iulie 1934 toate asociațiile federate Oficiului Național IOV au fost dizolvate și activitățile lor reunite în Eforiile Naționale IOV, al căror patrimoniu a fost preluat de stat în martie 1935⁵⁶. De altfel, anii 1930 au consfințit unificarea și etatizarea politicilor sociale, legea Nenițescu fiind extinsă în 1932 și în teritoriile adăugate în 1918, legea de unificare a asigurărilor sociale din 1933 instituind pe tot cuprinsul țării o singură mutualitate⁵⁷.

6. Concluzii

Primul Război Mondial a reprezentat o adevărată catastrofă militară, politică, economică și demografică pentru România, ca de altfel pentru mai toate țările Europei continentale implicate în conflict, o deturnare a tendințelor de transformare graduală și o legitimare a intervenționismului excesiv al puterii centrale cu consecințe ulterioare în recrudescența extremelor politice. Participarea României la acest conflict a fost de obicei prezentată ca fiind, dacă nu singurul, măcar principalul factor care a dus la formarea României mărite și de

⁵⁴ Ion Ghiulamila, *op. cit.*, p. 131.

⁵⁵ Ion M. Rădulescu, *Regimul general al pensiilor*, în *Enciclopedia României*, vol. I, București, Imprimeria Statului, 1938, p. 556.

⁵⁶ Ion Ghiulamila, *Opera de asistență*, ediția 1936, p. 37-43; MOF, nr. 170, 26 iulie 1934, p. 4846-4848, Colecția Hamangiu, vol. XXII, p. 557-559; MOF, nr. 293, 28 decembrie 1934, p. 8106-8107, Colecția Hamangiu, vol. XXII, p. 839-841; MOF, nr. 59, 11 martie 1935, p. 1778-1779, Colecția Hamangiu, vol. XXIII, p. 138-139; MOF, nr. 194, 26 august 1935, p. 5989-5995; Colecția Hamangiu, vol. XXIII, p. 760-775. Alt studiu potențial util, dar care nu mi-a fost accesibil, este Ion Ghiulamila, *Societatea „Invalizii de război”*, București, Tipografia I. Văcărescu, 1933.

⁵⁷ Ion V. Pupeza, *Problema asigurărilor sociale în România*, cu o prefață de Dumitru R. Ioanițescu, București, Tipografia penitenciarului Văcărești, 1936.

aceea acest impact a fost îndeobște escamotat sub faldurile Marii Uniri și mai ales ale reformelor agrară și electorală ce au urmat. Una dintre consecințele acestui conflict în România, trecute cu vederea într-un mod de-a dreptul surprinzător, a fost cazul invalizilor, orfanilor și văduvelor de război, în număr de cel puțin 600.000 împreună sau aproape 4% din populația României mărite, dacă nu și mai mult.

Cazul cheie al invalizilor, orfanilor și văduvelor de război ilustrează cel mai bine transformarea de perspectivă survenită în cadrul asistenței sociale în contextul abordării consecințelor Primului Război Mondial, fiind în același timp unul dintre primii și cei mai importanți factori care au determinat și au legitimat rolul statului în gestionarea directă a politicilor sociale și nu doar de reglementare a sferei activității diverselor inițiative private. Dacă înainte de război, cuvintele cheie „milă” și „filantropie” au caracterizat justificarea inițiativelor caritabile private, statul susținând de multe ori aceste inițiative mai ales atunci când aparțineau unor doamne cu influență, „datorie”, „desdăunare” și „obligație” au devenit cuvintele cheie folosite pentru justificarea și impunerea respectivelor politici sociale, iar statul și-a asumat responsabilitatea pentru decizia sa de a fi intrat în război în 1916. Statul a preluat treptat o parte din responsabilitățile sociale, mai cu seamă în cursul deceniului patru, neîmplinirile ulterioare fiind cauzate mai degrabă de lipsa resurselor decât de indiferența și dezinteresul decidenților și celor implicați. Cu cât au fost mai mari cerințele impuse de stat, cu atât au devenit mai mari datoriile și obligațiile statului pentru categoriile sociale afectate de deciziile puterii centrale.

Luând în considerare un context mai larg european privind consecințele sociale ale Războiului Civil American și ale Primului Război Mondial cu măsurile menite a ajuta foștii combatanți și familiile acestora, și folosindu-ne de cazul cheie al invalizilor, orfanilor și văduvelor de război pentru a căror grijă statul își asumă treptat după 1917, și mai ales după 1920, o serie de obligații financiare, acest text a sugerat că doar impactul social, demografic, economic și nu în ultimă instanță cultural al Primului Război Mondial a dus în România la punerea în practică a unor prime politici sociale direct gestionate de stat, ce nu s-au referit doar la asistența sanitară generală sau asistența socială a funcționarilor statului și lucrătorilor industriali, politici sociale gândite în mod coerent și în oarecare măsură sistematice începând cu domnia regelui Carol al II-lea. Cercetări viitoare sunt cu siguranță necesare pentru a aprofunda cazul IOVR și a-l așeza mai bine în contextele românesc, regional, european și mondial al politicilor sanitare și sociale.

**The Beginnings of State Social Policies in Romania?
The Case of Invalids, Orphans, and War Widows after World War I**
(Abstract)

Keywords: welfare state, veterans, social assistance, Ion Ghiulamila, mutual benefit societies, social policy, IOVR National Office, war pensions, disabled veterans, war orphans, war widows.

This text deals with the moment of creating the National Office for War Disabled, War Orphans and War Widows in 1920, a moment which is placed in its social and political aftermath of the First World War in its international dimensions, in order to argue for a conceptual shift in state's involvement in regulating, supervising and providing social assistance in the first half of the twentieth century Romania. While not yet a form of welfare state, the consequences of the First World War led to a shift from an indirect involvement clustered around the concepts of Christian mercy and philanthropy to a direct involvement clustered around the lay concepts of duty and obligation. This text stems from my own research on the cultural, political, social and institutional contexts of war commemorations in interwar Romania. A first part of the text deals with the economic and social impact of the Great War in Romania in order to point to the lack of previous research on the subject, a second part analytically places social assistance in an international perspective, the third part presents the first private initiatives of assisting war disabled, war orphans and war widows during the war, a fourth part presents at length the creation of the office and the conceptual debate around it while a final part shortly surveys the most important aspects of its activity during the 1920s and the 1930s.

ANEXĂ

Fig. 1. Mesajul Reginei Maria: „România Mare, cea visată și dorită fierbinte de strămoșii noștri, s-a născut din plămădirea sângelui cu pământul nostru sfânt, a celor ce au jertfit totul. Putem oare să-i uităm?” (Ion Ghiulamila, *Opera de asistență și reeducație a invalizilor din războiu în România: 1917-1924*, București, Tipografia „Jockey-Club”, Ion C. Văcărescu, 1924, p. 185)

Medicalizarea domeniului dreptului penal în România interbelică*

Corina DOBOȘ

Introducere

După „Marele Războiu”, într-o lume zdruncinată din temelii ontologice, politice și sociale, viitorul se lăsa citit cu greu, iar proiectul „România Mare” avea mai multe posibilități de configurare și evoluție. Făurirea politică de la 1 decembrie 1918 reprezenta numai începutul proiectului statal și societal¹ al României Mari, căci noul stat și noua națiune urmau a lua ființă prin practici guvernamentale, narațiuni istorice² și interacțiuni simbolice de fiecare zi. Unificarea legislației penale reprezenta „un înalt comandament de ordin politic-național”³, a cărei obligativitate era stipulată chiar de legea fundamentală a noii țări, Constituția din 1923; aceasta prevedea, la articolul 147, obligativitatea de „a se revizui toate codicele și legile existente în diferitele părți ale Statului român spre a se asigura unitatea legislativă”⁴. Unificarea penală reprezenta debutul unui amplu proces prin care „societatea” căpăta contur și existență⁵, dat fiind faptul că „protecțiunea penală are în primul rând îndatorarea să garanteze existența normală a Statului și să îi înlesnească propășirea firească”⁶.

* Articol publicat în cadrul proiectului *Consent in Psychiatry in Romania. Historiography, Research Ethics and Social Consequences*, finanțat de UEFISCDI, nr. grant PCCA 215/2012.

¹ Pentru proiecte interbelice de inginerie socială vezi Kerstin Brückweh, Benjamin Ziemann, Dirk Schumann, Richard F. Wetzell, *Engineering Society: The Role of the Human and Social Sciences in Modern Societies: 1880-1980*, Houndmills, Palgrave Macmillan, 2012; Peter Wagner, Björn Wittrock and Richard Whitley (eds.), *Discourses on society: the shaping of the social science disciplines*, London, Kluwer, 1991; Susan Gross Solomon, Lion Murard and Patrick Zylberman (eds.), *Shifting boundaries of public health: Europe in the twentieth century*, Rochester, University of Rochester Press, 2008.

² Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Editura Humanitas, 1997.

³ *Discuția generală asupra proiectului de Cod Penal. Discursul domnului raportor Tony Iliescu, vicepreședinte al Senatului, rostit în ședințele de la 19, 20, 21, și 22 februarie 1935*, București, Imprimeria Centrală, 1935, p. 9.

⁴ Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Consiliului Legislativ, în *Proiectul Codului Penal*, București, Imprimeriile Statului, 1928, p. 135.

⁵ Michel Foucault, *Trebuie să apărăm societatea. Cursuri ținute la Collège de France (1975-1976)*, București, Editura Univers, 2000.

⁶ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, în *Codul Penal Carol al II-lea din 18 martie 1936*, ed. a II-a, București, Editura Librăriei „Universala” Alcala & Co, 1936, p. 135.

Bogata istoriografie occidentală dedicată istoriei criminologiei și dreptului penal se concentrează preponderent asupra perioadei de dinaintea Primului Război Mondial, punând accentul asupra constituirii criminologiei ca știință modernă, sub impulsul școlii antropologiei criminale a lui Cesare Lombroso. Aceste studii lasă impresia că ideile lui Lombroso și ale susținătorilor săi⁷, contestate în epocă de școli criminologice rivale (școala franceză de antropologie criminală de la Lyon condusă de Alexandre Lacassagne⁸, la care se aliază și criminologii români⁹, și cea germană condusă de Gustav Asscheffenburg și de Friedrich von Liszt¹⁰), rămân doar o întâmplare bună de pus în albumul cu ciudățeni ale omenirii¹¹.

Demersul găsirii unor condiționări somatice ale comportamentului delinventului inițiat de Cesare Lombroso la sfârșitul secolului al XIX-lea a continuat cu succes până în ziua de azi¹². Dezbaterile și evoluțiile criminologice din Europa în perioada interbelică sunt considerabile¹³. Ideile lui Lombroso și ale școlii italiene de drept penal, care, deși larg dezbătute, au avut prea puțin câștig de cauză înainte de Primul Război Mondial, sunt reluate cu mai mult succes în perioada interbelică. Reînvierea acestor idei și, mai mult, punerea lor parțială în practică au loc în condițiile ascensiunii fascismului în Italia în anii 1920. Școala italiană este redescoperită și valorizată, iar Codul Italian (Coddice Rocco) din

⁷ Mary Gibson, *Born to crime. Cesare Lombroso and the Origins of Biological Criminology*, Praeger, Westport, 2002; P. Beirne, *Inventing criminology. Essays of the rise of Homo Criminalis*, Albany, State University of New York, 1993.

⁸ Martine Kaluszynski, *La criminologie en mouvement: naissance et développement d'une science sociale en France à la fin du XIXe siècle; autour des Archives de l'Anthropologie criminelle d'Alexandre Lacassagne*, Teză de doctorat, Paris, Université Paris VII, 1988; Ruth Harris, *Murders and madness: medicine, law, and society in the fin de siècle*, New York, Oxford University Press, 1989.

⁹ Vezi în acest sens disputa dintre medicul român Mina Minovici și Lombroso desfășurată cu ocazia celui de-al II-lea Congres de Antropologie Criminală, Bruxelles, 1892. Mina Minovici, *Raport asupra Congresului de Antropologie Criminală ținut la Bruxelles în 1892, adresat Domnului Ministru de Justiție*, București, 1893, în vol. Octavian Buda (editor), *Criminalitatea. O istorie medico-legală românească*, Pitești, Editura Paralela 45, 2006, p. 70-153.

¹⁰ Christian Bachhiesl, *Zur Konstruktion der kriminellen Persönlichkeit: die Kriminalbiologie an der Karl-Franzens- Universität Graz*, Hamburg, Kovač, 2005; Peter Becker, *Verderbnis und Entartung: eine Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002; Mariacarla Gadebusch Bondio, Rolf Winau, Heinz Müller-Dietz, *Die Rezeption der kriminalanthropologischen Theorien von Cesare Lombroso in Deutschland von 1880-1914*, Matthiesen, Husum, 1995.

¹¹ Richard F. Wetzell, *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880-1945. Studies in Legal History*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2000; Peter Becker, Richard F. Wetzell, *Criminals and Their Scientists: The History of Criminology in International Perspective*, New York, Cambridge University Press, 2006.

¹² Nicole Hahn Rafter, *The Criminal Brain: Understanding Biological Theories of Crime*, New York University Press, New York, 2008; idem, *Creating Born Criminals*, Urbana, University of Illinois Press, 1997.

¹³ Cu excepția câtorva pagini, de obicei grăbite, dedicate criminologiei naziste: Richard F. Wetzell, *op. cit.*; Michael Dow Burkhead, *The Search for the Causes of Crime: a History of Theory in Criminology*, Jefferson, McFarland, 2006.

1930 demonstrează legiferarea unora dintre cele mai importante idei formulate de Lombroso și școala sa, prin sancționarea legală a circumstanțelor somatice și comportamentale grupate sub umbrela semantică a „personalității infractorului” care determină actul delinvențial.

Succesul tardiv al ideilor criminologice lombrosiene se poate explica în contextul european general din perioada interbelică, a creșterii accentuate a criminalității în condițiile de criză socio-economică de după Primul Război Mondial, apoi a crizei socio-economice generalizate de la începutul anilor 1930 și a ascensiunii fascismului în Europa. Ca urmare a acestor factori, mediile politice și științifice devin mult mai receptive la soluțiile rapide de rezolvare a problemelor sociale. Criminologia și penologia italiană interbelică, care păreau să ofere prin programul represiv și preventiv soluții eficace de luptă împotriva criminalității, înregistrează un real succes în anii 1930. Într-o Europă interbelică a cărei ordine socială fusese zguduită din temelii, criminalitatea generalizată constituia o problemă din ce în ce mai acută. Explicațiile „biologizante” ale criminalității, care înțelegeau geneza actului criminal prin existența unor „predispoziții” criminale înnăscute ale individului, contribuiau la scăderea responsabilității corpului social față de geneza actului de încălcare a legii și, în același timp, ofereau posibilitatea soluționării mult mai rapide și „științifice” a acestei probleme. Succesul interbelic european al școlii pozitivistice de drept penal italian¹⁴ este concretizat în inovații penale și penitenciare care semnalează succesul medicalizării domeniului penal, prin plasarea „personalității infractorului” în centrul procesului penal și penitenciar. Astfel, acțiunea penală nu mai este strict determinată de încadrarea legală a faptei și de cazierul infractorului, ci de tot felul de elemente „infrapenale”¹⁵ sau „extrapenale” (biografice, sociale, psihologice și fiziologice) care contribuie la schițarea „personalității infractorului” și schimbă radical principiile fundamentale și chiar domeniul dreptului penal.

Studiul de față își propune să exploreze spațiul discursiv în care Codul Penal al României Mari a fost creat, ca expresie a unor tendințe socio-culturale mai largi. Cercetarea pornește de la ideea istoricității legilor ca expresie a unor negocieri profesionale și politice produse în contexte culturale, sociale, științifice și ideologice particulare și a faptului că legea penală „nu este un dicționar, ci un continuum cultural, și trebuie studiat ca atare”¹⁶. Atrăgând

¹⁴ Pentru receptarea ideilor penale pozitivistice italiene în România interbelică, vezi Corina Pălășan, *Domesticating Violence in Interwar Romania*, în Marika Guggisberg, David Weir (eds.), *Understanding Violence: Contexts and Portrayals*, Oxford, Inter-disciplinary Press, 2009, p. 173-187.

¹⁵ Concept dezvoltat de Michel Foucault în cursurile din 15 și 22 ianuarie 1975, ținute la Collège de France, pentru a desemna aspectele „infraliminare ale penalității” care reunesc elemente de „infrapatologic” și „infralegal”, ce constituie „dovada unui comportament, a unei atitudini, a unui caracter, care pot constitui defecte din punct de vedere moral fără a fi maladii din punct de vedere patologic și nici infracțiuni în plan legal” (cf. Michel Foucault, *Anormalii. Cursuri ținute la Collège de France (1974-1975)*, București, Editura Univers, 2002, p. 15-59).

¹⁶ L. M. Friedman, *Some Thoughts on Comparative Legal Culture*, în D.S. Clark (editor), *Comparative and Private Law: Essays in Honour of John Henry Merryman on His Seventieth Birthday*, Berlin, 1990, p. 49-57.

atenția asupra semnificației sociale a proiectelor penale, Traian Pop¹⁷, unul dintre juriștii cei mai implicați în elaborarea proiectelor de Cod Penal, avertiza că legea penală reprezintă rodul interacțiunilor multiple între „jurisprudență, codurile penale moderne și noile proiecte de cod penal străine, dezideratele științei penale, instituțiile moderne recomandate de știință și verificate de practică, necesitățile vieții sociale, moravurile și particularitățile vieții noastre naționale, indicațiile și cerințele politicii criminale”¹⁸. În 1936, Victor Antonescu, ministrul Justiției, conștient de importanța dimensiunii socio-culturale a reformelor penale, pune în evidență cât de mult politica penală în general și legislația penală în special reflectă „spiritul epocii” și al evoluțiilor sociale: „Legea penală este foarte sensibilă la transformările politico-sociale care, sub presiunea curentelor de idei morale și filosofico-juridice, reclamă conformarea ei noilor trebuințe și concepțiuni. Cea mai bună dovadă despre aceasta e că legea penală a suferit continue și radicale modificări”¹⁹.

În încercarea de a surprinde trăsăturile fundamentale ale proiectului societal gândit și discutat de către penaliștii și oamenii politici din România interbelică, studiul de față își propune să pună în evidență strategiile discursive care constituie, amendează, nuanțează sau confirmă istoria lucrărilor de elaborare a Codului Penal din România Mare.

Studiul istoric al proiectelor de Cod Penal elaborate între 1920 și 1936, punctate de comentariile specialiștilor și luările de poziție politice din epocă, ne va dezvălui aspecte fundamentale ale proiectului social al României Mari, așa cum se lasă el întrezărit printre rândurile politicii penale imaginate și în cele din urmă legiferate în epocă, dezvăluind câte puțin din temerile, speranțele și proiectele producătorilor de discurs. Din cauza cvasi-absenței unei literaturi istorice dedicate subiectului, mă voi mărgini în studiul de față la a indica principalele construcții narrative care structurează discursul despre penal și la a pune în evidență contradicțiile și paradoxurile ce marchează acest discurs. Voi încerca să surprind modul în care actorii direct implicați în crearea și dezvoltarea proiectelor penale respective prezintă și își reprezintă munca, punând în evidență diferențele de opinie ca expresie a poziționării diferite în câmpul profesional.

Dat fiind caracterul limitat al surselor (expuneri de motive, luări de poziție politice, dar și comentarii și exprimări ale profesioniștilor din domeniu), studiul de față se concentrează asupra „istoriei oficiale” a lucrărilor de făurire a Codului Penal, privilegiind o perspectivă mai degrabă elitistă asupra acestuia. Asumându-și această limitare, studiul de față propune creionarea universului

¹⁷ Traian Pop (1885-1960), doctor în științe juridice la Viena, profesor de drept penal la Universitatea din Cluj, decan al Facultății de Drept din Cluj (1925-1926 și 1931-1932), membru al Partidului Național Țărănesc, deputat (1928-1932) și senator (1932-1936), membru de onoare al Academiei Române (4 iunie 1948, repus în drepturi postmortem, la 11 mai 1994).

¹⁸ Traian Pop, *Proiectul Codului Penal din 1922 și Codul Penal Carol II*, în „Analele Facultății de Drept din Cluj”, vol. 1, nr. 8, 1939, p. 4.

¹⁹ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. 120.

discursiv asupra penalului creat de elitele tehnocratice și politice ale vremii. Având în vedere că „societatea care explică, creează în același timp crima, și astfel legitimează reacțiile contra crimei. [...] Iar opțiunile de politică penală reflectă la rândul lor ideologia dominantă a societății”²⁰, sunt pe deplin conștientă că operez la suprafața reprezentărilor elitiste despre societate, părtinitoare și condiționate de apartenența profesională și de poziția politică.

Istoria lungă și destul de sinuoasă a elaborării Codului Penal în România Mare a fost tratată în detaliu în expunerile de motive făcute de ministrul Justiției și de către Consiliul Legislativ la primul proiect de cod penal elaborat de Consiliul Legislativ (din 1928) și la proiectul de Cod Penal din 1934, adoptat în final în 1936 drept „Codul Penal Carol al II-lea”²¹. O altă sursă prețioasă de informații privind istoria acestui cod o oferă rapoartele parlamentare și luările de cuvânt din Parlament ținute cu prilejul discutării proiectului de cod penal în sesiunea parlamentară 1934-1935. Aceste surse alcătuiesc „istoria oficială” a adoptării Codului Penal, pe care am numit-o astfel pentru că ea a fost scrisă chiar de către actorii instituționali implicați în elaborarea și adoptarea Codului Penal (Consiliul Legislativ, Ministerul Justiției) și datorită caracterului oficial al documentelor ce o alcătuiesc (expuneri de motive la diferitele proiecte de cod penal, luări de poziție în Parlament). Ea urmează a fi nuanțată prin prezentarea unor puncte de vedere exprimate de diverși experți aflați, într-un moment sau altul, în afara cercurilor instituționale sau politice implicate în elaborarea și promovarea Codului Penal. Coroborate, cele două tipuri de surse lasă să se întrevadă seria de negocieri politice, științifice și semantice aflate în spatele Codului Penal român „Carol al II-lea”.

Practic, istoria oficială începe cu anul 1925, anul în care Comisiunea specială pentru unificarea dreptului penal, înființată în 1920, și-a încheiat lucrările²², iar atribuțiunile ei au fost preluate de către Consiliul Legislativ, care avea ca scop fundamental „pregătirea urgentă a unificării tuturor codurilor-la temelia Statului Unitar”²³. De unificarea codului penal se ocupa secțiunea I a Consiliului Legislativ, care răspundea de unificarea legilor de drept public extern și intern și era formată din cinci consilieri permanenți, trei referenți titulari și trei stagiați²⁴, inclusiv juriști care fuseseră implicați în lucrările Comisiunii speciale²⁵.

²⁰ A.M. Rodrigues, *Criminal Policy: New Challenges, Old Ways*, în „Cahiers de Défense Sociale”, vol. 25, 2003, p. 182-211.

²¹ Petre Ionescu Muscel, *Istoria dreptului penal român*, București, Editura Revista pozitivă penală și penitenciară, 1931, p. 187-190, nota 1.

²² Cf. Art. 110 al Legii pentru înființarea și funcționarea Consiliului Legislativ din 25 februarie 1925, în George Nedelcu, *Miniștri. Magistrați. Consiliul Legislativ*, București, Editura Universul, 1937, p. 174.

²³ Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. III.

²⁴ George Nedelcu, *op. cit.*, p. 33.

²⁵ Președinte I. Ionescu-Dolj, consilieri temporari: C. Rătescu – președinte la ÎCCJ, profesorii I. Teodorescu și VV Pella.

Contextul științific și social al unificării Codului Penal

„Istoria oficială” debutează cu explicarea contextului științific și social care, în viziunea celor implicați, reclama o reformă penală fundamentală. „Istoria oficială” a lucrărilor de unificare a Codului Penal din România Mare ne informează că în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului al XX-lea, în mai toate țările europene „un curent de reformare își făcea loc tot mai mult pentru a se extinde asupra majorității codurilor penale existente”²⁶. Mișcarea de reformă a politicii penale era determinată de „noile metode de cercetare a problemelor sociale, de noile concepțiuni filosofice”²⁷, „de noile metode științifice ale sec. al XIX-lea cari fiind puse și în serviciul patologiei sociale”²⁸ au dus la apariția unor noi concepte de „represiune și apărare socială”²⁹.

Aflăm totodată că „știința penală, datorită progreselor făcute în domeniul științelor biologice și sociale și sub imboldul noilor necesități de conservare și apărare socială, a suferit către sfârșitul secolului al XIX-lea importante transformări, care nu puteau să rămână străine dreptului pozitiv”³⁰. Determinată de evoluțiile științifice „iar după război (Primul Război Mondial) și de consecințele refacerilor politice”³¹, această mișcare de reformă a propus „noui conclusiuni în privința represiunii și apărării sociale”³², căci „vechile soluțiuni penale apăreau hibride și lipsite de eficacitate, ele nu mai corespundeau condițiunilor politico-sociale, cât și ideilor morale și de ordin științific ale timpului, [...] iar acest curent de reformă a pus în evidență defectuoșitatea sistemului represiv anterior, confirmat de statisticile criminale în continuă creștere”³³.

Autorii „istoriei oficiale” sunt atenți nu numai la contextul științific internațional, dar și la contextul social particular care face posibilă reforma. „După Marele Războiu”, la toate aceste idei reformatoare se adaugă „și consecințele refacerilor politice. Sub influența acestor două cauze multe State și-au reformat și modificat codurile, iar altele se mai găsesc în epoca de preparare a lor”³⁴. Ceea ce fusese numai anticipat înainte de Primul Război Mondial, devenise posibil în contextul profundelor schimbări politice, sociale, economice și culturale, „cât și noilor curente de idei morale” ce structurează noua lume. În materie de politică penală, epoca de după război se „traduce printr-o nouă schimbare a legii penale pentru a indica începutul unei noi etape care se caracterizează printr-o organizare integrală și științifică a apărării sociale împotriva criminalității”³⁵.

²⁶ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. 120.

²⁷ *Ibidem*, p. 147.

²⁸ Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 136.

²⁹ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 147.

³⁰ *Ibidem*, p. 120.

³¹ Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Consiliului Legislativ, p. 136.

³² *Ibidem*.

³³ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, p. 120.

³⁴ *Ibidem*, p. 147.

³⁵ *Ibidem*, p. 120.

Astfel, după Primul Război Mondial, într-o serie de state se pregăteau proiecte de cod penal, așa cum a fost cazul Germaniei – 1919, 1925; Cehoslovaciei – 1924, Serbiei – 1921, Greciei – 1926 etc.³⁶, iar în alte state codurile penale elaborate în anii 1920 reflectau tendințele reformatoare: Cuba – Codul Penal din 1926, Rusia Sovietică – Codul Penal din 1927, Polonia – Codul Penal din 1928, Chile – Codul Penal din 1929, Iugoslavia – Codul Penal din 1930, Italia – Codul Penal din 1931³⁷.

Folosindu-se de date statistice care demonstau că „criminalitatea este în creștere nemaipomenită”³⁸ în perioada de după „Marele Război”³⁹, numeroși juriști, fie ei avocați, procurori sau magistrați, subliniau urgența schimbării legislației penale din România pentru a putea face față recrudescenței criminalității, căci „[r]ăzboiul mondial a sdruncinat puternic omenirea din punct de vedere moral, economic și social și a agravat în mod simțitor criza represiunii, care sub o formă mai puțin simțită există la noi de mult”⁴⁰. În 1935, profesorul Jean Rădulescu sublinia că situația generală a societății de după Primul Război Mondial reclamă „o luptă mai bine organizată contra criminalității crescânde”⁴¹. El concluziona că transformările politico-economico-sociale postbelice, ca și noile idei de morală existente în epocă „și-au găsit răsunet din punct de vedere legislativ îndeosebi în domeniul lezei penale”⁴².

Politica represivă consfințită prin codurile penale aflate în funcțiune pe teritoriul României după 1918 (codurile criminale și penale rusești elaborate în perioada 1885-1903 în Basarabia, cel maghiar de la 1880 cu modificările ulterioare în Ardeal, cel austriac de la 1852 în Bucovina și cel român de la 1864 pe teritoriul Vechiului Regat) apare total inadecvată criminalității crescânde ce a urmat războiului. Spre exemplu, Vasile Șerban, judecător în județul Botoșani, mărturisea: „codul penal care ne guvernează (Codul Penal român), inspirat în

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Alfons Herovanu, *Discuțiuni pe marginea codului penal* (discurs rostit în ședința Senatului de la 8 februarie 1935), București, Imprimeria centrală, 1935, p. 7.

³⁹ Vasile C. Șerban, *Criminalitatea în lumina noilor date statistice*, în „Dreptul”, vol. 57, nr. 39, 1929, p. 405-406; E. C. Decusară, *Dare de seama asupra statisticei judiciare din vechiul regat și Basarabia pe anii 1919-1924*, București, 1929; Ministerul Justiției, Serviciul Statisticii Judiciare, *Statistica României pe anii 1925-1928: însoțită de o Dare de seamă de E.C. Decusară*, București, 1931; Inspectoratul General al Jandarmeriei, Serviciul Jandarmerie, Biroul IV Statistică, *Studiu statistic al infracțiunilor de toate categorii comise pe teritoriul rural al țării, în anii 1923-1935, iar al infractorilor pe anii 1932-1935*, București, 1936.

³⁹ Toma Dragu, *Reformele penale. Scrisoare deschisă adresată Ministrului Justiției*, București, Tipografia Curierul Judiciar, 1929; I. B. Georgescu (prim procuror Dolj), *Contribuțiuni la o reformă a Codului Penal*, Craiova, 1920; E. C. Decusară, *Reformarea legislației noastre penale*, Craiova, 1923.

⁴⁰ Vasile C. Șerban (Judecător, Todireni/Botoșani), *Considerațiuni asupra viitorului cod penal al României întregite*, în „Dreptul”, vol. 57, nr. 37, 1929, p. 390.

⁴¹ Jean Rădulescu, *Influența pozitivismului italian asupra codificării penale actuale*, în „Revista de drept penal și de știință penitenciară”, vol. 14, 1935, p. 121-138.

⁴² *Ibidem*, p. 121.

cea mai mare parte din codul penal francez dela 1810 și ideile școalei beccariene (școlii clasice), nu mai corespunde cerințelor actuale de represiune și prin multiplele lacune ce le prezintă este în neputință de a stăvili criminalitatea în continuă creștere”⁴³. Problema eficienței protecției sociale prin legislația penală devine cu atât mai acută după sfârșitul Primului Război Mondial: „Noile primejdii ivite după războiu, care se accentuează tot mai mult prin crime contra siguranței și ordinii Statului, cât și prin crime antisociale, cu ajutorul mijloacelor teroriste – necesită mai multă chibzuință și prevedere în politica penală”⁴⁴.

Statisticile judiciare indicau o evidentă sporire a criminalității: numărul crimelor comise crescuse din 1928 în 1932 cu 12%, de la 2.696 la 3.143. Crimele cele mai frecvente erau: omoruri și tentativele de omor, pruncuciderile, avorturile, tâlhăriile, incendiile. Se înregistra totodată și creșterea progresivă a criminalității minorilor, în același interval de 5 ani, cu 46%, ca și o creștere sensibilă a delictelor, cu 14% între 1928 și 1932: furturi simple și calificate, delictele silvice, violurile, atentatele la putoare, ceea ce „denotă o stare de imoralitate existentă, ca și un spirit de insurecțiune contra autorității și prestigiului forței publice, cât și o indisciplină socială îngrijorătoare pentru asanarea morală”⁴⁵. Criminalitatea în continuă creștere era văzută ca o consecință a eșecului politicii penale existente, și nu a crizei socio-economice din anii 1929-1932. Principala vină pentru această stare de lucruri părea să o aibă represiunea de tip „clasic”, bazată pe culpa infractorului și construită pe „pedeapsă”, care nu mai era suficientă pentru apărarea socială: „numai printr-o reacțiune penală severă și judicios aplicată, coroborată cu mijloace de ordin preventiv, se poate pune o stavilă valului tot mai crescând al criminalității”⁴⁶.

În situația în care „valul criminalității este din ce în ce mai crescând, amenință ordinea socială în însăși temeliile sale, iar [...] represiunea îi declină uneori eficacitatea, era firesc ca instinctul de conservare socială să reclame imperios o mai bună apărare”⁴⁷. Profesorul Traian Pop amintea despre caracterul pragmatic al proiectului de Cod Penal în raport cu provocările sociale la care acesta trebuia să facă față în epoca de după Primul Război Mondial: „Proiectul și codul nostru penal nu s-au născut într-o epocă de liniște și beatitudine, ci într-una dintre cele mai zbuciumate epoci ale omenirii. (Noul Cod Penal) trebuie să aibă osatura puternică de a lupta [subl. C.D.] contra agresiunilor oricât de temerare și de frecvente, dar și suplețea de a ști să-și schimbe *tactica* [subl. C.D.] după situațiile atât de variate, după circumstanțele faptei și condițiile subiective ale infractorului, după primejdia ce o prezintă acesta pentru societate, după alarma socială pe care o produce infracțiunea și

⁴³ Vasile C. Șerban, *Considerațiuni asupra viitorului cod penal al României întregite*, în *loc. cit.*, p. 390.

⁴⁴ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. 135.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 134.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 128.

după situația specială a momentului. [...] Căci există o gamă largă, și variată a felului de vedere, apreciere și intervenție a dreptului penal”⁴⁸.

Dacă până la sfârșitul „Marelui Războiu”, „apărarea patriei reprezenta *suprema lex*”⁴⁹, după război, dușmanul intern împotriva căruia „societatea trebuia apărută”, se dovedea la fel de periculos; prin legislația și instituțiile ei penale, societatea era chemată să facă față noului dușman. De altfel, chiar termenii care exprimă această necesitate: „front”, „luptă”, „ofensivă”, „defensivă”, „tactică” sunt termeni militari, care amintesc de război: „știința penală modernă și legiunile mai noi au deschis două *fronturi de luptă* [subl. C.D.] în contra criminalității [...]: un *front de ofensivă* [subl. C.D.] care are ca scop, pe de o parte, să înlăture ori să restrângă cauzele delictului, iar pe de altă parte să împiedice manifestarea criminală a tuturor indivizilor care prezintă tendințe antisociale; în al doilea rând, un *front de defensivă* [subl. C.D.] care are de scop să curme o asemenea manifestare. *Frontul de ofensivă* [subl. C.D.] este alcătuit din mijloace de prevențiune, iar cel de defensivă, din mijloace de represiune”⁵⁰. Noua situație științifică și socială reclama, așadar, importante reforme ale domeniului penal, iar contextul lucrărilor de unificare legislativă oferea o șansă reală realizării acestui deziderat. Codul Penal unificat urma să răspundă acestei necesități.

După cum „istoria oficială” a Codului Penal din 1936 o dezvăluie, lucrările de unificare ale Codului Penal al României Mari au oscilat între mai multe variante. O soluție o reprezenta extinderea unuia dintre cele patru coduri penale ce funcționau pe teritoriul României după Unirea de la 1 decembrie 1918⁵¹. A doua soluție, și cea care finalmente a triumfat, era cea a elaborării unui Cod Penal „cu totul nou”, în acord cu „cerințele științei penale”. Această soluție este preferată și susținută de Consiliul Legislativ după 1926 și de cei mai mulți dintre miniștrii de Justiție din perioada 1926-1936, căci „ar fi fost inadmisibil ca lucrarea (Codul Penal al României Mari) să se mărginească la o simplă revizuire și contopire a textelor din codurile existente, fără nici o preocupare pentru progresele realizate în alte State, și ar fi însemnat în mod voit să ținem legea noastră penală în afară de progresele științei”⁵².

Principala disfuncționalitate teoretică imputată celor trei coduri penale aflate în funcțiune pe teritoriul României după 1920 (Codul Penal Român fusese extins în 1919 și funcționa și în Basarabia) este faptul că ele toate aparțin din punct de vedere doctrinar, deși în grade diferite, „școlii clasice pure”, căci

⁴⁸ Traian Pop, *op. cit.*, p. 20.

⁴⁹ Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 134.

⁵⁰ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. 129.

⁵¹ I. Ionesco-Dolj, *Le Projet de Code Pénal Roumain. Quelques traits caractéristiques; les principes directeurs dans les grandes problèmes criminels*, în „Revista de Drept Penal și Știință Penitenciară”, vol. 13, 1934, p. 221-230; Ioan Ceterchi (editor), *Istoria dreptului românesc*, București, Editura Academiei RSR, 1987, vol. II, partea a 2-a, p. 399-400; Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 142-144.

⁵² Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 136.

„toate codurile vechi neglijează cu totul persoana infractorului, ținând seamă numai de raportul dintre faptă și pedeapsă”⁵³.

Succesul viitoarelor legiuri penale pare să fie garantat de „caracterul științific” al viitorului Cod Penal, asigurat de modul în care s-au desfășurat lucrările de unificare, ale căror principal motor l-a constituit grija pentru respectarea normelor științifice internaționale. Respectarea acestor standarde se impunea pentru a contracara noile forme de criminalitate dezvoltate după Primul Război Mondial. Apelul la „știință” ca la argument ultim și garanție a „proiectului național” putea fi cu atât mai convingător cu cât el venea într-un orizont de așteptare generalizat, favorabil reformării legiurii penale. Într-o narațiune căreia argumentul „caracterului științific” îi asigură coerența conceptuală și succesiunea temporală, clarificările privind standardele și tendințele științifice urmate de Codul Penal român, poziționarea față de principalele curente de idei din știința penală interbelică, adoptarea unor soluții doctrinare în detrimentul altora se dovedesc extrem de importante pentru întreaga organizare narativă: „Știința explică rațiunea și determină natura dispozițiilor și instrucțiunilor din cod, existând o strânsă legătură între sistemul științific adoptat, doctrină și principii științifice. Astfel, codul penal *devine inteligibil și aplicabil* [subl. C.D.], numai dacă îi cunoști armătura științifică. [...] Iar un cod penal nu trebuie numai conceput sub influența științifică, ci trebuie să rămână permanent legat de ea, altfel deviază, decade, își pierde autoritatea”⁵⁴.

Pozitivism, neoclasicism sau eclecticism?

Să vedem așadar care erau principiile științifice care călăuzeau proiectele penale interbelice, așa cum apar ele în viziunea actorilor implicați. Legiuitorii români erau pe deplin conștienți de puternica criză doctrinară din domeniul penal, apărută prin înfruntarea dintre școala pozitivistă și cea clasică, iar clarificarea principiilor penale puse în practică de noul cod penal părea cu atât mai necesară: „Dată fiind criza care dăinuiește în domeniul științei penale, din cauza rivalității dintre cele două școli: cea clasică (spirituală) și cea pozitivistă cu privire la principiile fundamentale ale penalității, orice reformă penală, mai mult chiar, orice dispoziție cu caracter general trebuie să își definească poziția față cu principiile celor două școli care-și dispută întâietatea”⁵⁵.

„Istoria oficială” nu își mai găsește cu atâta ușurință cursul atunci când clarificările doctrinare trebuie făcute sau asumate. Aceste lacune, fragmente și incongruențe, subliniază importanța și noutatea reformei întreprinse în domeniul penal. E ca și cum producătorilor „istoriei oficiale” le-ar fi frică să nu fi îndrăznit prea mult, ezitând să recunoască la justa valoare dimensiunea

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Traian Pop, *op. cit.*, p. 6.

⁵⁵ Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 137.

inovațiilor aduse în materie penală. Aceste ezitări reclamă clarificări doctrinare suplimentare, pe care juriștii din epocă, fie ei din cadrul sau din afara cercului oficial, nu întârzie să le aducă. Explorarea acestor dispute și clarificări doctrinare oferă cercetătorului piste prețioase pentru o mai bună înțelegere a mizelor teoretice și implicațiilor practice pe care proiectele de reformă penală le aveau în epocă.

Strategiile discursive practicate în „istoria oficială” creează un orizont de așteptare asupra viitorului Cod Penal al României Mari, care urma să marcheze o epocă de reforme structurale în domeniul filosofiei și politicii penale. Seria de reforme structurale a domeniului anunțată și atât de așteptată din România Mare este echivalată discursiv în „istoria oficială” cu doctrina penală a școlii pozitivist⁵⁶: „este cunoscut că marea revoluțiune și evoluțiune în știința penală, provocată de noua doctrină pozitivistă, a avut loc posterior promulgării codurilor în vigoare în țara noastră”⁵⁷. Asimilarea noului și a reformei cu doctrina penală pozitivistă se face în mod antitetic cu „doctrina școlii clasice”, ale cărei principii ghidase Codurile Penale în funcțiune pe teritoriul României Mari și care se dovediseră depășite în lumea de după Primul Război Mondial.

Antiteza pare să anticipeze victoria principiilor pozitvistice, însă ea se dovedește mai degrabă un simplu exercițiu retoric, căci în expunerea de motive a Consiliului Legislativ la Proiectul de Cod Penal din 1928 se afirmă răspicat menținerea principiilor școlii clasice în privința responsabilității și represuniilor. Anticipată și mult așteptată, reforma nu putea fi decât una moderată: „am crezut că *nu este cazul a aduce vreo schimbare principiilor fundamentale pe cari se sprijină represiunea în concepțiunea codurilor actuale, așa după cum au făcut și alți legiuitori mai recenti*”⁵⁸. *Nu puteam urma concluziunile școlii pozitvistice pentru că această școală pleacă de la principii cu totul noi* [subl. C.D.], cum de exemplu cel al înlăturării ideii de culpabilitate și înlocuirea ei cu ideia pericolului ce delincventul ar prezenta pentru societate. [...] Or, asemenea principiu, și altele preconizate de școala pozitivistă, dărmă în totul concepțiunile dreptului actual și al școalei clasice și mai au încă nevoie a fi cercetate științificește”⁵⁹.

Moderația adoptată de proiectul de Cod Penal din 1928 este recunoscută și de către ministrul Justiției, care însă se ferește să spună răspicat că proiectul este numai de influență neoclasică. Dimpotrivă, el îi salută pe „făuritorii proiectului” pentru atitudinea moderată pe care au avut-o în fața „diverselor curente și doctrine ce își dispută întâietatea”, atitudine caracterizată de un „eclectism moderat”, prin care proiectul de Cod Penal își afirmă „*independența față de disputa dintre școala clasică și școala pozitivistă [...], adoptând însă instituțiile*

⁵⁶ Corina Pălășan, *op. cit.*, p. 178.

⁵⁷ Expunerea de motive Codul Penal din 1936 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 148.

⁵⁸ Ca de exemplu, Codul cubanez din 1926, Codul chilian din 1929, Codul sovietic din 1927, proiectul Codului Penal italian din 1921, cf. Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 137.

⁵⁹ *Ibidem*.

și regulele juridice cele mai potrivite pentru a stăvili valul crescând al criminalității” [subl. C.D.]⁶⁰.

Cele două expuneri de motive la proiectul de Cod Penal din 1928, consemnate în „istoria oficială” nu concordă întru totul: dacă expunerea Consiliului Legislativ subliniază caracterul neoclasic al proiectului, expunerea ministrului pune în evidență „eclectismul moderat” îmbrățișat în proiect. Pozitivism, clasicism sau eclectism? Părerile juriștilor români privind profilul doctrinar al proiectului de Cod Penal din 1928 erau la rândul lor împărțite.

Judecătorul Vasile Șerban credea că proiectul din 1928 este mai curând pozitivist: „Noul cod penal sub influența principiilor școlii pozitivistice italiene a părăsit fundamentul pur obiectiv al dreptului clasic.[...] Proiectul este alcătuit după sistemul codului penal italian în vigoare și după proiectul de cod penal întocmit de penalistul italian Rocco (elaborat în 1927)”⁶¹.

Opiniile lui Șerban au fost prompt criticate de Ionescu-Muscel, probabil unul dintre cei mai avizați specialiști în doctrina școlii pozitivistice italiene din România⁶². Ionescu-Muscel era un bun istoric al dreptului penal, dar și traducătorul operei lui Ferri în limba română, și doctor în drept al Universității din Roma cu o teză despre doctrina pozitivă sub conducerea lui Ferri⁶³. Ionescu-Muscel considera că Șerban supraestima influența școlii italiene asupra proiectului din 1928, căci „acest proiect a adoptat numai în parte din principiile școlii pozitive, și numai în ceea ce privește măsurile de siguranță și eliberările condiționate”⁶⁴. De altfel, Ionescu-Muscel a discutat problema caracterului doctrinar al proiectului de Cod Penal din 1928 în mai multe rânduri. El a atras atenția asupra „ciudatei contradicții dintre cele două expuneri de motive”⁶⁵, căci „expunerea de motive a Ministerului Justiției e cea mai corespunzătoare spiritului proiectului”, lucru cu atât mai ciudat cu cât „specialiștii normal ar fi fost să se găsească mai ales la Consiliul Legislativ”⁶⁶. Ionescu-Muscel atrăgea atenția asupra faptului că expunerea de motive a Consiliului Legislativ susținea că proiectul a urmat tendințele unei singure școli⁶⁷, „cea neoclasică și că nu ar fi urmat școala pozitivistă” [subl. C.D.], pe când expunerea de motive a ministrului de Justiție susținea, în mod just de altminteri, că este vorba de un

⁶⁰ Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. VI.

⁶¹ Vasile C. Șerban, *Considerațiuni asupra viitorului cod penal al României întregite*, în *loc. cit.*, p. 391.

⁶² Petru Ionescu-Muscel, *Comentariu asupra articolului „Considerațiuni asupra viitorului cod penal al României întregite” de Vasile C. Șerban*, în „Dreptul”, anul 57, nr. 39, 1929, p. 406-407.

⁶³ Idem, *Doctrina pozitivă penală. Conceptul – Metoda – Aplicarea*, București, 1928, traducere a tezei de doctorat omonime susținute în 1925 la Universitatea din Roma.

⁶⁴ Idem, *Comentariu asupra articolului „Considerațiuni asupra viitorului cod penal al României întregite” de Vasile C. Șerban*, în *loc. cit.*, p. 406.

⁶⁵ Idem, *Doctrina pozitivă penală...*, p. 88.

⁶⁶ Idem, recenzie la *Observațiuni asupra proiectului de cod penal român de Vintilă Dongoroz*, în „Curierul Judiciar”, nr. 2, 1929, p. 24.

⁶⁷ Idem, *Istoria dreptului penal român...*, p. 194.

„proiect eclectic”⁶⁸. Ionescu-Muscel dădea dreptate celor afirmate de ministrul Justiției, concluzionând că proiectul de Cod Penal din 1928 „e o emanație a 2 școli penale: neoclasică și pozitivă”⁶⁹, căci „asupra imputabilității se observă influența doctrinei clasice și neo-clasice”⁷⁰, iar asupra executării pedepselor⁷¹ este influențat de doctrina pozitivă”⁷².

Ionescu-Muscel a avansat mai multe explicații pentru reținerea Consiliului Legislativ în a recunoaște influența pozitivismului italian asupra proiectului de Cod Penal din 1928, afirmând ironic: „Se vede că acei cari au lucrat la proiect n-au fost cu totul de acord și nici nu au pătruns subtilitățile dreptului penal”⁷³, „[m]embrii comisiunii se vede bine s-au ferit de a adopta din principiile școalei pozitive penale. [...] ei au început să introducă (în proiectul Codului Penal de la 1928) și din principiile școalei pozitive, în vreme ce expunerea de motive ținea a nega, ba chiar a ironiza școala pozitivă. Și când colo, proiectul eși mai mult pozitivist”⁷⁴.

Câțiva ani mai târziu, odată cu elaborarea expunerilor de motive la proiect și dezbaterea Proiectului de Cod Penal din 1934, votat în 1936, discuțiile privind profilul doctrinar al noii legiuri penale revin, cu aceleași lacune și inadvertențe. Vocile se multiplică, opiniile se acutizează și toată lumea pare preocupată de un subiect cu puternice valențe politice și diplomatice. Anii 1930 diferă sensibil de deceniul anterior. În România regența fusese înlocuită de un monarh din ce în ce mai autoritar, interesat de relații diplomatice cât mai bune cu Italia lui Mussolini. În domeniul „științei penale” avuseseră loc evenimente importante: în Italia proiectul Rocco de Cod Penal fusese adoptat în 1930 și se afla în vigoare din 1931. Codul Penal italian, așteptat cu înfrigurare de comunitatea internațională a penaliștilor, era clamat de unii ca o victorie a pozitivismului penal italian, fiind considerat de alții ca fiind „insuficient de pozitivist”. În orice caz, Codul Penal Italian din 1930 reprezintă cea mai importantă referință pentru lumea penaliștilor, căci chiar dacă nu este un Cod Penal pe de-a-ntregul pozitivist, el conține elemente importante de influență pozitivistă. În ceea ce privește Codul Penal din România Mare, „istoria oficială” consemna importanța pe care adoptarea proiectului Rocco a avut-o în evaluarea proiectului de Cod Penal din 1928, și vom vedea mai jos că influența proiectului

⁶⁸ Idem, *Comentariu asupra articolului „Considerațiuni asupra viitorului cod penal al României întregite” de Vasile C. Șerban*, în loc. cit., p. 406.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Pentru că „responsabilitatea, în acest proiect, constituie fundamentul pedepsei” (idem, *Istoria dreptului penal român...*, p. 189).

⁷¹ Pentru că „ideia de individualizare devine criteriu de aplicare a unei asemenea pedepse” (*ibidem*, p. 188).

⁷² Idem, *Dreptul penal în România*, în „Pandectele Române: repertoriu lunar de jurisprudență, doctrină și legislație în materie de drept civil, comercial, penal, contencios administrativ, drept public și drept internațional”, vol. 9, nr. 11, 1929, partea a IV-a, *Doctrina*, p. 149.

⁷³ Idem, recenzie la *Observațiuni asupra proiectului de cod penal român de Vintilă Dongoroz...*

⁷⁴ Idem, *Doctrina pozitivă penală...*, p. 88.

Rocco asupra proiectului de Cod Penal ce va fi adoptat finalmente în România este semnificativă.

În același timp, tot mai multe evenimente din lumea științifică marcau o deschidere a comunității științifice naționale către cuceririle școlii pozitivistice italiene, dintre care vom puncta câteva mai jos. Traducerea operei lui Ferri, *Principii de drept criminal*, de către fostul său doctorand, Petru Ionescu-Muscel, reprezintă un reper important în evoluția acestei relații. În prefața la prima ediție (1928), semnată chiar de către Ferri, acesta afirma că „[e] sigur că ediția românească nu va avea câmp așa de larg în Europa și în America ca edițiile franceze și spaniole, însă ea va suferi ca impuls ulterior acelei dezvoltări intelectuale și științifice, care e destul de însemnată și de admirat în România contemporană. Afinitatea etnică, istorică și psihologică între Italia și România dă inteligenței mele și sufletului meu palpitări de-o vie simpatie. [...] Nu pot decât să mulțumesc din suflet fostului meu elev și acum foarte scump coleg avocat dr. Petru Ionescu-Muscel pentru onoarea pe care mi-a făcut-o făcându-mă cunoscut în limba sa națională, României intelectuale”⁷⁵. În prefața la ediția a II-a a traducerii (1940), Ionescu-Muscel puncta creșterea acestei influențe de-a lungul anilor 1930: „În actualul cod penal român, promulgat la 18 martie 1936 și intrat în vigoare la 1 ianuarie 1937, s-au introdus numeroase instituțiuni preconizate de către doctrina școlii pozitive penale, așa după cum a fost arătat de către legiuitor în expunerea de motive. [...] În facultățile noastre de drept pozitivă face obiectul poate a celei mai însemnate părți din cursurile de drept penal”⁷⁶. Organizarea la București a celui de-al doilea Congres Internațional de Drept Penal (6-9 octombrie 1929), la care a luat parte baronul Rafaele Garofalo, cel mai de seamă reprezentant al pozitivismului italian de după moartea lui Ferri (aprilie 1929) înscrie România în circuitul științific internațional al științei penale⁷⁷. Apropierea româno-italiană în știința penală era de altfel salutăată la congres de către Carol de Wilart, fost ministru al Belgiei: „[...] aci, la treptele Orientului, divina tradițiune a Romei Antice, pe care România Mare o păzește și o păstrează cu fidelitate chiar în numele ei. Poate că și acest gust de ceea ce aparține Dreptului Imanent – indisolubil legat de Roma Eternă – a făcut ca din România să răsară o pleiadă de renumiți juriști”⁷⁸.

Și totuși, ca și în 1928, în 1934 Consiliul Legislativ se încapățâna să susțină că noul proiect este neo-clasicist, pe când Ministrul Justiției insista că proiectul este eclectic, iar juriștii din cadrul sau din afara „cercului oficial” nu cădeau nici ei de acord asupra acestei chestiuni. Pentru a-și justifica opțiunea pentru școala clasică și neo-clasică, Consiliul Legislativ relua în 1934, aproape textual, aceleași argumente prezentate în 1928: „nu este cazul a se aduce vreo

⁷⁵ E. Ferri, *Principii de drept criminal. Cu o prefață a autorului specială pentru România*, trad. P. Ionescu-Muscel, București, Editura Revista pozitivă penală, 1940, p. IV.

⁷⁶ *Ibidem*, p. III.

⁷⁷ *Congresul internațional de drept penal*, „Dreptul”, nr. 31, 1929, p. 358-361.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 361.

schimbare principiilor fundamentale pe care se sprijină represiunea în concepțiunea codurilor actuale [...] nu se puteau urma concluziunile școalei pozitivistice, pentru că această școală pleacă de la principii cu totul noi. [...] asemenea principii, ca și altele pe care le preconizează această școală, și care dărmă cu totul concepțiunile dreptului și ale școalei clasice, mai au nevoie a fi cercetate științificește [...]”⁷⁹. Această atitudine era de altfel impusă de „rolul ce se cuvine să aibă un legiuitor care e obligat să facă operă pe tărâmul principiilor câștigate științei, iar nu pe acel al speculațiunilor filosofice oricât de frumoase și de atrăgătoare ar fi ele. Această soluțiune se găsea în completă armonie și cu spiritul celorlalte două coduri penale ce erau în vigoare pe teritoriul țării”⁸⁰. Ciudat argument, pentru un discurs care promovase nevoia urgentă de reformă (totală) a legiurii penale, invocând chiar spiritul vetust al codurilor aflate în funcțiune pe teritoriul României. Ceea ce e nou față de expunerea de motive din 1928, este invocarea Codului Penal Italian (Proiectul Rocco) pe care Consiliul Legislativ îl consideră un exemplu de legiuire penală de influență neo-clasică (!): „guvernul italian a întocmit un alt proiect [Proiectul Rocco] în spiritul școalei neoclasice, pe care l-a transformat în lege”⁸¹.

Ministrul Justiției din 1934, Victor Antonescu, relua aceeași argumentație ca aceea prezentată de predecesorul său în funcție în 1928, Stelian Popescu, pentru a arăta că proiectul de Cod Penal adus în dezbateră Parlamentului este caracterizat de un „eclectism rațional”: „Fără a se amesteca în lupta dintre reprezentanții școalei clasice cu cei ai școalei pozitive, proiectul de cod penal urmează o cale mult mai sigură, grație unui eclectism rațional. [...] S-a înlăturat tot ceea ce este perimat din concepțiile vechii școli, menținându-se numai principiile care se pot adapta noilor exigențe politico-sociale, s-a[u] îmbrățișat pe de altă parte unele dintre recomandările și instituțiunile școalei pozitive, care sunt verificate de experiență și care corespund mai bine finalității dreptului penal”⁸². Antonescu aprecia că „sistemul eclectic domină aproape toată codificarea penală actuală”, astfel încât în Proiectul de Cod Penal român au fost păstrate „unele din principiile vitale ale doctrinei clasice și îmbrățișate acel complex de idei pe care doctrina modernă le-a recomandat pentru o mai bună și completă apreciere a elementelor psihologice ale infracțiunii”⁸³. Astfel, dând dovadă de spirit eclectic, proiectul de Cod Penal din 1934, „deși fidel ideii de responsabilitate individuală, îmbrățișează toate soluțiunile fericite ale doctrinei pozitive ce sunt aplicate de legiuirile penale moderne”⁸⁴.

La șapte ani după ce criticase inadvertențele dintre cele două expuneri de motive la proiectul de Cod Penal din 1928, Ionescu-Muscel a sesizat prompt și a amendat nepotrivirea dintre cele două expuneri de motive la Proiectul de Cod

⁷⁹ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. 148.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*, p. 126.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 128.

Penal din 1934⁸⁵, arătând că influența pozitivistă asupra proiectului de Cod Penal din 1934 este cu mult mai mare decât admite expunerea de motive a Consiliului Legislativ. Pentru a demonstra această influență, Ionescu-Muscel arată că multe articole din Proiectul Ferri⁸⁶ care „sunt un product numai pozitivist” se regăsesc în proiectul propus de Consiliul Legislativ (de exemplu, art. 21, 52, 76, 40)⁸⁷ și tranșează problema: „doctrina pozitivă penală a călăuzit pe elaboratorii proiectului, la redactarea textelor referitoare la măsurile de siguranță”⁸⁸. Ionescu-Muscel a combătut totodată afirmațiile Consiliului Legislativ privind caracterul neo-clasic predominant al Codului Penal Italian (proiectul Rocco)⁸⁹, și aduce ca exemplu articolul 208 din Codul Penal Italian. Pe baza argumentelor punctuale prezentate, susținute pe reproduceri din texte și lucrări, Ionescu-Muscel concluzionează că „proiectul (de Cod Penal din 1934) este mai mult pozitivist, în unele părți esențiale al lui. Imputabilitatea este ca și concepție după școala pozitivistă, însă este, prin unele îngrădiri, un sistem mixt, între neoclasicism și pozitivism. Măsurile de siguranță sunt luate de la pozitiviști, așa cum au fost aprobate și de către Congresele Internaționale de drept penal, încadrate în unele cerințe ale nevoilor specifice fiecărui Stat”⁹⁰. El constata că proiectul Codului Penal, votat de Senat „apartine doctrinei pozitive penale, prin Măsurile de siguranță pe care le indică, prin dispozițiunile privitoare la executarea pedepsei și-n foarte mare măsură, prin modul în care prevede imputabilitatea”⁹¹.

Raportorul Comisiei Juridice a Senatului, Tony Iliescu, nu pare să găsească vreo contradicție de netrecut între școala pozitivistă și cea neoclasică, căci afirmă cu seninătate că al doilea izvor al proiectului de Cod Penal din 1934 este „știința penală, cu acele cuceriri de seamă ale școalei pozitviste, și mai ales, ale școalei neoclasică, care, în fața criminalității din ce în ce mai îndrăznețe, apărând interesul social în stabilirea răspunderii, avea în vedere și personalitatea infractorului”⁹².

Clarificări suplimentare asupra „spiritului doctinar” al Codului Penal Carol al II-lea au fost aduse de Traian Pop, profesorul de la Universitatea din Cluj, care împreună cu profesorul Vintilă Dongoroz⁹³ realizase în mare parte

⁸⁵ Petru Ionescu-Muscel, *Noul cod penal votat de Senat*, București, Editura Revista pozitivă penală, 1935, p. 9.

⁸⁶ Tradus și publicat de Ionescu-Muscel în volumul E. Ferri, *Principii de drept criminal*, vol. II, București, 1929.

⁸⁷ Petru Ionescu-Muscel, *Noul cod penal votat de Senat...*, p. 12-14.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 16.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 15-16.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 24.

⁹¹ *Ibidem*, p. 27.

⁹² *Discuția generală asupra proiectului de Cod Penal. Discursul domnului raportor Tony Iliescu...*, p. 9.

⁹³ Vintilă Dongoroz (1893-1976), doctor în drept al Universității din București (1919), avocat în Baroul de Ilfov (1915-1948), profesor de drept penal la Universitatea din București, la Școala superioară de științe administrative și la Institutul Superior de Științe penale (1930-1936),

proiectul de Cod Penal din 1933, cel care se afla la baza proiectului care în 1936 a devenit „Codul Penal Carol al II-lea”.

Traian Pop, raportor pentru proiectul din 1933 în comisia specială și raportor și pentru Senat, s-a hotărât în 1938 să publice „o parte a raportului (din 1933), dat fiind faptul că este valabil și pentru actualul cod”⁹⁴. Hotărârea lui Traian Pop a survenit tocmai în contextul existenței unei situații neclare ce domnea vizavi de „spiritul doctrinar” al Codului Penal Carol al II-lea, caracterizată de ambivalențe, inadvertențe și puncte de vedere diferite. Ca unul care participase în mod direct la alcătuirea proiectului din 1933, cel prin care se stabiliseră liniile directoare ale Codului Penal al României Mari, Traian Pop se simțea dator să facă publice aceste lămuriri.

Traian Pop mărturisea că în cazul proiectului de cod Penal din 1933, „ne-am străduit să apropiem cât mai mult codul nostru penal de codurile popoarelor de care suntem legați prin cultura și prin interesele noastre, și în același timp să dăm afirmare largă specificului național”⁹⁵. În contextul în care „în mai toată Europa și mai pretutindeni, se proclama insuficiența legislației napoleoniene”⁹⁶, principalul Cod Penal străin care servise ca sursă de inspirație pentru autorii proiectului din 1933 era „codul penal italian, care era și dintre cele mai noi” (adoptat în octombrie 1930, pus în aplicare în iulie 1931), codul „unei țări care este considerată patria dreptului penal și care, cu toată revoluția socială și politică fascistă, și-a întocmit un cod care servește de model universal”⁹⁷. Influența majoră a Codului Penal „Carol II” este de altfel recunoscută și de „istoria oficială”: „Schimbarea nu este numai a poporului nostru, este generalizată. În această privință luăm ce se petrece la frații noștri cu care suntem mai apropiați în ceea ce privește felul de manifestare a mișcărilor, la italieni”⁹⁸.

Atât proiectul Codului Penal din 1933, cât și Codul Penal „Carol al II-lea” au „trebuit să țină seama de revoluția pozitivismului în contra clasicismului, care s-a produs în domeniul științei penale (1878-1885) și de toată evoluția științei penale după această prefacere epocală, care a determinat mișcarea generală de reformă a codurilor penale”⁹⁹. Traian Pop avansează și o posibilă explicație pentru inadvertențele doctrinare reținute de „istoria oficială”, anume că ele erau expresia unor negocieri între reprezentanții diferitelor doctrine penale: „Cum autorii codului nu erau cu toții partizanii aceleiași doctrine

cercetător în cadrul colectivului de istorie a dreptului din cadrul Academiei Române (1951-1954), cercetător (1954-1964) și consultant științific la Institutul de Cercetări juridice (1964-1976), doctor docent (1968).

⁹⁴ Traian Pop, *op. cit.*, p. 4.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 6.

⁹⁶ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, p. 119.

⁹⁷ *Discuția generală asupra proiectului de Cod Penal. Discursul domnului raportor Tony Ilescu...*, p. 9.

⁹⁸ Eftimie Antonescu, senator de Gorj, *Tendențe și curente noi în noul cod penal. Cuvântare rostită în ședința Senatului de la 5 februarie 1935*, București, Imprimeria Centrală, 1935, p. 16.

⁹⁹ Traian Pop, *op. cit.*, p. 7.

științifice, și cum codul nu putea exprima toate convingerile științifice ale autorilor lui, aceștia au ajuns prin concesiuni reciproce la un consens”¹⁰⁰.

Traian Pop găsește o formulă de compromis între pozițiile exprimate de Consiliul Legislativ și Ministrul Justiției: atât în proiectul de Cod Penal de la 1933, cât și Codul Penal Carol al II-lea este vorba de un „eclectism științific, inevitabil în dreptul pozitiv, în care domină nuanța clasică față de cea pozitivistă”¹⁰¹. Compromisul doctrinar devenise necesar în contextul crizei școlii penale clasice, căci principiile clasice „nu mai puteau servi ca suport al unui cod penal din zilele noastre”¹⁰². Proiectul din 1933 „a respins tot ceea ce era considerat perimat din principiile școalei clasice, a păstrat tot ce se adaptează la realitățile de azi și a îmbrățișat din școala pozitivă ideile și instituțiile care sunt definitiv câștigate în știință și evident superioare celor din școala clasică”¹⁰³.

În 1935, în cadrul ciclului de conferințe ținute la Cercul de Studii Penale, profesorul Jean Rădulescu admite explicit influența italiană asupra Codului Penal unificat, susținând prelegerea *Influența pozitivismului italian asupra codificării penale actuale*¹⁰⁴ în fața unui auditoriu în care se remarcă ministrul român al justiției Valer Pop, ambasadorul Italiei în România, Ugo Solo, și profesorul Iulian Teodorescu, președintele Cercului de Studii Penale.

Diferențele de opinie privitoare la „spiritul doctrinar” al diferitelor proiecte de Cod Penal din România interbelică exprimă foarte bine condițiile posibile ale producerii „adevărului științific”, negocierile prin care unele opinii devin „formațiuni de adevăr”, iar altele devin marginale, deși toate sunt exprimate în numele „științei” și al „națiunii”. Aceste fisuri din „istoria oficială” au devenit inteligibile datorită faptului că au fost semnalate și exploatate de diferiți actori aflați într-un moment sau altul în afara „cercului oficial” (Vintilă Dongoroz în 1928, Traian Pop în 1933, Ionescu-Muscel atât în 1928, cât și în 1934).

În mod semnificativ, confruntările din jurul doctrinei dominante din Codul Penal al României Mari se concentrează în jurul numelui doctrinei, și nu în jurul doctrinei *per se*, căci toată lumea este de acord asupra necesității introducerii de instituții și modalități penale moderne pentru a face față noilor forme de criminalitate în condițiile sociale de după Primul Război Mondial. În aceste condiții, soluția elegantă a Ministrului Justiției și a lui Traian Pop („eclectism rațional”) pune în evidență strategia Consiliului Legislativ de minimizare a influenței pe care doctrina școalei penale pozitiviste a exercitat-o, atât asupra Codului Penal „Rocco” din Italia, cât și asupra Codului Penal „Carol II”.

Refuzul repetat al Consiliului Legislativ de a admite explicit influența școlii penale italiene asupra viitorului Cod Penal român este sinonimă în cele

¹⁰⁰ *Ibidem.*

¹⁰¹ *Ibidem.*

¹⁰² *Ibidem.*

¹⁰³ *Ibidem.*

¹⁰⁴ Jean Rădulescu, *op. cit.*

din urmă cu refuzul citirii acestui Cod Penal într-o cheie de lectură favorabilă pozitivismului penal. Prin strategia discursivă adoptată, prin care se evidențiază caracterul neo-clasicist al diverselor proiecte de Cod Penal român, Consiliul Legislativ încerca să minimizeze implicațiile doctrinare și ideologice pe care adoptarea principiilor școlii pozitivistice le putea avea pentru domeniul și mijloacele legii penale¹⁰⁵. Explorarea acestor posibile implicații permite evidențierea unor mutații importante care au loc în domeniul penal, și care sugerează o amplă mișcare de medicalizare ce survine în domeniul penal.

Medicalizarea sistemului penal interbelic

Inovațiile penale imaginate și în cele din urmă create sub influența pozitivismului italian, mai pronunțate în anii 1930, traduceau în fapt o nouă politică penală „care are în vedere viitorul, nu trecutul, faptul de realizat și rezultatul de obținut, cu mult mai mult decât crima comisă”¹⁰⁶. Dacă recunoașterea la justa valoare a influenței exercitate de școala pozitivistă asupra proiectelor de Cod Penal din România Mare părea să dea mari bătaii de cap juriștilor români, nimeni nu se ferea să recunoască noutatea unor elemente și instituții penale de natură pozitivistă introduse prin proiectele de Cod Penal elaborate în intervalul 1928-1935, „noi orientări pe deplin verificate și care sunt apte, spre a combate cu mai multă eficacitate criminalitatea”¹⁰⁷, căci „structura poporului nostru s-a schimbat și legiuirea penală trebuia să urmeze noua structură”¹⁰⁸.

Scopul noii politici penale, așa cum este ea conturată în proiectele de Cod Penal elaborate între 1928 și 1936, nu era numai pedepsirea punctuală a infractorului, ci și prevenirea delincventului, în conformitate cu „teamă” pe care acesta o inspiră societății. „Istoria oficială” reține o serie de inovații aduse domeniului penal: noi incriminări, traduse în sancționarea de noi delikte, infracțiuni și crime: „fiecare dintre ele fiind serios reclamat de interesul social, care se cade să fie cât mai temeinic și efectiv apărât”¹⁰⁹ ca și o serie de inovații legate de regimul de executare a pedepsei și de cooperarea internațională în materie de drept penal.

Aceste inovații marchează accentuarea procesului de medicalizare a domeniului penal¹¹⁰ din România interbelică. În cadrul acestui amplu proces, multe comportamente și interacțiuni sociale ajung să fie conceptualizate în termeni medicali(zanți) și biologici (biologizanți), dând naștere la formarea și

¹⁰⁵ Pentru politica penală interbelică, vezi Corina Doboș, *Între a preveni și a pedepsi. Un nou tip de acțiune penală în România interbelică*, în „Studia Politica”, vol. 13, nr. 3, 2013, p. 477-498.

¹⁰⁶ Eftimie Antonescu, *op. cit.*, p. 16.

¹⁰⁷ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. 127.

¹⁰⁸ Eftimie Antonescu, *op. cit.*, p. 16.

¹⁰⁹ *Discuția generală asupra proiectului de Cod Penal. Discursul domnului raportor Tony Iliescu...*, p. 9.

¹¹⁰ Peter Conrad, Joseph W. Schneider, *Deviance and Medicalization: From Badness to Sickness* (2nd expanded edition), Philadelphia, Temple University Press, 1992.

generalizarea unei „conștiințe medicale generalizate, difuză în timp și spațiu, deschisă și mobilă, legată de fiecare existență individuală, dar și de viața colectivă a națiunii, mereu aflată în gardă în ceea ce privește acest domeniu indefinit unde răul trădează, sub diversele sale aspecte, imensa sa formă masivă”¹¹¹.

Parte integrantă a mai largilor procese de medicalizare din România interbelică¹¹², importanța pe care personalitatea infractorului/delincventului o joacă în procesul penal, profilarea unor măsuri de „somatizare”¹¹³, medicalizarea domeniului penal confirmă intrarea unor noi sfere și comportamente sociale „sub jurisdicția tratamentului biomedical, printr-o continuă extindere a terminologiei propriie patologiei pentru a denumi noi condiții și comportamente”¹¹⁴.

Trei elemente marchează fundamental acest proces: importanța pe care personalitatea infractorului/delincventului o joacă în procesul penal, profilarea unor măsuri destinate apărării sociale, altele decât pedepsele¹¹⁵, și posibilitatea reintegrării sociale a infractorului/ delincventului.

Proiectul de Cod Penal din 1928 „nu mai consideră delictul ca o *pură ficțiune juridică*. Justiția penală nu va mai avea un caracter abstract, deoarece acest proiect ține seamă de realitățile sociale, îndeplinind misiunea unui instrument superior de apărare a intereselor individuale și colective atins prin săvârșirea infracțiunilor”¹¹⁶. În noua viziune penală, „crima nu trebuie considerată ca o entitate abstractă, ci ca un fapt concret, care obligă a studia fiecare caz în parte”¹¹⁷, iar „delictul nu mai e considerat o simplă ficțiune juridică, ci o realitate socială, contra căruia trebuie luate măsuri de apărare ori de câte ori interesele colective sau individuale sunt vătămate prin infracțiuni”¹¹⁸. Pentru a fi eficientă, o politică penală trebuie să fie „permanent în contact cu realitatea, căci te lasă să te pierzi în abstracțiuni și generalități. Or, un cod numai atâta valoare practică poate avea, cât corespunde realității”¹¹⁹.

¹¹¹ Michel Foucault, *Nașterea clinicii*, București, Editura Științifică, 1998, p. 52.

¹¹² Maria Bucur, *Eugenie și modernizare*, Iași, Editura Polirom, 2005; Lucian Butaru, *Rasism românesc. Componenta rasială a discursului antisemit din România până la al II-lea Război Mondial*, Cluj-Napoca, Editura Fundației pentru Studii Europene, 2010; Marius Turda, *Controlling the National Body: Ideas of Racial Purification in Romania, 1918-1944*, în Christian Promitzer, Sevasti Trubeta, Marius Turda (eds.), *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, CEU Press, Budapesta, 2011, p. 325-350; Marius Turda, Paul Weindling (eds.), *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*, Budapest, CEU Press, 2007.

¹¹³ Roger Cooter, *The Turn of the Body: History and the Politics of the Corporeal*, în „Arbor Ciencia, Pensamiento y Cultura”, vol. 17, nr. 12, 2008, p. 393-406.

¹¹⁴ Hans A. Baer, Merrill Singer and Ida Susser, *Medical Anthropology and the World System*, London, Bergin & Garvey, 1997, p. 13.

¹¹⁵ Corina Doboș, *op. cit.*, p. 480-489.

¹¹⁶ Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. VI.

¹¹⁷ *Discuția generală asupra proiectului de Cod Penal. Discursul domnului raportor Tony Iliescu...*, p. 9.

¹¹⁸ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. 127.

¹¹⁹ Traian Pop, *op. cit.*, p. 21.

Punerea în practică a noii filosofii penale implică introducerea unei noi variabile în ecuația penală: „personalitatea infractorului” va constitui un element de primă importanță în cadrul procesului penal și a execuției sale penitenciare. Raționalitatea juridică se schimbă, are un nou mod de operare și un nou obiect, căci introducerea „personalității delincventului/ infractorului” în procesul penal este sinonimă cu adaptarea categoriilor juridice abstracte (și universale) la realitatea (particulară) a infractorului/delincventului. Transformarea raționalității juridice în diferitele proiecte de Cod Penal elaborate de Consiliul Legislativ în perioada interbelică este observată și tematizată în diferite puncte ale „istoriei oficiale”.

Încă din 1928 ni se atrăgea atenția asupra întregii importante „pe care o au elementele subiective ale infracțiunii în opera de prevenire și reprimare a criminalității. Dacă responsabilitatea în acest proiect constituie fundamentul pedepsei, ideea de individualizare devine criteriul de aplicare a unei asemenea pedepse”¹²⁰. Proiectul de Cod Penal din 1934 vine să confirme această viziune, căci „în acord cu prefacerile și evoluția vieții sociale, cât și cu evoluția științei criminale, sunt luate în considerare atât crima, cât și pe autorul ei, și stabilește o mai bună apărare a ordinii și siguranței sociale, un *front dualist de luptă* [subl. C.D.] în contra criminalității”¹²¹, astfel încât mijloacele de represiune trebuie să varieze pe cât posibil de la individ la individ¹²².

La rândul lui, Traian Pop sublinia importanța „elementului subiectiv” în noua legiuire penală a României. Față de vechile coduri, în proiectul de Cod Penal din 1933 „s-a dat atenție infractorului, care într-un cod modern ar trebui să stea pe planul întâi, iar nu după infracțiune. Infracțiunea nu este o entitate abstractă, ci fapta unui om, cu o *geneză complexă*. Infracțiunea, în concepția modernă, nu interesează în sine și prin sine, ci numai ca fapta unui om, care s-a arătat *primejdios* pentru societate. Totuși primează ideea culpabilității și responsabilității, față cu ideea mai modernă a pericolozității. [...] Se dă o mai mare importanță *criteriului subiectiv*, astfel pe lângă natura și gravitatea faptei, se ia în calcul și *personalitatea* infractorului: antecedentele penale, mobilul, gradul de perversitate, decăderea morală, comportarea de după săvârșirea infracțiunii”¹²³, toate acele elemente identificate de Foucault ca aparținând complexului „infrapenal”¹²⁴.

În 1935, senatorul Eftimie Antonescu sesiza și comenta cu acuratețe transformarea raționalității penale, care marchează debutul unei noi epoci în știința penală: „Astăzi [...] problema penalității apare sub un aspect diferit, căci pedeapsa ține mai puțin cont de gravitatea materială a crimei, de răul ocazionat [categorii juridice], decât de *natura criminalului* [subl. C.D.] care trebuie să domine. [...] Astăzi, individului i se cercetează situația, starea lui psihică și

¹²⁰ Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. VI.

¹²¹ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. 127.

¹²² Expunerea de motive la Codul Penal din 1928 a Ministrului Justiției, în *loc. cit.*, p. VI.

¹²³ Traian Pop, *op. cit.*, p. 8.

¹²⁴ *Ibidem*.

socială. Astăzi se cercetează situația celui care se face vinovat de o infracțiune, nu numai sub forma și sub aspectul abaterii dela regula normală (categoria juridică, universală), ci el este cercetat și în situația individuală față de mediul social în care se găsește și *de constituția lui fizică și psihică* [situația individuală, particulară, subl. și n. C.D.]. [...] Începe o nouă fază, începe să fie aplicată o nouă orientare, să se *facă studii de psihiatrie* [subl. C.D.] asupra acestui individ, asupra antecedentelor lui, să se cerceteze cum și-a dezvoltat viața până la comiterea faptului, chipul cum l-a influențat mediul în care a trăit, și dacă acest mediu ar fi trebuit să-l îndemne să comită această faptă, sau dimpotrivă, să-l corijeze”¹²⁵. Făcând analogia dintre boală și infracțiune, senatorul Antonescu puncta cu destulă precizie că noua epocă a științei penale se desfășoară sub semnul medicalizării: „[...] în sistemul vechiu se studia boala fără bolnav; în acest sistem nou se studiază boala și repercutarea boalei lui asupra mediului social. Dacă boala, prin ei, a ținut să vițieze organismul individului, trebuie să vii să remediezi cu anume remedii pentru ca să ajuți și organismului lui și organismului societății [...] aceasta este forma sub care se prezintă astăzi codul penal nou față de cel vechi”¹²⁶.

Tony Iliescu remarca la rândul-i pașii făcuți pentru adaptarea pedepsei la personalitatea infractorului: „S-au pus la dispoziția judecătorului tot felul de instituțiuni, pe care utilizându-le să poată apropria cât mai mult pedepsele de *firea infractorilor* [subl. C.D.]: suspendarea executării pedepselor – întregul complex moral al vieții infractorului, trecutul său și purtarea sa să fie un criteriu mai sigur de apreciere”¹²⁷. Schimbul de replici dintre senatorii Eftimie Antonescu și Tony Iliescu, purtat cu ocazia dezbaterii proiectului de Cod Penal din 1934 în februarie 1935, se dovedește extrem de relevant nu numai pentru chestiunea inovațiilor penale aduse de noul proiect, ci și pentru rețeaua de sensuri conținută sub umbrela semantică a „personalității” infractorului, printre care se află și cea a fiziologicului, a somaticului. Deși senatorii se feresc explicit să admită dimensiunea somatică a „personalității infractorului”, ea „răbufnește” la suprafața discursului, atrăgându-ne atenția asupra ei:

„– Dl Tony Iliescu: [proiectul vine cu o] inovațiune de o covârșitoare importanță, și anume principiului generalizării, care era principiul școalei clasice, i se substituie principiul individualizării. [...] Precum vedeți, *pentru prima oară apare în legislațiune persoana infractorului* [subl. C.D.], care trebuiește privită nu numai din considerație pentru el, dar trebuiește privită și în raport cu societatea.

– Dl prof. Eftimie Antonescu: Îmi dai voie. *Aceasta nu este numai de ordin fiziologic* [subl. C.D.]”¹²⁸.

¹²⁵ Eftimie Antonescu, *op. cit.*, p. 14.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 16.

¹²⁷ *Raportul comitetului delegaților secțiunilor Senatului la proiectul Codului Penal...*, p. 6.

¹²⁸ *Discuția generală asupra proiectului de Cod Penal. Discursul domnului raportor Tony Iliescu...*, p. 11.

Consiliul Legislativ semnală la rândul-i modul în care noul sistem penal este construit în jurul „personalității” infractorului: Codul Penal prevede „o cât mai mare elasticitate a pedepsei, care să poată să dea posibilitatea judecătorului să poată proporționa pedeapsa cu gradul de *responsabilitate, cu gravitatea faptului și cu firea infractorului* [subl. C.D.], [...], să poată *proporționaliza și individualiza*”¹²⁹. În 1938, Traian Pop aducea lămuriri suplimentare care temperau afirmațiile Consiliului Legislativ, dar care surprindeau aceleași tendințe de „subiectificare” în procesul penal: „Proiectul (din 1933) și Codul (din 1936) șovăiesc între proporționalizare și individualizare. Dar predomină proporționalizarea față de individualizare. [...] Proporționalității [...] i s-a dat o formă subiectivă: *motive, grad de perversitate, decădere morală, scop* [subl. C.D.]. Se poate vorbi cel mult despre o *individualizare moderată*”¹³⁰.

Ca și măsurile de siguranță, destinate „apărării sociale” prin adaptarea procesului penal la noile forme de criminalitate din perioada interbelică, „subiectificarea” procesului penal face parte din strategiile de eficientizare a sistemului represiv menit să apere societatea contra „dușmanilor interni”. Adaptarea sistemului penal la realitatea infractorului, la „personalitatea lui” se face nu numai pentru a spori eficacitatea pedepsei, ci și pentru a crește șansele de reintegrare socială a infractorului, întrucât „pedeapsa trebuie dirijată către un scop social, adaptat lui ca instrument sau de tămăduire individuală sau de prezervare socială”¹³¹. Solidaritatea socială „obligă colectivitatea, tocmai în interesul general, să uzeze de toate mijloacele de îndreptare, de readucere pe calea binelui pe ce a greșit”¹³².

Astfel, cel de-al treilea element definitoriu pentru imaginarul juridic al *periculozității*, dezvoltat în strânsă legătură cu măsurile luate pentru apărarea socială și cu „subiectificarea” procesului penal, este posibilitatea reintegrării sociale a infractorului/delincventului în urma executării regimului penitenciar în sistem progresiv, sub supravegherea atentă a judecătorului¹³³.

Noile principii fuseseră instituționalizate de noul regim penitenciar, unificat și organizat în sistemul progresiv¹³⁴, care fusese instituit prin Legea de organizare a penitenciarelor și institutelor de prevenție din 1929¹³⁵, iar Codul Penal din 1936 le confirmă. Ambele legiuri aveau ca scop instituirea unui sistem unitar „cât mai eficace de prevenire și represiune a infracțiunilor”¹³⁶, și în

¹²⁹ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 165.

¹³⁰ Traian Pop, *op. cit.*, p. 8.

¹³¹ Eftimie Antonescu, *op. cit.*, p. 16.

¹³² *Discuția generală asupra proiectului de Cod Penal. Discursul domnului raportor Tony Iliescu...*, p. 11.

¹³³ *Ibidem*, p. 12.

¹³⁴ Corina Pălășan, *op. cit.*, p. 180-181.

¹³⁵ *Lege pentru organizarea penitenciarelor și institutelor de prevenție, promulgată prin decret regal Nr. 2988/10 iulie 1929 și publicată în Monitorul Oficial. Nr. 166, 30 iulie 1925 și Expunerea de motive*, București, Imprimeriile Statului, 1929.

¹³⁶ Emanoil Gr. Constantinescu, *Problema penitenciară în Proiectul de Cod Penal Român*, în „Revista de Drept Penal și Știință Penitenciară”, vol. 14, 1935, p. 274-285.

acest scop Codul Penal de la 1936 „admite o serie de instituții mai apropiate necesității de apărare socială, decât ideii de expiațiune a pedepsei: a) suspendarea executării pedepsei, b) liberarea condiționată, c) introducerea unui regim progresiv în executarea pedepsei, „prin acordarea posibilității de schimbare în îndulcirea regimului, spre a prepara deținutului readaptarea la viața socială, d) reabilitarea condamnaților și ștergerea din cazier a pedepsei”¹³⁷.

În plus, „istoria oficială” le integrează în narațiunea Codului Penal, definindu-le ca elemente importante pentru noua viziune penală, al cărei caracter științific și eficacitate socială superioară sunt confirmate chiar prin noile principii penitenciare: „După noile concepțiuni, rolul societății este altul și anume acela că închisoarea trebuie așa organizată, ca, la terminarea pedepsei individul să fie redat societății, astfel transformat ca să fie adaptabil condițiilor sociale”¹³⁸, o spune foarte clar raportorul Tony Iliescu. Iar în vederea individualizării penitenciare și „a redresării morale a infractorului” s-a admis sistemul progresiv de executare a pedepselor, cel care îi dă deținutului posibilitatea să se îndrepte și să reentre în societate, corijat, purificat, ca un om care nu a păcătuit niciodată. Sistemul era instituit prin *individualizarea legală*, atât în acordarea pedepsei, cât și în executare. Regimul progresiv de executare a pedepselor poate să contribuie la „refacerea morală a infractorului, spre a-l reda societății la terminarea pedepsei complet refăcut, deci un regim flexibil, care să poată fi apropiat firii condamnatului prin schimbarea pedepsei în cursul executării prin înlocuirea unui regim mai aspru prin altul mai blând, prin înlocuirea închisorii cu munca, executarea ei într-o colonie de muncă, sau chiar în afară de închisoare și prin eliberarea condiționată”¹³⁹. Tot în scopul „refacerii morale a infractorului” s-a admis ideea „ca să se facă o diferență între infractori în timpul executării pedepsei, pentru a se evita promiscuitatea cu elementele periculoase, învechite în rele, cum sunt infractorii din obișnuință, recidiviști care voi fi separați de infractorii pentru prima oară”¹⁴⁰.

Prin introducerea „personalității infractorului” în sistemul penal „s-a detașat din noțiunea de infracțiune, pe aceea a infractorului, în așa fel că într-un proces penal *vor fi trei elemente esențiale: infracțiune, infractor și pedeapsă* [subl. C.D.]. Proiectul de Cod Penal din 1934, viitorul Cod Penal „Carol II”, reprezintă „un sistem în care, în centrul preocupărilor penale, se află individul și starea de pericol”¹⁴¹. În această situație, „dreptatea nu mai poate fi un articol de lux – operă a hazardului – ci articol de primă necesitate – *produs de laborator*” [subl. C.D.]¹⁴², căci centrarea sistemului penal asupra „personalității criminalului” face necesară studierea criminalului, după modelul și cu

¹³⁷ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 149.

¹³⁸ *Discuția generală asupra proiectului de Cod Penal. Discursul domnului raportor Tony Iliescu...*, p. 11.

¹³⁹ Expunerea de motive la Codul Penal din 1936 a Consiliului Legislativ, în *loc. cit.*, p. 165.

¹⁴⁰ *Raportul comitetului delegaților secțiunilor Senatului la proiectul Codului Penal...*, p. 7.

¹⁴¹ I. Ionesco-Dolj, *op. cit.*, p. 223.

¹⁴² V.V. Stanciu, *Regimul penitenciar al anormalilor în lumina noului cod*, în „Revista de Drept Penal și Știință Penitenciară”, vol. 16, 1937, p. 108.

mijloacele oferite de științele medicale. „Măsurile de siguranță”, dar și alte prevederi din Codul Penal Carol II și din Legea de organizare a penitenciarelor din 1929 au transpus „personalitatea infractorului” în lege pozitivă¹⁴³.

Concluzii

„Istoria oficială” a elaborării Codului Penal al României Mari, nuanțată într-o oarecare măsură de opinii venite din afara „cercului oficial”, este structurată de mari teme discursive, pe care această istorie le consacră ca „formațiuni de adevăr” de referință pentru proiectul social și național al „României Mari”. Aceste teme discursive, al căror adevăr este negociat între diferiții actori politici și instituționali, construiesc reperele fundamentale ale domeniului și mijloacelor penale în România Mare.

Sistemul de apărare socială imaginat și finalmente transpus în lege de Codul Penal „Carol al II-lea” se dovedește de primă importanță în proiectul național, nu numai pentru că poate apăra societatea și națiunea, dar și pentru că el constituie un mijloc important prin care noua construcție politică înființată prin Unirea de la 1918 și legiferată prin Constituția de la 1923 este substanțiată în viața de fiecare zi a cetățenilor. Noua legiuire penală aduce astfel o dimensiune ontologică noului stat, căci definește norma, separă binele de rău, pe care îl previne, disciplinează, sancționează, și acolo unde este posibil, îl transformă și reintegrează în societate.

Caracterul „științific” al noului Cod Penal este cel care îi va asigura eficacitatea, iar „istoria oficială” a Codului Penal dezvăluie fascinația modernizării societății românești după modelul occidental, a cărei superioritate civilizațională este marcată și de caracterul său științific. Începând din secolul al XVII-lea¹⁴⁴ și trecând prin transpunerea fidelă a Codului napoleonian în Codul Penal de la 1864, domeniul dreptului penal a constituit un domeniu privilegiat de „modernizare” a societății, prin receptarea și transpunerea celor mai avansate legiuri penale europene.

În cazul Codului Penal al României Mari, această fascinație este tradusă și în preluarea accelerată a unor inovații penale formulate în epoca interbelică, inovații care fac din Codul românesc unul dintre cele mai moderne din epocă, căci legiuitorii români au curajul de a prelua unele principii pozitiviste în dreptul penal, chiar dacă se fereșc să o recunoască explicit. Curajul lor trebuie înțeles în contextul unei apropieri culturale în anii 1930 față de Italia, ale cărei experimente sociale și politice constituie o fascinație pentru întreaga Europă¹⁴⁵.

¹⁴³ Corina Doboș, *op. cit.*, p. 496.

¹⁴⁴ Începând cu prima legiuire laică scrisă în limba română, *Carte Românească de Învățătură. De la pravilele împărătești și de la alte giudețe*, editată la Iași în 1646 (vezi *Carte Românească de Învățătură*, ediție întocmită de Colectivul pentru Vechiul Drept Românesc al Academiei Populare Române, condus de acad. Andrei Rădulescu, București, Editura Academiei Populare Române, 1962).

¹⁴⁵ Marla Stone, *The Patron State: Culture and Politics in Fascist Italy*, Princeton, Princeton University Press, 1998.

Noile principii introduc fiziologicul în procesul penal, iar adoptarea lor, fie ea trunchiată și nerecunoscută pe de-a-ntregul, care a întâmpinat rezistențe și a târânat lucrările de elaborare ale Codului Penal, marchează o accentuată mișcare de medicalizare a domeniului penal și penitenciar.

Parte integrantă a procesului de medicalizare a dreptului penal, la care succesul interbelic al doctrinei pozitivistice penale contribuie din plin, noul imaginar penal este construit în jurul „personalității” infractorului/criminalului. Formalizarea și operaționalizarea „personalității” infractorului în domeniul penal s-a realizat prin adoptarea unor noi principii de „tratament penitenciar” și a des invocatelor „măsuri de siguranță”, marca clară a influenței pozitvistice asupra legiurilor penale din România interbelică. Influența epistemologiei medicale în domeniul penal și penitenciar permite formularea explicațiilor asupra comportamentului deviant în termeni patologizanți, care implică realizarea unui transfer semantic între domeniul medical și cel juridic. Reforma și unificarea penitenciară și penală dădeau finalmente câștig de cauză unei viziuni „somatizante” a legii penale, prin care fiziologicul ca parte integrantă a personalității infractorului ajunge să fie sancționat formal în lege. Această tematizare este cu atât mai importantă cu cât ea face parte dintr-un proces mai larg de „medicalizare a societății” și „somatizare” a culturii din România interbelică, anunțată și confirmată de mișcarea eugenistă interbelică în ascensiune sau de rasismul românesc.

The Medicalization of the Penal System in Interwar Romania (Abstract)

Keywords: Greater Romania, history of criminology, Penal Law, medicalization, delinquency, Cesare Lombroso.

The present article deals with the scientific and political configuration of Criminal Law in Greater Romania, by focusing on three Criminal code projects (1928, 1933, 1934), together with the theoretical explanations that come along and political motivations that surface the penal discourse. Although Romania was victorious in the Great War, many analysts considered that the country was not yet “safe”, as further enemies were to be fought. The Criminal domain proves extremely important in the national venture of defense: the Criminal Code projects made in the epoch show a vivid preoccupation for “defending the society” (Foucault) from its internal enemies. I argue that the turbulent post-World War One social and political context and the success of the positivism-inspired Criminal law in interwar Europe, assumed explicitly or implicitly by the institutional actors involved, trigger significant changes in the Criminal law of interwar Romania. These changes, were part of a larger process of “somatization” (Cooter) that marks the modern culture and illustrate the process of medicalization of the Criminal law in Greater Romania.

Lista autorilor

Ramona CAMELEA. Doctor al Universității Naționale de Arte din București, cu tema *Arhitectura școlară în România între 1864-1914*. Asistent universitar la Universitatea Națională de Arte din București; cercetător postdoctoral la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” cu un proiect despre modernizarea profesională a profesorilor secundari între 1864 și 1914. Domenii de interes: istoria socială și culturală a educației (secolele XIX-XX). Publicații recente: *School uniforms: from the temptation of luxury to austerity. Late nineteenth century – early twentieth century*, în Silvia Marton, Constanța Vintilă-Ghițulescu (eds.), *Penser le XIXème siècle: nouveaux chantiers de recherche*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, p. 253-272; *Între pericole și avantaje: școala și orașul (sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului XX)*, în *Lumea orașelor. Cercetări de istorie urbană*, București, Editura Universității București, 2013, p. 219-251; *Amplasamentul școlii în oraș. Politică școlară și spațiu urban în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în RA, tom LXXXVII, nr. 1, 2010, p. 142-155; *Celebrând școala: punerea pietrei fundamentale și inaugurarea localului școlii*, în „Revista de Istorie Socială”, tom XIII-XV, an 2008-2010, p. 355-370.

Alin CIUPALĂ. Doctor în istorie al Universității din București, cu tema *Femeia în societatea românească a secolului al XIX-lea între spațiul public și spațiul privat*. Profesor în cadrul Facultății de Istorie a Universității din București. Domenii de interes: istoria socială, studii de gen, artă și societate, în secolul al XIX-lea. Publicații: *Femeia în societatea românească a secolului al XIX-lea. Între public și privat*, București, Editura Meridiane, 2003; *Medicine, hygiene and society from the eighteenth to twentieth centuries* (editor împreună cu Constantin Bărbulescu), Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011; *Arborele istorico-genealogic al României*, București, Editura Universității din București, 2007 (coordonator); *Documente diplomatice române*, seria I, vol. 11, 1883, București, Editura Academiei, 2006 (editor împreună cu Rudolf Dinu, Antal Lukács).

Ștefania COSTACHE. Doctor în istorie la University of Illinois, cu tema *At the end of empire: imperial governance, inter-imperial rivalry and ‘autonomy’ in Wallachia and Moldavia (1780s-1850s)*. Cercetător-bursier la Biblioteca Gennadius (Atena) și Centrul pentru Studii Avansate (Sofia). Domenii de interes: istoria contactelor europeanotomane în Europa de Sud-Est, din perspectiva istoriei imperiilor, istoriei diplomatice și a teoriilor despre imperialism, dezvoltare și modernizare. În lucrarea sa de doctorat a explicat modul în care în secolul al XIX-lea rețele de diplomați europeni și otomani, reunite prin interese socio-politice comune în Balcani, au sprijinit proiecte politice rivale pentru „progresul” comunităților balcanice care au condus la formularea unui

concept internațional de „autonomie locală”. Un al doilea proiect al său vizează rețelele de diplomați și oameni de afaceri otomani și europeni care au produs un discurs despre înapoiere și progres economic în secolul al XIX-lea. Publicații recente: *History Educators across the existing divide in Cyprus: Perceptions, Beliefs and Practice*, UNDP-ACT, 2011 (împreună cu Charis Psaltis și Eleni Lytra); *Loyalty and political legitimacy in the Phanariots' historical writing in the 18th century*, în SOF, Band 69/70, 2010-2011, p. 25-50; *Westernization as tool of inter-imperial rivalry: local government in Wallachia between Ottoman control and Russian protection (1829-1848)*, în NEC Yearbook, 2011-2012 (forthcoming 2014).

Corina DOBOȘ (PĂLĂȘAN). Doctor al Facultății de Istorie a Universității din București, cu tema „*Corpul uman*” în România interbelică. O abordare semiotică. Cercetător postdoctoral la Universitatea din București, domeniul Istorie, și asistent de cercetare la Universitatea din București și la Universitatea de Medicină și Farmacie „Carol Davila” din București. Domenii de interes: istoria corpului, biopolitica și istoria științei. Publicații recente: *Între a preveni și a pedepsi. Un nou tip de acțiune penală în România interbelică*, în „Studia Politica. Romanian Political Science Review”, vol. 13, nr. 3, 2013, p. 477- 497; *Ceausescu was my father! Letters about the children of the decree at the end of the '60 s*, în „International Journal on Humanistic Ideology”, vol. 4, nr. 1, 2011, p. 67-80; *Domesticating' Violence in Interwar Romania*, în Marika Guggisberg, David Weir (eds.), *Understanding Violence: Contexts and Portrayals*, Oxford, InterDisciplinary Press, 2009, p. 173-187.

Silviu HARITON. Doctorand al Central European University, Budapesta, cu tema *War Commemorations in Inter-war Romania*, elaborată sub coordonarea lui Constantin Iordachi. Stagii de documentare la Paris (2009) și University of Illinois at Urbana-Champaign (2010); fellow New Europe College (2011). Domenii de interes: istoria politicilor sociale și culturale în România modernă precum și probleme de metodologie a cercetării și scrierii istoriei culturale și sociale. Publicații recente: *Nationalism, heroism and war monuments in Romania, 1900s-1930s*, în „New Europe College Yearbook”, 2010-2011, p. 183-237; *Orthodoxy and Nationalism in Nineteenth Century Romania: a Review Article of Melchisedek Ștefănescu's Life and Works*, în ArchM, vol. III, 2011, p. 385-408; *Francophonie and Its Romanian Entanglements: A Review Article*, în „Balkanistica”, vol. 24, 2011, p. 265-284; *Religion, Nationalism and Militarism in Nineteenth Century Romania*, în „Etudes Balkaniques”, vol. 44, nr. 4, 2008, p. 9-36.

Constantin IORDACHI. Doctor în istorie, Central European University, Budapesta, cu tema *From the „Rights of the Natives” to „Constitutional Nationalism”: The Making of Citizenship in Romania, 1817-1919*. Profesor asociat la Central European University, Budapesta. Editor asociat al revistei „East Central Europe” (Leiden, Brill) și membru al comitetului editorial al revistei „Fascism: Comparative Fascist Studies” (Amsterdam). Domenii de interes: istoria fascismului în Europa Centrală și de Sud-Est, istoria cetățeniei și istoria socială. Dintre publicațiile sale amintim: *Citizenship, Nation and State-Building: The Integration of Northern Dobrogea in Romania, 1878-1913*, Pittsburgh, University of Pittsburgh, 2002; *Charisma, Politics and Violence: The Legion of the „Archangel Michael” in Inter-war Romania*, Trondheim, Program on East European Cultures and Societies, 2004; *Fascism in Southeastern Europe: A Comparison between Romania's Legion of Archangel Michael and Croatia's Ustaša*, în R. Daskalov,

D. Mishkova (eds.), *Entangled History of the Balkans*, vol. II, *Transfers of Political Ideologies and Institutions*, Leiden, Brill, 2013, p. 355-468. Editor sau coeditor a peste 15 volume de studii, printre care: *The Biopolitics of the Danube Delta: Nature, History and Policies*, Lexington, Mass., Lexington Books, 2014; *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*, Budapesta, New York, CEU Press, 2014; *From Comparative to Transnational History: New Trends in Soviet and Communist Studies*, Special Issue, „East Central Europe”, vol. 40, nr. 1-2, 2013; *Hungary and Romania Beyond National Narratives: Comparisons and Entanglements*, Frankfurt/Main, Peter Lang, 2013; *Redobândirea cetățeniei române. Perspective istorice, comparative și aplicative / Reacquiring Romanian Citizenship: Historical, Comparative and Applied Perspectives*, București, Curtea Veche, 2012; *Fascism in East-Central and South-Eastern Europe: A Reappraisal*, în „East-Central Europe”, vol. 37, nr. 2-3, 2010; *Comparative Fascist Studies: New Perspectives*, London, Routledge, 2009, 2010 (ediția în limba română: *Fascismul European, 1918-1945: ideologie, experimente totalitare și religii politice*, Cluj, Institutul pentru Studiul Minorităților Naționale, 2014); *Transforming People, Property and Power: The Process of Land Collectivization in Romania, 1949-1962*, Budapesta, CEU Press, 2009 (ediția în limba română: Iași, Editura Polirom, 2004, împreună cu Dorin Dobrințu); *România și Transnistria: problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative*, București, Curtea Veche, 2004, împreună cu Viorel Achim. În prezent, lucrează la o enciclopedie critică și o colecție de documente privind istoria fascismului în Europa de Est, intitulată *The Comparative History of Fascism in Eastern Europe: Sources and Commentaries*, care va apărea în anul 2015 la Londra, Bloomsbury.

Teodora Daniela SECHEL. Doctor al Facultății de Istorie a Universității „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, cu tema *Health Care Policy and Social Discipline Promoted by the Habsburgs in Transylvania between 1740-1830*; anterior a urmat programul de masterat în Istorie la Central European University, Budapesta. A beneficiat de burse și programe postdoctorale, precum Lise Meitner la Institutul de Istorie al Universității din Viena și Andrew Mellon Fellowship la Institute for Advanced Studies de la Universitatea din Edinburgh. Domenii de interes: istoria culturală și socială a medicinei și istoria Iluminismului European. Publicații importante: *Circulation of Medical Knowledge in East Central Europe'. 18th-20th Centuries*, Special Issue „East Central Europe”, nr. 3, 2013 (editor împreună cu Steve A. King); *Medicine Within and Between the Habsburg and Ottoman Empires, 18th-19th Centuries*, Bochum, Dr. Dieter Winkler Verlag, 2011 (editor); *Medical Knowledge and the Improvement of Vernacular Languages in the Habsburg Monarchy: A Case Study from Transylvania (1770 -1830)*, în Emma C. Spary (editor), *Centre and Periphery in the Habsburg Medical Empire*, Special Issue of *Studies in History and Philosophy of the Biological and Biomedical Sciences*, 2012, p. 720-729; *Healthcare Policy and the Social Discipline Promoted by the Habsburgs in Transylvania (1740-1830)*, în *Multiple kulturelle Referenzen in der Habsburgermonarchie des 18. Jahrhunderts*, „Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts” (editor Wolfgang Schmale), vol. 24, 2010, p. 232-246.

În atenția colaboratorilor

Archiva Moldaviae este o revistă cu specific istoric și arhivistic, cu apariție anuală, în cadrul căreia materialele sunt redactate în limba română sau în limbi de circulație internațională. Ea urmărește să aducă în circuitul științific studii savante și surse inedite, în special documente de arhivă, referitoare în principal la trecutul Moldovei, precum și la România modernă și contemporană. Perspectivile integratoare, raportările la istoria Europei centrale-estice își vor găsi un loc bine meritat în paginile revistei. Publicația se adresează în mod deosebit istoricilor și arhiviștilor, dar ea este declarat deschisă pentru cercetători din câmpuri variate de cunoaștere, care apelează (și) la documentele păstrate în arhive publice sau private ori în biblioteci.

Archiva Moldaviae cuprinde următoarele rubrici:

- *Studii de istorie* (care se bazează pe surse diverse, inclusiv documente de arhivă);
- *Documente* (publicare de documente, cuprinzând atât transcrierea textului original, cât și – în cazul documentelor în alte limbi – traducerea sa în limba română, însoțite de studii introductive, note etc.);
- *Științe auxiliare ale istoriei* (paleografie, diplomatică, genealogie, heraldică, sigilografie etc.);
- *Prezentări de fonduri* (descrieri de fonduri și colecții arhivistice deținute de instituții publice sau de persoane private);
- *Studii de arhivistică* (teorie și practică arhivistică, istoria Arhivelor);
- *Restitutio* (introducerea în circuitul științific a unor materiale realizate de istorici, arhiviști etc. care, în urma dispariției autorilor, nu au mai apucat să vadă lumina tiparului);
- *Dezbateri* (discuții, polemici, conform regulilor academice);
- *Recenzii și Note bibliografice* (sunt secțiuni destinate recenzării, prezentării unor lucrări de istorie, arhivistică etc.);
- *Viața științifică* (prezentări ale unor conferințe, simpozioane, dezbateri, expoziții etc., desfășurate pe teme de istorie și/sau arhivistică).

Condițiile tehnice de publicare:

Textele (redactate cu semne diacritice) vor fi trimise redacției în format Word, Times New Roman, corp de literă 12 pentru text, 10 pentru notele de subsol, distanța dintre rânduri 1,5. Eventuale materiale auxiliare (e.g., fotografii) vor fi expediate în format JPG, 300 dpi.

Studiile nu trebuie să depășească, pe cât posibil, 15.000 de cuvinte, respectiv 85.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 30 de pagini format A4). În cazul studiilor mai mari, redacția poate recurge la publicarea lor în două sau trei părți. Studiile vor fi însoțite de un rezumat redat atât în limba română, cât și în limba engleză (ori în franceză sau germană); lungimea rezumatului poate varia între 400 și 800 de cuvinte. Titlul studiului va fi tradus în limba engleză, la fel ca și 5-10 cuvinte cheie care privesc conținutul textului. Notele vor fi trecute în subsolul paginii (footnote), cu numerotare automată (auto number).

Recenziile nu vor depăși 3.000 de cuvinte, respectiv 22.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 6 pagini format A4); notele bibliografice nu vor depăși 1.500 de cuvinte, respectiv 11.000 de semne grafice (fără spații) (= circa 3 pagini format A4); este preferabil ca, atașat recenziei/notei bibliografice, să figureze și o fotografie a copertii 1 a lucrării recenzate, în format JPG, 300 dpi.

Autorii vor trimite o notă autobiografică (de circa 200-250 de cuvinte) care va conține: prenumele și numele; facultatea și universitatea/institutul unde a fost susținut doctoratul, titlul tezei (doctoranzii vor trece instituția unde urmează stagiul de pregătire a tezei și titlul acesteia; în cazul cercetătorilor neînscrși într-un program doctoral se va preciza facultatea absolvită); afilierea instituțională; domenii de interes; publicații recente (trei cărți sau studii apărute în ultimii 5-6 ani).

Cei interesați să publice în revista noastră sunt rugați să transmită materialele, în format electronic, pe adresa electronică amoldaviae@yahoo.com sau pe adresa Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod poștal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, cu precizarea: pentru redacția *Archiva Moldaviae*.

Revista folosește sistemul *peer review* pentru selecția finală a materialelor publicabile. Manuscrisele trimise redacției și nepublicate nu se returnează.

Responsabilitatea pentru conținutul textelor revine în exclusivitate autorilor.

Echipa editorială *Archiva Moldaviae*

For the attention of contributors

Archiva Moldaviae is an annual historical and archival review containing papers in Romanian and foreign languages (English, French, German). Its purpose is to bring into the scientific circulation scholarly studies and unpublished sources, especially archival documents, pertaining principally to Moldova's past, as well as to modern and contemporary Romania. Integrating perspectives, studies relevant to the history of Central-Eastern Europe will find a well-deserved place within the pages of this review. The publication is addressed mainly to historians and archivists, but it is open to researchers from different fields who use documents preserved in public or private archives or libraries.

***Archiva Moldaviae* contains the following headings:**

- *History Studies* (based on different sources, including archival documents);
- *Documents* (publication of documents containing the transcription of the original text and also – for documents in foreign languages – the translation in Romanian language with introductory studies, notes, etc);
- *Auxiliary Sciences of History* (paleography, diplomacy, genealogy, heraldry, sigillography, etc);
- *Funds Presentation* (description of funds and collections preserved by public institutions or private persons);
- *Archival Studies* (archival theory and practice, the history of Archives);
- *Restitutio* Restitutio publishing materials produced by historians, archivists, that were not published during the authors' lifetime);
- *Debates* (discussions, polemics, according to academic rules);
- *Reviews and Bibliographic Notes* (sections dedicated to presentation of history and archival papers);
- *Scientific Life* (presentation of historical or archival conferences, symposia, debates, exhibitions, etc.).

Terms of publication:

Materials (including diacritics) should be sent to the editorial staff in Word, font Times New Roman, font size 12 for text and 10 for footnotes, at 1,5 interline. Any additional materials (e.g., photos) should be sent as JPG, 300 dpi.

Studies should not exceed, if possible, 15,000 words, respectively 85,000 graphic signs (no free spaces) (= about 30 pages A4). The editorial staff will decide whether to publish larger studies in two or three parts. Articles will include a summary in Romanian as well as in English (or French, and German), between 400 and 800 words in length. Article's title will be translated in English, along with 5 to 10 key words describing the content. Notes are to appear at the bottom of the page (as footnotes), with automatic numbering.

Reviews should not exceed 3,000 words, respectively 22,000 graphic signs (no free spaces) (about 6 pages A4); the bibliographical notes should not exceed 1,500 words, respectively 11,000 graphic signs (no free spaces) (about 3 pages A4); It is preferred that a cover photo accompany the reviewed paper, in JPG, 300 dpi.

Authors will send a short bio (between 200-250 words) with the following content: first name and last name, department and university/institute granting the doctorate, dissertation title (PhD candidates will include the institution from which the degree is expected and the dissertation title; researchers without a doctoral degree will list only the university from which they graduated); institutional affiliation; research areas; recent publications (1-3 titles published in the last 5-6 years).

Those interested in publishing in our review are requested to send materials in electronic format to amoldaviae@yahoo.com or to the mailing address on Str. Nicolae Gane, nr. 25, Corp C, ap. 18, cod postal 700110, mun. Iași, jud. Iași, România, specifying: for *Archiva Moldaviae*.

The review uses the peer review system for the final selection of the publishable materials. The unpublished materials will not be returned.

The responsibility for the content of the texts belongs entirely to the authors.

Editorial Staff *Archiva Moldaviae*

ISSN: 2067-3930